

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

На правах рукопису

РУДА ОКСАНА ВАСИЛІВНА

УДК 94(477):930.1(438)''18/19''

**ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

Спеціальність 07.00.06: історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК
Зашкільняк Леонід Опанасович
доктор історичних наук, професор

ЛЬВІВ – 2005

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	с. 4
ВСТУП.....	с. 5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНА ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	с. 10
РОЗДІЛ 2. ПОЛЬСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ЦЕНТРИ, ШКОЛИ, МЕТОДОЛОГІЯ...с.	24
2. 1. Методологічні зміни в європейській історіографії зламу ХІХ–ХХ ст. і польські історики.....с.	24
2. 2. Діяльність наукових осередків та історичних товариств на польських землях	с. 39
2. 3. Провідні історичні школи та визначні постаті польської історіографії	с. 50
РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОЇ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКИМИ ВЧЕНИМИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.с.	73
3. 1. Локалізація території України у польській історіографії.....с.	73
3. 2. Генеза і розвиток польсько-українських взаємин.....с.	84
РОЗДІЛ 4. ВИСВІТЛЕННЯ ПИТАНЬ НОВОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.....с.	108
4. 1. Оцінка Люблінської унії 1569 р.с.	108
4. 2. Дослідження Берестейської унії кінця ХVІ ст.с.	124
4. 3. Українське козацтво в інтерпретації польських істориків.....с.	134
4. 3. 1. Висвітлення початків козащини.....с.	134
4. 3. 2. Козацькі повстання першої половини ХVІІ ст.с.	142

4. 3. 3. Повстання під проводом Богдана Хмельницького та його наслідки.....	с. 149
4. 3. 4. Польсько-козацькі угоди.....	с. 162
4. 4. Історія Гайдамаччини.....	с. 167
4. 5. Українське національне відродження: оцінки та інтерпретації.....	с. 173
ВИСНОВКИ.....	с. 188
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	с. 194
ДОДАТКИ.....	с. 230

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВКЛ	– Велике князівство Литовське
ВНТ	– Варшавське наукове товариство
ВР ЛНБ	– Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів
ДАЛО	– Державний архів Львівської області
НТТ	– Наукове товариство в м. Торуні
ПІТ	– Польське історичне товариство
ППС	– Польська соціалістична партія
ППСД	– Польська соціал-демократична партія
ПСД	– Польська демократична партія (Польське стронніцтво демократичне)
ПСЛ	– Польська народна партія (Польське стронніцтво людове)
СНД	– Національно-демократична партія (Стронніцтво народово-демократичне)
ТДНП	– Товариство друзів наук в Познані
ТЛІ	– Товариство любителів історії
ТППН	– Товариство підтримки польської науки
ЦДІАУ у м. Львові	– Центральний державний історичний архів України у м. Львові
AUJ	– Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego
КН	– Kwartalnik Historyczny
Rkps. BJ	– Biblioteka Jagiellońska w Krakowie. Rękopisy
Rkps. BOssol.	– Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Rękopisy
Rkps. PAN Kraków	– Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Rękopisy
UJ	– Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

ВСТУП

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Обрання теми дослідження зумовлене потребою, з одного боку, заповнити одну з прогалин сучасної української історіографії, що виникла через відсутність праць, які б узагальнювали трактування української проблематики польськими істориками зламу XIX–XX ст., а з іншого – оцінити вплив історіографічних конструкцій на формування історичної свідомості польського суспільства, зокрема, щодо його ставлення до українців. Інтерес становлять особливості відродження та поширення в працях польських дослідників історико-політичних міфів (“історичних кордонів” 1772 р., “передмур’я” християнства, загальнокультурної вищості польського народу), які донині впливають на свідомість частини польського суспільства. Ці міфи призвели до формування особливої польської історичної свідомості, сприйняття українців як суспільно та культурно менш розвиненої нації.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в рамках міжнародного наукового проекту “Багатокультурне історіографічне середовище Львова в XIX і XX ст.” і науково-дослідницької теми “Історичні зв’язки зарубіжних слов’янських народів з Україною”, які розробляються на кафедрі історії слов’янських країн Львівського національного університету імені Івана Франка.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є аналіз шляхів висвітлення історії України польською історичною наукою кінця XIX – початку XX ст. Для виявлення особливостей цих складових обраної проблеми визначено такі **завдання:**

- охарактеризувати історичні школи та погляди провідних польських істориків, їх методологію та внесок у дослідження ключових проблем історіографії;
- вивчити діяльність основних наукових інституцій та історичних товариств, що існували на зламі століть в польських землях, створених ними умов для дослідження проблем національної та всесвітньої історії;

– проаналізувати витoki формування поглядів польських істориків вказаного періоду на проблеми історії України, впливи тогочасної політичної ситуації та нових методологічних підходів;

– розкрити основні точки зору польських учених на генезу польсько-українських стосунків, проблеми Люблінської та Берестейської уній, козаччини, гайдамацького руху та українського національного відродження, зосереджуючи увагу переважно на політичних подіях (лише побіжно торкаючись соціально-економічних, культурних та інших сторін українського минулого), оскільки саме політичні події були предметом дослідження більшості тогочасних польських істориків.

Об’єктом дослідження є польська історіографія кінця XIX – початку XX ст.

Предметом дослідження є наукові погляди польських учених на політичну історію України, методи дослідження, політичні симпатії істориків вказаного періоду, які визначали інтерпретацію польською історіографією головних подій українського минулого.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 90-ті роки XIX ст. – 1914 р. Нижня хронологічна межа дослідження зумовлена важливістю суспільно-політичних і наукових процесів, які відбувалися в польських землях у той час. Зокрема, йдеться про т.зв. перелом у польській історичній науці, який започаткував заміну позитивістського історіописання – неоромантичним, що зумовило поглиблення наукової спеціалізації, виокремлення нових і розвиток старих історичних дисциплін, розширення хронологічних рамок досліджень, зростання взаємин польської історичної науки з європейською. Верхня хронологічна межа дослідження зумовлена змінами, що відбулися в польській історичній науці під впливом політичної ситуації в Європі й початком Першої світової війни.

Методологія і методи дослідження. Методологічна основа дослідження відповідає принципам історизму та наукової об’єктивності. Для розв’язання дослідницьких завдань використано засоби конкретного історіографічного аналізу та методи історіографічного синтезу, зв’язку історичних досліджень з розвитком суспільно-політичних процесів і методологічних уявлень. Автор спирався також на

загальнонаукові, спеціально-історичні та конкретно-наукові методи, сцієнтистський підхід, які дали можливість максимально поєднати методологію сучасних історіографічних досліджень із запровадженням у науковий обіг нових архівних матеріалів і використанням опублікованих джерел.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що в ній на основі різноманітних джерел уперше в українській історичній науці зроблено спробу системного дослідження розвитку польської історіографії кінця XIX – початку XX ст. та з’ясування ролі у цьому процесі української тематики.

Положення, що виносяться на захист:

– методологічні й тематичні зміни у польській історіографії окресленого періоду визначалися впливом європейської історичної думки, суперечностями між позитивістським і неоромантичним підходами, переходом від “песимістичного” до “оптимістичного” трактування польського минулого, активізацією й політизацією польського національно-визвольного руху; у конструюванні візії майбутньої незалежної польської держави історики перебували під впливом міфу “історичної Речі Посполитої” з включенням до неї українських земель;

– напередодні Першої світової війни (1908–1914) неоромантична “оптимістична” візія минулого Польщі опинилась під вагомим впливом сформованих раніше міфологем, основними серед яких були: право відбудови та збереження Польщі в “історичних кордонах” 1772 р. і пов’язані з нею ідеї “цивілізаційного впливу” на український народ шляхом поширення західної культури; створення “передмур’я” християнського світу (польська модель католицизму); загальнокультурної вищості поляків над українцями, джерела яких сягають польського сарматизму XVI–XVIII ст.;

– у другій половині XIX ст. історики відмовилися від категорій “свійщини” при описуванні українських теренів; але на початку XX ст. під впливом неоромантизму й суспільно-політичних чинників у польській історіографії відбулося повернення до трактування українських теренів як польських історичних земель, заміна терміна “Україна” терміном “Русь”;

– основними темами, які цікавили польських істориків у цей період, були: генеза польсько-українських стосунків, проблеми Люблінської та Берестейської уній, головні питання козащини, меншою мірою – гайдамацький рух та українське національне відродження; зацікавлення учених були пов'язані з їх намаганнями врегулювати польсько-українські суперечності, а також тогочасною політичною ситуацією в Європі; у дослідженні та інтерпретації історії України вони здебільшого акцентували увагу на подіях, які пояснювали причини занепаду Речі Посполитої та польсько-українських конфліктів, намагаючись у такий спосіб створити підґрунтя для відновлення незалежної польської держави в її історичних кордонах.

Практичне значення отриманих результатів. Проаналізований історіографічний і джерельний матеріал і зроблені на його основі узагальнення можуть бути використані при дослідженні історії історичної науки та історичної думки в Центральній та Східній Європі, для підготовки навчальних посібників і навчально-методичних видань, нормативних і спеціальних курсів з української та польської історіографії.

Результати дослідження апробовані у наукових публікаціях і доповідях на наукових семінарах і конференціях. Головні положення дисертаційної роботи представлені у виступах, виголошених на II, III і IV міжнародних наукових конференціях “Багатокультурне історіографічне середовище Львова в XIX і XX ст.” (Жешів, 2003 і 2004 рр.; Львів, 2005 р.), на науковому семінарі Відділу історії історіографії та історії методології Інституту історії Ягеллонського університету (Краків, 2004 р.), на науковому семінарі кафедри історії слов'янських країн та Інституту історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка (2005).

Структура дисертації побудована за хронологічно-проблемним принципом, відповідає поставленій меті та розв'язанню визначених завдань дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, які поділені на параграфи, висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків. Обсяг основного

тексту дисертації – 193 с., перелік джерел і літератури становить 421 позицію, додатки – 9 с. Загальний обсяг дисертації – 238 с.

Основні положення дисертації викладені у таких публікаціях авторки:

1. *Руда О.В.* Українська тема на сторінках львівського часопису “Kwartalnik Historyczny” (“Історичний кварталник”) в 1887–1914 рр. // Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць, присвячений пам’яті доктора історичних наук, професора І.М.Кулиничка. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип. 13. – С. 308–321.

2. *Руда О.В.* Людвік Кубаля як дослідник історії польсько-українських відносин XVII століття // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. / Pod red. J.Maternickiego, L.Zaszkilniaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004. – Т. 2. – С. 209–217.

3. *Руда О.В.* Дослідження козацької проблематики в працях представників краківського історичного середовища зламу XIX–XX ст. // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Збірник наукових праць. – Львів, ЛНУ ім. Франка, 2005. – Вип. 7. – С. 163–177.

4. *Руда О.В.* Висвітлення проблематики Люблінської унії 1569 р. у працях краківських істориків зламу XIX–XX ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник / Ред. кол. Л.Тимошенко (голов. ред), Л.Винар, Л.Зашкільняк, Я.Ісаєвич та ін. – Вип. VIII. – Дрогобич: Коло, 2004. – С. 146–155.

5. *Руда О.В.* Висвітлення українського національного відродження XIX ст. у працях польських істориків м. Львова зламу XIX–XX ст. // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. / Pod red. J.Maternickiego, L.Zaszkilniaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – Т. III. С. 257–269.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЧНА ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Упродовж останнього десятиліття у польській та українській історіографії зростає зацікавлення українсько-польськими взаєминами XIX і XX ст., а також їх відображенням у наукових дослідженнях істориків обох народів. Однак проблеми ролі історіографії у формуванні суспільної свідомості залишаються ще слабо вивченими й вимагають поглибленого аналізу. Період кінця XIX – початку XX ст. привертає особливу увагу істориків, оскільки саме в той час сформувалось чимало стереотипів у ставленні до України та українців.

З огляду на дослідницькі завдання, а також значну кількість праць, що стосуються загального розвитку польської історичної науки зламу XIX–XX ст. і робіт, пов'язаних із темою даного дисертаційного дослідження, усі публікації поділено на чотири групи. До першої віднесено праці, в яких подано загальну характеристику польського та українського суспільств у окреслений період, до другої – узагальнюючі історіографічні роботи про стан тогочасної польської історичної науки, до третьої – розвідки, що висвітлюють питання історії України у працях польських учених, до четвертої – біографічні роботи про польських істориків окресленого періоду.

Першу групу склали праці українських, польських та інших іноземних істориків, у яких висвітлено розвиток польського національного руху, політичних партій, подано характеристику польського суспільства, польсько-українських взаємин у Галичині. Проблеми польсько-українських відносин XIX – початку XX ст. досліджувало багато українських істориків, серед яких М.Демкович-Добрянський [264]. Вивченню процесів етносоціального розвитку в Галичині та проблемам польсько-українських взаємин у краї присвячена праця львівського історика С.Макарчука [288]. Незважаючи на певну заідеологізованість, ця робота містить комплексний аналіз діяльності польської консервативної шляхти в Галичині. Процес творення національних міфів у польського й українського народів та їхній вплив на відображення польсько-українського минулого досліджував

Я.Дашкевич [262]. Польсько-українські взаємини та політичну ситуацію в Галичині на зламі століть вивчало багато сучасних українських учених, серед яких М.Кугутяк [281], О.Аркуша [256], М.Мудрий [292]. Вони висвітлили політичну ситуацію в польських та українських землях на зламі століть, національне та політичне відродження галицьких українців, їхню боротьбу за самостійність, ставлення польських політичних угруповань до українського питання. Головна увага на суспільних проявах життя поляків – політичному розвитку, соціальних, економічних, культурних змінах, які визначали їхній стан у різні історичні епохи, а також взаєминах із сусідніми народами, передусім з українцями, концентрувалася у синтетичній праці істориків Л.Зашкільняка та М.Крикуна [271]. Діяльності польських угруповань і партій кінця XIX – початку XX ст. та їхньому впливу на тогочасне польське суспільство присвячені роботи Ю.Михальського [290; 291].

Окреслення польськими дослідниками важливих питань історії України певною мірою залежало від їхнього перебування під впливом політичної ідеології. У міжвоєнний період побіжно впливи польських політичних угруповань на висвітлення польського історичного минулого вченими зламу XIX–XX ст. досліджував В.Конопчинський [356]. Ґрунтовним дослідженням ідейних засад і діяльності польських політичних угруповань є праця В.Фельдмана [327]. Учений використав широку джерельну базу та подав оцінку національних програм польських консерваторів, демократів, людовців, соціалістів і національних демократів, а також їх вплив на з'ясування головних аспектів історії України у працях тогочасних польських дослідників.

Основним предметом дослідження польської історичної науки були національні рухи та діяльність політичних партій. Розбіжності у поглядах прибічників консервативного та національно-демократичного таборів напередодні Першої світової війни дослідив М.Яскульський [344]. Р.Людвіковський зосередився на вивченні польської політичної культури, висвітлив дискусії навколо поняття політичної культури, процесу формування стереотипів і міфів, що вкоренилися у польській історіографії [363]. Сприйняття польським народом українців та України,

місце українського народу в польській масовій політичній культурі висвітлено у роботі А.Суліми-Камінського [299].

У сучасній польській історіографії з'явилися дослідження, які стосуються політичної ситуації в Галичині окресленого періоду. Серед праць польських учених, які вивчають політичну історію Польщі зламу століть, варто відзначити роботу Г.Верещицького [411]. Історик комплексно аналізує діяльність польських політичних течій 1864–1918 рр., та участь у них польських істориків. Процес творення і поширення польських політичних міфів у XVIII–XX ст. дослідив Р.Вапінський [410]. Проблемі польсько-українського протистояння, визвольних рухів 1888–1908 рр. присвячена праця Ч.Партача [393].

Певні ідеологічні нашарування притаманні роботам російських учених з історії Польщі. Слід відзначити синтетичну працю з історії Польщі російських дослідників [274], у якій, попри вплив марксистської ідеології, викладено головні проблеми суспільно-політичного, економічного та культурного розвитку польського народу на всіх етапах історичного розвитку.

Синтетична праця з історії Польщі належить перу іноземних дослідників, серед яких американські, британські, польські вчені та інші. Вона містить загальний опис політичного, економічного, суспільного розвитку польського народу від найдавніших часів до XX ст. [405].

У контексті дослідження не менш важливою є друга група наукової літератури – публікації теоретичного характеру, в яких розкрито загальні тенденції розвитку європейської та, зокрема польської, історіографії, а також проаналізовано історичні напрями й школи кінця XIX – початку XX ст., проведено паралелі між розвитком тогочасної польської історичної науки та європейської історіографії. Це праці українських, російських, польських, американських учених. Узагальнену картину формування та розвитку історичної думки від її зародження до кінця XX ст., окреслення її взаємозв'язку з різними формами суспільної свідомості на певних етапах еволюції суспільства, становлення та розвиток теоретичних течій і шкіл західноєвропейської історіографії, вплив неоромантизму на висвітлення польськими вченими зламу XIX–XX ст. національного минулого подав український

історик Л.Зашкільняк [269; 268]. У дослідженнях К.Кондратюка [279], І.Колесник [278] увага акцентується на засадах розвитку української історичної науки зламу століть. К.Кондратюк висвітлює життєвий шлях, наукову та громадську діяльність провідних істориків України, подає характеристику їх праць. І.Колесник аналізує основні напрями розвитку української історичної думки, формування національної історичної науки України. На висвітленні онтологічних проблем історіософії політично домінуючих націй, у тому числі польської, трактуванні історіософії німецькими, французькими, російськими, єврейськими та українськими дослідниками, на вивченні питань регіоналізму в українській історичній думці другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. зосереджується український учений В.Потульницький [296].

Дослідженню західноєвропейських історіографічних концепцій, методологічних та ідейно-політичних позицій історичних напрямів і шкіл присвячені праці російських науковців Г.Мягкова [293] та Б.Губмана [260].

Простежуючи поступ історичної науки, сучасні польські історики Ю.Дуткевич, К.Среньовська [325], А.Грабський [332; 337; 331], Є.Матерницький [374; 373; 371; 372], Є.Топольський [406], А.Вежбицький [414], роблять акценти на практиці застосування нових підходів до конкретно-історичних досліджень кінця ХІХ – початку ХХ ст., з'ясовують вплив нових методологічних доктрин на розвиток як європейської, так і польської історичних наук.

Проблеми давньої, середньовічної та сучасної історичної науки розкриває американський учений Е.Брісач [315].

Серед праць, що належать до третьої групи, необхідно відзначити роботи українських учених. Цим питанням частково займався Д.Дорошенко [265]. Він не оминув увагою висвітлення польськими істориками минулого давньої Речі Посполитої. Для порівняння викладу головних проблем історії України Д.Дорошенко наводив твердження українських, польських і російських учених. Зазначимо, що ця тема дотепер не стала об'єктом спеціального дослідження в українській історіографії і потребує детального висвітлення.

Вдалими є спроби дослідити погляди польських учених вказаного періоду на важливі питання історії України та польсько-українські взаємини сучасних польських науковців. Проблематикою висвітлення української визвольної боротьби XVI–XVII ст. у польській історичній науці частково займалися польські дослідники Б.Барановський, З.Лібішовська [303], М.Мондзік [365] та інші. Вони простежили еволюцію поглядів польських учених вказаного періоду на польсько-козацькі взаємини. На особливу увагу заслуговують роботи Є.Матерницького [377; 381; 375; 382], який зробив вагомий внесок у дослідження розбіжностей навколо т.зв. ягеллонської ідеї у польській історіографії. Учений простежив висвітлення представниками польських історичних середовищ наслідків Кревської, Люблінської та Берестейської уній для польських, литовських та українських земель, а також охарактеризував здобутки окремих істориків (М.Бобжинського, В.Собеського, С.Смольки).

До третьої групи також належить єдине узагальнююче дослідження з цієї проблематики А.Стемпніка [404]. Учений подав загальну картину трактування польськими істориками XVIII – початку XX ст. української історії та польсько-українських стосунків. Головну увагу він зосередив на дослідженні поглядів тих істориків, які репрезентували провідні історіографічні школи та напрями.

До четвертої групи віднесено праці, які стосуються наукової та громадської діяльності польських істориків: Ш.Аскеназі [324], М.Бобжинського [263; 255; 360; 348], С.Закшевського [401], А.Левицького [362], С.Смольки [307; 308], В.Собеського [305]. У роботах усебічно висвітлено дослідницькі зацікавлення, методологічні погляди, політичні симпатії польських учених, що вплинули на відображення ними історії України.

Аналіз стану наукової розробки теми дає підстави стверджувати, що на сьогодні узагальнене дослідження дисертаційної теми відсутнє.

Джерельну базу дослідження становлять різноманітні за походженням, змістом, характером джерела, які можемо розділити на дві групи. До першої належать опубліковані праці тих істориків, які вплинули на розвиток польської історичної думки та формування суспільної свідомості. Друга група джерел –

неопубліковані документальні матеріали, які зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (ЦДІАУ у м. Львові) та Державного архіву Львівської області (ДАЛО), у колекціях Архіву Ягеллонського університету в Кракові, у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України (ВР ЛНБ), а також у відділі рукописів Ягеллонської бібліотеки та Національного закладу ім. Оссолінських у Вроцлаві тощо.

Перша, найважливіша група нашого дослідження – опубліковані праці польських учених з огляду на різноманітність інформації поділена на сім підгруп. До першої віднесено праці польських істориків, що стосуються методологічних змін у тогочасній польській історичній науці; другу складають роботи, що висвітлюють як загальні, так і проблемні питання історії України; до третьої належать праці, що стосуються діяльності окремих польських та українських політичних діячів; четверту складають статті та рецензії польських й українських учених; до п'ятої належать доповіді, виголошені на засіданнях Академії знань у Кракові; до шостої – мемуарна література; сьому групу склали українська та польська публіцистика.

Дослідження, віднесені нами до першої групи, суттєво вплинули на формування суспільної свідомості польського народу. Викладені у них погляди були наслідком впливу на тогочасну польську історичну науку давніх шляхетських традицій, в основі яких лежала ідея “історичної Польщі”. Кінець XIX – початок XX ст. характеризувався відмовою істориків від критеріїв науковості та підпорядкуванням науки політичним інтересам. На це вплинули суспільні та політичні умови Австро-Угорщини та прагнення відбудови багатонаціональної Речі Посполитої. Така ситуація зумовила перехід багатьох істориків від критичних досліджень до ідеалізації минулого. Підпорядкування історії політиці відіграло певну роль у національному згуртуванні польського суспільства, однак сприяло поширенню низки історичних міфів, що призвели до розпалювання конфліктів між польським та українським народами.

Для окреслення методологічних та історіографічних поглядів польських учених і визначення їхнього внеску в дослідження ключових проблем польської історичної науки важливе значення мають праці першої підгрупи. Зміни в польській

історичній науці маємо змогу прослідкувати на основі праць провідних польських учених В.Собеського [247; 179], Т.Корзона [110], С.Закшевського [250] та інших.

Автори робіт, що належать до другої підгрупи: М.Бобжинський [58; 59; 60; 61], В.Закшевський [195], А.Левицький [132; 136], В.Смоленський [167], Ю.Балабан [53], А.Соколовський [181], А.Яблонівський [93], Ю.Семенський [166], Т.Корзон [111], А.Шельонговський [182], В.Собеський [176; 177; 178] – досліджували головні аспекти української політичної історії, починаючи від племінної епохи, завершуючи XIX ст.; однак вони не зосереджували уваги на конкретній проблематиці, подаючи загальне бачення українського та польського історичних процесів. Найповніше в їхніх працях висвітлено давню та середньовічну, частково – нову (козацтво) історію України. Події XVIII–XIX ст. вони досліджували поверхово. Основну проблематику визначала тогочасна політична ситуація. Прагнення відновлення багатонаціональної Речі Посполитої вимагало політично коректних висловлювань щодо інших націй, зокрема української, та відсторонення від проблемних подій XVIII–XIX ст. У працях польських істориків кінця XIX ст. проблемам гайдамацького руху присвячувалося мало уваги, оскільки, з одного боку, ця подія була пов'язана з тодішнім політичним життям, з іншого, її детальний аналіз міг негативно позначитися на польсько-українських взаєминах. На початку XX ст. польські вчені вважали, що детальне дослідження гайдамацького руху могло зашкодити відбудові багатонаціональної Речі Посполитої. Більше уваги гайдамацькому рухові, порівняно з іншими авторами узагальнюючих праць, присвятив А.Яблонівський. Тогочасні польські історики не вірили у можливість створення незалежної України. Вони вважали, що єдиним шансом для збереження державності поляків й українців була відбудова історично сформованої багатонаціональної польської держави.

Найбільш ґрунтовну джерельну базу цього дослідження складають праці польських науковців, присвячені певним періодам польської історії, зокрема XIV–XVI ст. На зламі століть прагнення відновлення незалежної польської держави змусувало польських істориків звертатися до витоків створення давньої Речі Посполитої. На тлі висвітлення історичних епох польські вчені простежили

запровадження Кревської, Люблінської, Берестейської уній на польських та українських землях, продемонструвавши своє ставлення до цих важливих історичних подій. Польсько-українському співіснуванню у XIV–XVI ст. присвячені праці А.Левицького [133], А.Прохаски [152], С.Смольки [174]. Останньому належало відновлення “ягеллонської ідеї” у польській історіографії зламу XIX–XX ст. Роботи Ф.Конечного з давньої та середньовічної польської історії [102; 101] в яких головна увага зосереджена на вивченні співіснування трьох народів у кордонах Речі Посполитої, пронизані оптимістичними поглядами. С.Кшижановський у дослідженні “Східна проблема в польській історії” [116] розглядав питання, пов’язані з українським минулим: простежив етапи поширення католицизму й західної культури на східні терени.

Прихильниками Люблінської унії та поширення польських кордонів на Схід були історики, ідеалам котрих відповідала “історична Польща” в кордонах 1772 р. До таких учених належав О.Галецький. У своїх працях [90; 83; 84] він зобразив унію як подію, що сприяла поширенню цивілізації й західної культури на українські землі та активізувала їхній розвиток. Подібних поглядів на Люблінську унію дотримувався львівський дослідник О.Бальцер [55], який доводив, що східні землі були природним і найсприятливішим тереном для польської експансії. Проблемам Берестейської унії присвячене дослідження Ф.Папе [140], сповнене звеличування унії як визначної події XVI ст., що сприяла об’єднанню церков на теренах Русі.

У цих роботах ширше, ніж у попередніх, висвітлювалися події історії України XIV–XVI ст. і тогочасні польсько-українські стосунки. На основі цих праць вдалося детально дослідити погляди польських істориків зламу XIX–XX ст. на Кревську, Люблінську та Берестейську унії та їхні наслідки для українських і польських теренів.

Зацікавлення польських істориків викликали й козацькі війни XVI–XVII ст. Козацькі рухи досліджував Л.Кубаля [119; 121; 120], який вивчав XVII ст. Проблемам козацтва присвячена праця краківського історика С.Смольки “Грюнвальд і Берестечко” [170]. Дослідник наголошував на шляхетському походженні, особистих і військових якостях Богдана Хмельницького. Проблемами

козацтва займався історик-аматор Ф.Равіта-Гавронський [162]. Однак його висновки мають більше політичний, аніж науковий характер. Це саме стосується і результатів його дослідження історії гайдамацьких рухів. На відміну від тогочасних польських дослідників, які уникали цієї проблематики, він видав двотомне видання “Історії гайдамацьких рухів” [158].

Проблемам самостійності української нації значну увагу приділив представник незалежницького напрямку Б.Лімановський [138]. Як прихильник відновлення федеративної Речі Посполитої він вважав, що єдиним шансом для збереження державності поляків й українців була відбудова історично сформованої багатонаціональної польської держави.

Не менш важливою у контексті дослідження є третя підгрупа джерельного матеріалу – наукові дослідження, присвячені окремим історичним постатям. На тлі висвітлення діяльності польських політичних діячів дослідники подали детальний опис тогочасних українських подій. Діяльність Стефана Баторія [73], Владислава IV [76] і Стефана Чарнецького [74] досліджував В.Чермак. Суспільно-політичну активність цих діячів історик описав на фоні історичних процесів – запровадження козацьких реєстрів, використання козаків на службі давньої Речі Посполитої. А.Прохаска у праці, присвяченій королю Владиславу Ягайлу [149; 150], простежив передумови, причини, хід укладання Кревської унії, її вплив на розвиток українських земель. Варто зазначити, що ця робота просякнута звеличенням цивілізаційної діяльності польського короля. Ф.Равіта-Гавронський у монографії “Богдан Хмельницький до елекції Яна Казимира” [157] представив погляд на козацьке повстання та на особу Б.Хмельницького, який заперечував військові та особисті якості козацького провідника. Л.Кубаля у монографії “Єжи Оссолінський” [117] визначив причини зіткнення інтересів короля, шляхти та магнатів у процесі залагодження конфліктів в українських землях.

Для дослідження поглядів польських учених на важливі питання історії України та польсько-українських взаємин велике значення мало опрацювання статей польських істориків, які склали четверту підгрупу джерельного матеріалу. Статті польських учених торкалися усіх періодів української історії. Зазначимо, що

без уваги з боку польських дослідників не залишилася полеміка навколо “норманської теорії” походження давньоруської держави. Мовознавче дослідження цієї теорії провів А.Брюкнер [64], який загалом поділяв основні тези норманістів, що стосувалися етимології слова “Русь”. Князівський період досліджували А.Яблоновський [94; 92] та А.Прохаска [154; 151; 153]. Вони наголошували на внутрішніх відносинах на Русі в описуваний період, захопленні руських земель Казимиром Великим і загалом колонізації українських земель Річчю Посполитою. Саме з розширенням Польщі на терени православ’я історики пов’язували генезу суспільно-етнічних змін в Україні. Проблемам польсько-українських взаємин присвячені статті А.Шельонговського [185]. Упродовж певного часу він перебував під впливом національно-демократичної ідеології і це позначилося на його трактуванні історії України. Усупереч твердженням тогочасної української історіографії вчений намагався довести автохтонність поляків у Галичині.

Головні проблеми Ягеллонської, Люблінської та Берестейської унії також знайшли висвітлення у статтях польських істориків О.Галецького [87], А.Брюкнера [67; 68], С.Кутшеби [126], В.Конопчинського [106], А.Прохаски [155] та інших. А.Брюкнер з культурологічного погляду оцінював наслідки Люблінської унії для польського, литовського та руського народів, наголошуючи, що завдяки унії вони отримали доступ до вищої польської культури та здобули нові можливості вільного розвитку. Пропольське, нерідко одностороннє висвітлення Люблінської унії презентував С.Кутшеба. Натомість В.Конопчинський цю подію оцінював подвійно: з одного боку, як позитивну, неповторну; а, з іншого – наголошував на шкідливості її наслідків для польського народу. Умови Берестейської унії вивчав А.Прохаска, який заперечував тезу українських істориків про некорисність її наслідків для українського народу.

Козацьке питання було висвітлене й у статтях таких істориків, як А.Краусгар [115] і Т.Корзон [114; 107], які основну увагу приділили Хмельниччині й розглядали її як період козацьких повстань, що спричинили фізичний й моральний занепад військових сил Речі Посполитої. Численні розвідки, присвячені історії українських козаків, належали Л.Кубалі [118; 123].

Період XVIII–XIX ст. слабше висвітлений у статтях польських учених.

Важливим джерелом не лише з'ясування поглядів польських істориків зламу XIX–XX ст. на головні аспекти історії України, а й ставлення до праць з цієї проблематики представників різноманітних шкіл, напрямів та орієнтацій української, російської й польської історичної науки є рецензії. У них відображено позиції не лише авторів окремих праць, а й рецензентів, що уможлиблює ширший аналіз поглядів польських та українських учених. Висвітлення російськими та польськими істориками князівського періоду та приєднання руських теренів до земель Речі Посполитої за часів Казимира Великого знайшло відображення в рецензіях А.Левицького [206]; проблемами заселення української території у литовський період, причинами Кревської унії та повстанням Свідригайла, питаннями православ'я, описаними в роботах польських учених, займався А.Прохаска [213; 212; 214].

Висвітленню історії українського козацтва присвячена низка рецензій польських дослідників. Вагомим є внесок у дослідження сприйняття українських козаків у працях українських, російських і польських учених А.Левицького [207], В.Чермака [197], Т.Корзона [205; 204; 201; 202], Ф.Равіти-Гавронського [216], які оцінювали висновки істориків залежно від своїх політичних уподобань і приналежності до певної історіографічної школи.

Як уже зазначалося, проблемами гайдамацького руху польські історики вказаного періоду займалися мало, оскільки це могло зашкодити польсько-українським взаєминам і відбудові багатонаціональної Речі Посполитої. Оскільки цю проблематику опрацьовував Ф.Равіта-Гавронський, то маємо рецензію Т.Корзона на його дослідження [203], яка відображає дискусію між Т.Корзоном і Ф.Равітою-Гавронським щодо походження та основних центрів діяльності гайдамаків, періодизації гайдамацького руху.

Важливе значення для розкриття поглядів польських учених на українську історію мають їхні доповіді, виголошені на засіданнях Академії знань у Кракові, що становлять п'яту підгрупу. За тематикою ці виступи охоплювали різні періоди історії України. Виступ А.Шельонговського [183] був присвячений генезі польсько-

українських взаємин і встановленню польсько-українських кордонів на рубежі X–XI ст. Проблематики польсько-українських відносин у XV ст. стосувалася доповідь А.Левицького [156], що базувалася на його монографії “Бунт Свідригайла”. Козацьке питання було відображене у виступах В.Чермака [77] та Л.Кубалі [122]. Ці доповіді послужили допоміжним джерелом для з’ясування трактування польськими ученими історії України.

Картину висвітлення поглядів польських дослідників на історію України та польсько-українські взаємини суттєво доповнює мемуарна література, яка складає шосту підгрупу джерельного матеріалу. Під час вивчення цієї теми було використано спогади представника краківської історичної школи М.Бобжинського [253] та його варшавського колеги Т.Корзона [254]. Спогади М.Бобжинського відображають погляди прихильників і репрезентантів польських політичних угруповань краю, особливо краківських консерваторів і національних демократів, на українське питання. Інтерес становить інформація про діяльність М.Бобжинського у процесі польсько-українського порозуміння. Для вивчення ранніх поглядів Т.Корзона на проблеми польської та української історії, його ставлення до політичної ситуації у краї важливими є його мемуари.

До джерельної бази дослідження належить також українська та польська публіцистика початку XX ст., яка сформувала сьому підгрупу джерельних матеріалів. Варто зазначити, що ці роботи мали значні ідеологічні нашарування. В українській публіцистиці початку XX ст. відображені погляди українських учених на польсько-українські взаємини та їхнє ставлення до висловлювань польських істориків щодо головних аспектів української історії та можливостей врегулювання польсько-українського конфлікту. Сюди належать роботи І.Франка [227], М.Грушевського [217], І.Крип’якевича [218] та С.Томашівського [220; 221].

У польській публіцистиці початку XX ст. – це роботи Ю.Шуйського [248], М.Бобжинського [230], Ф.Конечного [240; 238; 239], С.Закшевського [251; 250], В.Фельдмана [232] та інших – відображено широкий спектр наукових і політичних поглядів у ставленні до українського національного відродження. На основі цих робіт можна прослідкувати, як вплинула тогочасна політична ситуація на

висвітлення ними української історії, та простежити розгортання політичної полеміки між українськими та польськими вченими.

Аналіз польської та української публіцистики дав змогу простежити розгортання дискусії між польськими та українськими істориками щодо врегулювання польсько-українського конфлікту на початку ХХ ст. і висвітлення історії багатонаціональної Речі Посполитої.

Описаний джерельний матеріал має важливе значення для висвітлення та простеження еволюції поглядів польських істориків на взаємини двох народів та головні аспекти української історії. На основі узагальнюючих праць, монографій, статей та рецензій ми отримали повну картину ставлення польських учених до української історії та до самих українців.

Важливою для дослідження є друга група джерел – неопубліковані архівні матеріали Львова, Кракова, Вроцлава. Певні відомості містяться у фонді “Львівський університет” ДАЛО. Це переважно особисті матеріали польських учених – їхні біографічні дані, листування, матеріали про педагогічну діяльність [1; 2]. У фондах ЦДІАУ у м. Львові зберігаються рецензії українських учених М.Грушевського, М.Кордуби, Д.Коренця, С.Томашівського [9; 8; 7; 6; 4], які відіграють певну роль у дослідженні поглядів польських істориків зламу століть на головні аспекти історії України.

Важливими для нашого дослідження були рукописні матеріали Архіву Ягеллонського університету в Кракові. Архівні сховища містять колекцію особистих фондів викладацького складу університету: М.Бобжинського, С.Кшижановського, А.Левицького, К.Моравського, С.Смольки, В.Собеського, Я.Фіялека, В.Чермака – в тому числі матеріали про науково-дослідницьку та педагогічну діяльність польських істориків зламу ХІХ–ХХ ст. [10–17]. Тут також зберігаються акти про захист докторських дисертацій і габілітацій [18–24] та відгуки на них. Висновки про методи дослідження, способи історіописання польських учених, вміщені в оцінках їхніх історичних праць, та, зокрема, дисертаційних робіт, слугують важливим джерелом для встановлення наукової цінності використаних у даному дослідженні праць цих істориків.

У ВР ЛНБ в особистому фонді Ф.Буяка зберігаються його наукові нотатки з соціально-економічної історії Галичини, листування [33]. Суттєва інформація про дослідження Ф.Буяком селянських бюджетів міститься у фонді Львівського університету [32]. У фонді Оссолінських зберігаються наукові нотатки Л.Кубалі, що охоплюють період з 1522 по 1668 р. [35]. Листування польських істориків А.Брюкнера та Ф.Буяка з українськими й польськими вченими зберігається у фондах Я.Карловича, О.Барвінського, В.Гнатюка [36; 31; 34]. З названих фондів можна почерпнути фрагментарну інформацію про наукову діяльність та історичні зацікавлення польських учених зламу століть.

Не можна оминати увагою й матеріали фондів відділу рукописів Ягеллонської бібліотеки в Кракові, особливо кореспонденцію М.Бобжинського [38–41], а також матеріали відділу рукописів бібліотеки Польської академії наук в Кракові, де містяться рукописні нотатки польських істориків [42]. Одним з важливих джерел для написання дисертації були фонди відділу рукописів бібліотеки ім. Оссолінських у Вроцлаві. Тут міститься листування та особисті папери польських істориків, з яких можна почерпнути детальніший матеріал про їхню науково-дослідницьку діяльність і ставлення до української проблематики [43–51]. Для повнішого висвітлення теми дисертації залучено відгуки українських істориків на праці польських учених.

Різноманітні джерела, залучені до опрацювання теми, дали змогу скласти достатньо докладне уявлення про погляди польських учених зламу XIX–XX ст. на історію України, проаналізувати витоки їх формування, впливи тогочасної політичної ситуації та нових методологічних підходів.

РОЗДІЛ 2

ПОЛЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ЦЕНТРИ, ШКОЛИ, МЕТОДОЛОГІЯ

2. 1. Методологічні зміни в європейській історіографії зламу ХІХ–ХХ ст. і польські історики

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. польські землі продовжували залишатися у складі трьох імперій – російської, німецької та австро-угорської. Проте у 80-х роках ХІХ ст. відбулися ґрунтовні економічні, суспільні та політичні переміни. Змінилося ставлення польської інтелігенції до політичних питань. Місце апатії після низки повстань ХІХ ст. зайняли зацікавлення політичними концепціями [411, с. 117]. З 90-х років ХІХ ст. на польських теренах почали формуватися політичні партії європейського зразка [291, с. 60]: Польська соціалістична партія (ППС) – 1892 р. [274, с. 384], Польська соціал-демократична партія (ППСД) – 1897 р., Національно-демократична партія (Стронніцтво народово-демократичне, СНД) – 1897 р. (від аббревіатури партії її прихильників почали називати ендеками, НД – “національна демократія”), Польська демократична партія (Польське стронніцтво демократичне, ПСД) – 1900 р. та інші [328, с. 111–112, 200–202]. Ці партії висували різні політичні програми щодо етнографічно непольських земель, які входили до складу давньої Речі Посполитої. ППС стояла на засадах добровільної національної федерації у кордонах 1772 р. [411, с. 122]. Польські демократи прихильно ставилися до національно-культурних вимог українців, декларували їм свою підтримку [290, с. 123]. Поряд з переліченими партіями на зламі століть політичний вплив мали польські консерватори, які, відповідно до своїх програмних вимог, ділились на краківських “станьчиків” (західногалицька, або краківська, школа): виступали за врегулювання українсько-польського конфлікту, визнавали етнічну окремішність українців, однак залишали відкритим питання, чи є вони окремою від поляків нацією; та “подоляків” (східногалицька, львівська школа): заперечували міжнаціональний характер українсько-польських відносин у Галичині, зводили їх до соціального, релігійного чи партійного конфлікту в межах однієї нації;

культивували думку, що українці є антидержавним елементом; трактували українську інтелігенцію як штучне та незріле явище, заперечували її право відстоювати інтереси українців [256, с. 194, 196, 202]. М.Бобжинський писав з цього приводу, що краківські консерватори намагалися щодо українців виходити із загальнопольських позицій, натомість “подоляки” розглядали українське питання як свою вотчину, як східногалицьке, а не загальнопольське питання [253, с. 177]. Незаперечним фактом є твердження, що майже усім канонам консервативної думки притаманні звернення до минулого та пошук у ньому підстав для тогочасної їм дійсності. З цього погляду консерватизм більшою мірою, ніж інші політичні напрями, використовував історію як виразник своїх політичних візій [343, с. 53]. М.Бобжинський наголошував, що політична література (також і консервативна) виконувала важливі завдання: поширювала політичні засади, спростовувала помилки та неточності тощо [230, с. 23].

Для багатьох польських політичних партій події 1902–1903 рр. стали переломними у ставленні до української проблеми. Від початку ХХ ст. у Східній Галичині через пожвавлення українського національного руху відбулися зміни у польських національних програмах, у яких спостерігався перехід від демократизму та лібералізму до націоналізму [290, с. 125]. Створення політичних партій і розгортання національно-визвольного руху, поява неоромантизму, що особливого розвитку набув напередодні Першої світової війни [374, с. 19], помітно вплинули на тогочасну польську історіографію. Відбулася зміна суспільно-політичної функції польської історичної науки. На вимогу польського суспільства історики, відійшовши від методологічних експериментів, повернулися до написання традиційних історичних праць, які могли пояснити долю народу; історіографія переорієнтувалася на практичні цілі [269, с. 38]. На це вплинув і розвиток української історичної науки. Зазначимо, що з початку 90-х років ХІХ ст. до перших десятиліть ХХ ст. тривав вирішальний період у витворенні національної української історичної науки, який характеризувався її остаточним ідейно-концептуальним та організаційним становленням. Як зазначила українська дослідниця І.Колесник, цей період збігся з національно-політичним етапом

національного відродження в Україні [278, с. 252]. Зростання української національної свідомості наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., формування партійно-політичної системи, культурне й економічне відродження українського народу, поживлення політичних дискусій, полеміка українських учених з польськими щодо місця українців на політичній арені викликали спротив польських панівних кіл, які висунули концепцію польського панування в Галичині [281, с. 99]. Їх намагання науково обґрунтувати своє володарювання в Галичині та спроби призупинити розвиток українського суспільства поглибили польсько-український конфлікт [288, с. 86]. Дослідницькі висновки, наукові погляди учених використовувалися як аргументи в політичній боротьбі проти українців і стали важливими чинниками політичної пропаганди [379, с. 219]. Підпорядкування історичної науки політиці, ідеологізація історії не свідчать про відхід останньої від критеріїв науковості та заперечення наукових цінностей. Іншим є питання, що зв'язок історії й політики з часом витворив суб'єктивні оцінки про слушність чи помилковість певних напрямів політичної думки, які наклали відбиток на історичні праці [343, с. 56].

На рубежі століть польська історична наука характеризувалася появою та вкоріненням історико-політичних міфів: “історичних кордонів” 1772 р.; ідеї місії давньої Речі Посполитої на Сході, “передмур'я” християнства супроти монгольських і татарських орд; загальнокультурної вищості польського народу над українським, які вплинули на свідомість частини польського суспільства [262, с. 84–85]. Ці міфи спричинили формування такої польської історичної свідомості, яка трактувала українців як суспільно та культурно менш розвинену націю. Зазначимо, що польська історія була пов'язана з міфом, оскільки дослідники, з'ясовуючи своє історичне минуле, прагнули, насамперед, знайти його витoki [296, с. 27]. Як у поляків, так і в інших європейських народів, ці славні початки не повинні були мати жодних недоліків, у них мали б уособлюватися нереалізовані ідеали тогочасної епохи. Для польського народу це була відбудова багатонаціональної Речі Посполитої в її історичних кордонах, розв'язання польсько-литовського та польсько-українського конфліктів нагадуванням про славне співіснування в

кордонах однієї держави (“ягеллонська ідея”), звеличування польського народу як носія західної цивілізації та культури.

Польська історична наука зламу століть була інструментом формування як масової польської національної свідомості, так і професійної, історичної. Звернення до минулого, поширення “ягеллонської ідеї”, ідеалізація шляхетської Речі Посполитої прислужилися поширенню національних ідей, патріотизму в польському суспільстві, ідеї відбудови польської держави.

На формування методологічних поглядів польських істориків зламу ХІХ–ХХ ст. вплинули різноманітні чинники, серед яких були нові напрями в європейській історіографії (здебільшого у німецькій, французькій, італійській, російській). У цей період в Європі спостерігалось пожвавлення теоретичних і методологічних роздумів над історією, нові спроби переоцінки методологічних підходів до предмета та характеру історичного пізнання, методів дослідження тощо. Науковці критикували позитивістську модель історії.

Наступ проти методології позитивізму виразно проявився у 90-х роках ХІХ ст. у Німеччині під час дискусії навколо позитивістських принципів і “колективістської” (психосупільної) концепції історії Карла Лямпрехта (1856–1915), який пропонував застосовувати методи суспільної психології в історичних дослідженнях. Німецький історик критикував традиційну “подієво-персоналістичну” історіографію, що базувалася на індивідуальній психології та не могла пояснити колективних явищ [372, с. 412]. Запропонований ним культурно-психологічний метод історичного пізнання, який поєднував соціологічний підхід з культурно-історичним, викликав полеміку серед філософів й істориків і гостру критику з боку прихильників ранкеанства, послідовників німецького історика Леопольда фон Ранке (1795–1886). Г. фон Бюлов, М.Ленц, Ф.Мейнеке та інші звинуватили його у відході від наукової роботи з фактами, заперечували соціологічний підхід зі спробами виводити “історичні закони” на зразок природничих наук [331, с. 590].

Дискусія навколо концепції історії К.Лямпрехта, яка стала свідченням методологічної переорієнтації історичної науки, не оминула й інших європейських

країн, у тому числі польських земель. Її зміст і напрям полягав у зіткненні двох протилежних методологічних підходів до пізнання історії: загальнонаукового (будував дослідження за принципами природничих наук, а історичні факти ототожнював з досліджуванним об'єктом) та індивідуалізуючого (згідно з яким вивчення людських діянь опосередковане індивідуальною людською свідомістю, яка є унікальним об'єктом і суб'єктом пізнання) [268, с. 139–140]. Ця полеміка стала відправним пунктом формування суб'єктивістських теорій історичного пізнання, уявлень про історію як науку про індивідуальні та неповторні явища.

Серед історіографічних течій, які брали участь у дискусіях на початку ХХ ст., на теоретичні принципи історіографії найбільше вплинули створені в Німеччині “філософія життя” Вільгельма Дільтея та вчення неокантіанства.

В.Дільтей (1833–1911) свої погляди розвинув у полеміці проти методології англо-французького позитивізму, який, на його думку, спотворював історичну дійсність задля її наближення до понять й методів природничих наук. Своєю чергою, вчений відмежував гуманітарні науки, що мають справу з пізнанням духовного світу людей, від природничих, які досліджують предметні явища [273, с. 151; 315, с. 281–282]. Свої подальші міркування він виклав у теорії розуміння, що зводилася до тези – “природу ми пояснюємо, а духовне життя розуміємо” [273, с. 152]. Погляди В.Дільтея характеризувалися суб'єктивізмом [268, с. 144].

Ще однією спробою продовжити переорієнтацію теоретичних основ пізнання була наукова творчість філософів Баденської школи неокантіанства Вільгельма Віндельбанда (1848–1915) та його учня Генріха Ріккерта (1863–1936). В.Віндельбанд запропонував класифікувати науки не за предметом вивчення, а за методом. Оскільки природничі науки встановлюють загальні закони, то вони є “номотетичними”, а соціальні, які описують певні факти в їх історичних обставинах, є “ідіографічними” [273, с. 155]. Г.Ріккерт, погоджуючись з розмежуванням природничих і гуманітарних наук, вважав, що наукове пізнання у перших мало за мету встановлення загальних понять, а у других – загальні поняття є лише вихідним моментом для розуміння особливого та неповторного. Отже, у природничих науках переважає генералізуючий метод, а у гуманітарних –

індивідуалізуючий [268, с. 145]. Погляди цих учених були своєрідною альтернативою поглядам прихильників “філософії життя”. На противагу психологізму попередніх науковців, вони стверджували, що лише на підставі логічного аналізу можна дійти всебічного розуміння можливостей історичного пізнання. У центрі уваги неокантіанців опинилася логіка історичного дослідження, а не проблема розгортання історичного процесу як такого [260, с. 47].

Однак і надалі більшість фахових істориків продовжували розглядати історію з погляду позитивізму. Такий стан речей, запроваджений неокантіанцями, намагався виправити німецький соціолог, економіст, історик Макс Вебер (1864–1920). М.Вебер запозичив у Г.Ріккерта тезу про необхідність вивчення не світу переживань історика, а логіки утворення тих понять, якими він оперує. Далі вчений відійшов від поглядів Г.Ріккерта і висунув постулат про необхідність створення істориком у процесі пізнання “ідеальних типів” – ідеальних понятійно-логічних конструкцій, які базуються на узагальненні емпіричного матеріалу історичних документів [315, с. 283]. На думку М.Вебера, “ідеальні типи” є тим інструментом, який міг би дати можливість оволодіти емпіричними даними і пояснити реальні історичні відносини минулих періодів. Значним його досягненням стала побудова нової соціологічної парадигми історії, яка опиралася на врахування культурно-ціннісних параметрів людської соціальної дійсності та суб’єктивних конструктивних можливостей історика [268, с. 148].

Услід за Німеччиною позитивістську методологію критикували в Італії. На початку ХХ ст. в італійській історичній науці позитивізм провідними позиціями поступався неогегельянству. Представником цього напрямку був історик і філософ Бенедетто Кроче (1866–1952) [260, с. 55–59]. На відміну від неокантіанців він наполягав на пізнавальних можливостях історичної науки. Однак стверджував, що історичні джерела за межами людської думки самі по собі нічого не значать, лише людська думка є єдиною реальністю. Головну рушійну силу історії він вбачав у взаємодії та боротьбі ідей. Історичний процес Б.Кроче розглядав як безперервний еволюційний рух, як саморозвиток світового духу, що реалізується через діяльність людей [272, с. 340].

Отже, критика позитивістської методології яскраво проявилася в Німеччині та Італії. Іншою була ситуація у Франції, Англії, Росії та в польських землях.

На початку ХХ ст. в англійській, французькій, російській історичній науці продовжувала панувати позитивістська історіографія. Хоча її вплив і похитнувся, проте залишався визначальним. Так, у Великобританії суперником пануючого тут емпіризму виступило неогегельянство на чолі з Ф.Г.Бредлі. Щодо російської історичної науки, то оригінальні ідеї у розвиток теоретичної історії тут внесла “російська історична школа” (М.М.Ковалевський, І.В.Лучицький, М.І.Карєєв та інші). Власне її представники наприкінці ХІХ ст. поширили у Росії т.зв. соціологічне мислення [267, с. 40; 293, с. 90–99].

Критика позитивістських концепцій у французькій історичній науці також мала іншу спрямованість, аніж у Німеччині. Спроби румунського історика Александра Ксенопола (1847–1920) пропагувати у Франції близькі до неокантіанських ідеї специфічності історичного пізнання, були відкинуті більшістю французьких істориків [272, с. 341].

Наприкінці ХІХ ст. у Франції з критикою позитивізму виступили соціологи, серед яких Еміль Дюркгайм (1858–1917). Його соціологія послужила теоретичною базою сучасного соціологічного підходу до розуміння людини й світу, яка мала велике значення для історіографії. З’явився новий спосіб трактування і дослідження історичних явищ, що знаменував перехід від т.зв. традиційної (подієвої) історіографії до нової, “модерністської”, що базувалася на вивченні масових процесів [268, с. 164]. Концепція Е.Дюркгайма спричинила подальші зміни у французькій позитивістській методології. Тут посилювалися тенденції до її оновлення з позицій широкого узагальнення, або “історичного синтезу”, найрадикальнішим прихильником якого виступав філософ Анрі Берр (1863–1954). Він був автором наукового напрямку – “культурно-історичного синтезу”, не без впливу якого виникла й теорія історії представників школи “Анналів” (засновники – французькі вчені Люсьєн Февр і Марк Блок). А.Берр критикував як позитивістський емпіризм, так і неокантіанський суб’єктивізм. Головним завданням історії він вважав синтез на основі щільної взаємодії філософії історії, соціології та історичної науки. Останню

він розглядав як науку про причинні та закономірні зв'язки, доступні пізнанню та поясненню [272, с. 341].

Зазначені методологічні зміни в європейській історіографії не оминули й польську історичну науку. До кінця XIX ст. позитивістська історіографія тут також вичерпала себе. Назріла потреба створення нової концепції національної історії. Краківська та варшавська школи переживали кризу. Варшавські історики еволюціонували, наблизившись у своїх поглядах до ендеків. Більшість краківських учених поділилися на кілька напрямів і шкіл, зберігши відданість консервативним настроям [272, с. 432–433]. У 1896 р. молоді краківські історики виступили проти створеної краківською школою концепції національної історії. На противагу своїм старшим колегам вони стали на захист романтичних ідеалів. Зворотним моментом у розвитку польської теоретичної та методологічної рефлексії був III з'їзд польських істориків, що відбувся у Кракові 2–6 червня 1900 р. [378, с. 271]. Засідання проводилися у чотирьох секціях: політичної історії та права, історії літератури, археології, історії мистецтва та етнографії. На з'їзді відбувся перегляд досліджень головних періодів історії Польщі, визнано за необхідне опрацювання нового синтезу польської історії, що відповідав би актуальному стану історичної науки. Велике значення надавалося й виданню джерельного матеріалу [373, с. 24]. На з'їзді остаточно розпалося об'єднання позитивістських істориків, натомість виникли нові напрями, серед яких виділилися історико-правовий, економічний, культурницький та інші. Намітився перехід від позитивістської методології до неоромантичної. Зміни в польській історіографії проявилися й в участі її представників у європейських дискусіях.

Обговорення концепції К.Лямпрехта серед польських істориків почалося, як зазначив сучасний польський історик Є.Матерницький, ще 1894 р. і тривало до 1908 р. [372, с. 413]. Німецький учений відіграв важливу роль у формуванні методологічних поглядів польських дослідників, зокрема, представників молодшого покоління. Незважаючи на те, що відгуки на праці К.Лямпрехта були різноманітними – від апологетичних до критичних – вони спонукали до дискусії, до переосмислення ключових проблем теорії та практики історичних досліджень, до

роздумів над теоретичними проблемами історичної науки, активізували зацікавлення методологією історії.

Більшість науковців старшого покоління критично сприйняли методологічні концепції К.Лямпрехта. На III з'їзді польських істориків погляди німецького вченого критикували Б.Дембінський та К.Кротовський. Б.Дембінський в історичних дослідженнях на перше місце висував факти та індукцію, критикуючи К.Лямпрехта за нехтування доведеними та загальновідомими фактами. Польський учений не погоджувався з окресленням історії як науки про психічні зміни людських суспільств. Свою узагальнену думку про методологію К.Лямпрехта він вклав у твердження, що вона має “принципові помилки” [397, с. 459–461] і не може бути підґрунтям для наукової реконструкції історії. У дослідженнях Б.Дембінський критикував як соціологічний напрям, так і матеріалістичне сприйняття історії. Варшавський учений Т.Корзон дотримувався думки, що позитивні сторони концепції К.Лямпрехта є не новими, а запозичені у його попередників. Слідом за ним цю думку повторив молодий польський історик Ш.Аскеназі, який критично оцінював науковий доробок німецького вченого. Однак на відміну від Ш.Аскеназі, Т.Корзон, зараховуючи К.Лямпрехта до економічного (соціологічного) напрямку, наголошував, що німецький історик окрім економічних проблем, приділив увагу й політичним подіям [112, с. 78].

Об'єктивно концепцію К.Лямпрехта оцінив 1897 р. Л.Фінкель [180, с. 270], поряд з критичними зауваженнями, наголошував на певних досягненнях. Історик відзначав, що запроваджена К.Лямпрехтом суспільна психологія не пояснювала всі історичні явища, зате сприяла поглибленню поглядів польських учених. Водночас концепція німецького дослідника, на думку Л.Фінкеля, дала змогу чіткіше окреслити те, що називалося “духом епохи, або панівною ідеєю” [127, с. 208].

Праці К.Лямпрехта з економічної історії схвально оцінював дослідник Ф.Буяк, який певний час навчався під його керівництвом. Однак у дискусію навколо методологічних концепцій він не вступав. Під впливом робіт німецького вченого певний час перебував і львівський історик О.Бальцер [372, с. 415].

Схвально про концепцію К.Лямпрехта висловлювалися й ті польські дослідники, які займалися політичною історією. В.Конопчинський високо оцінював зв'язок економічних і психічних явищ у працях К.Лямпрехта. Добре відгукнувся про психологізм німецького вченого й К.Моравський. У 1900 р. на з'їзді польських істориків на захист концепцій К.Лямпрехта виступив майбутній прихильник теорії провідної ролі політичної історії С.Закшевський. Однак унаслідок еволюції методологічних поглядів він виступив з критикою концепції історії культури.

Прихильником підходу К.Лямпрехта був також В.Собеський. З німецьким ученим його зближував протест проти однобічної подієвої історії, що висвітлювала виключно політичні події. У концепції К.Лямпрехта йому імпонувало те, що дослідник наголошував на динаміці історичних явищ, вбачав їх причини у них самих. Схвально оцінив історик і соціально-психологічну теорію історичного процесу [180, с. 266–273] та концепцію історії культури, акцентуючи увагу на її глобальному підході та широкому розумінні: висвітленні усіх сторін історичного процесу, а не лише політичних подій [372, с. 419]. Поряд із цим В.Собеський критикував К.Лямпрехта за однобічне висвітлення історичного процесу, поділ фактів на індивідуальні (ідентифікуючи їх з політичними) та соціально-психічні (з культурницькими), недооцінку загальноісторичних аспектів культури [180, с. 280].

Загалом вплив підходу К.Лямпрехта спонукав В.Собеського до спроби соціологічного висвітлення історичних явищ у праці “Релігійна ненависть юрби за правління Сигізмунда III” (1902) [339, с. 479]. Це також виявилось у відмові В.Собеського від персоналізму, від підкреслення ролі визначних осіб в історії, зміщенні акценту з політичної історії на історію культури, висуненні на перший план не держави, а народу [306].

Прихильником концепції К.Лямпрехта був й Я.Кохановський, який, з одного боку, дещо переоцінював роль німецького історика та його вплив на розвиток європейської історіографії, а з другого – закидав йому тенденційне висвітлення історичних подій з пруської позиції [372, с. 427–428].

Дискусії над підходом К.Лямпрехта засвідчили добру обізнаність польських істориків з подібними висловлюваннями в німецькій та французькій історичних

науках (польські вчені часто використовували висунуті ними аргументи), з найновішою методологічною літературою з цієї проблеми.

На зламі XIX–XX ст. польські вчені цікавилися працями й іншого німецького історика – Юліуса Ліпперта (1839–1909). Це захоплення не можна порівнювати із зацікавленнями методом К.Лямпрехта, оскільки воно не набуло великого поширення. Критично оцінюючи соціологічні методи Ю.Ліпперта, польські історики застосовували їх лише до попередньо досліджених історичних явищ (Я.Кохановський, Т.Станіш). Незважаючи на певний критицизм і недовготривалість полеміки навколо праць К.Ліпперта, вони все ж спонукали до методологічних дискусій [372, с. 450–451].

Праці інших німецьких філософів та істориків не викликали в польських учених такої уваги, як двох попередніх. Так, рідко писали про В.Дільтея. Відомішим у колі польських дослідників був Г.Ріккерт. Його праці привернули увагу Л.Фінкеля, В.Собеського, Ф.Буяка. Особливе зацікавлення його концепція ідіографічності історії викликала у М.Гандельсмана, який вважав, що вона не заперечує можливості дослідження масових явищ. Фрідріхом Ніцше та його філософією цікавилися усі: представники старшого (Л.Фінкель, Б.Дембінський та інші) та молодшого (В.Конопчинський, М.Сокольницький, М.Гандельсман, В.Собеський та інші) поколінь. Знаними в колі польських істориків були й праці Ернеста Бернгайма, Вільгельма Віндельбанда, Фрідріха Мейнеке та інших теоретиків, методологів і філософів історії. Проте зазначимо, що польська методологічна думка не слідувала беззастережно німецьким зразкам. Навпаки, польські вчені ставилися до доробку німецьких істориків обережно та критично.

Не всі польські дослідники були прихильниками німецької історіографії, деякі з них вище оцінювали здобутки французьких науковців. Завдяки цьому популяризувалася нова французька історіографія, що “реабілітувала індивідуальність в науці”, глибину філософського погляду на історію, виокремлення гуманістичних елементів, утримування постійного контакту з життям народу, схильність до інтуїтивного трактування історичної дійсності тощо [373, с. 51]. Високо оцінювалися праці Альбера Сореля (Ш.Аскеназі, не виключено, що

саме від А.Сореля він запозичив поняття “історичних необхідностей” [324, с. 30–34], Б.Дембінський, В.Собеський), Габріеля Моно (М.Гандельсман). Деякі польські вчені полемізували з французькою соціологічною думкою, зокрема з Е.Дюркгаймом.

Зацікавлення методологією історії інших країн – за межами Німеччини та Франції – серед польських науковців було мінімальним [372, с. 498]. Лише оглядово згадувалися методологічні досягнення бельгійської (Анрі Піренн), англійської, детальніше – італійської (Б.Кроче) та російської (М.Карєєв, Д.Петрушевський) історіографії. Загалом здобутки європейських історичних наук мали важливе значення для розвитку польської історіографії та методології, зокрема. Наукові дискусії про концепції європейських учених дали змогу визначити методологічні погляди та симпатії польських істориків.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у європейських країнах фактом залишався глибокий інтелектуальний перелом у світобаченні, пов’язаний з кризою позитивістської методології та залученням до наукового світогляду неокантіанських підходів. У той час методологічні дискусії в Європі вплинули на історичну думку, спонукаючи мислителів до перенесення пізнавальних зусиль з механістично-еволюціоністських позицій позитивізму на індивідуально-культурницькі зразки неокантіанства [273, с. 143–163].

Сумніви, зароджені неокантіанцями в історіографії, призвели на початку ХХ ст. до поділу європейських істориків на дві групи: “соціологізуючих” дослідників, або тих, хто прагнув зберегти науковий характер своєї дисципліни, та “історіозуючих”, які наближали історіографію до літератури та мистецтва, в яких провідну роль відігравали суб’єктивна уява та культурні орієнтації автора [267, с. 33]. Такий поділ був характерним і для польської історіографії [369, с. 118].

У зв’язку з методологічними прагненнями, що спостерігалися в польській історичній науці зламу століть, увагу істориків привертала “соціологізуючі” концепції. Прихильником цього напрямку був М.Кречмар (прибічник “інтегральної” історії). В історичній науці він вбачав “неметафізичну соціологію”, яка ставила собі за мету розкриття законів суспільного розвитку [357, с. 485–487]. Під впливом

такого підходу соціологічними дослідженнями займався Ф.Буяк, що яскраво проявилось у його працях, присвячених малопольським поселенням [373, с. 53]. До поміркованих прихильників належали А.Шельонговський та Я.Кохановський. Проте не обійшлося і без критики: основним противником цього напрямку був типовий представник неоромантизму (прибічник історичної інтуїції) С.Закшевський.

Суспільно-політичні умови розвитку європейських народів зламу століть і тогочасні інтелектуальні обставини витворили в національних історичних науках Центральної та Східної Європи дві головні теоретичні течії. На думку сучасного історика Л.Зашкільняка, першу характеризувало збереження зв'язку історії з іншими природничими та соціальними науками, опора на їхні пізнавальні здобутки, прагнення відстояти самостійність науки від політики та ідеології. Друга течія, що зазнала впливу суб'єктивно-інтуїтивних пошуків, тяжіла до неповторних та індивідуалістичних духовно-культурних явищ, притаманних як кожній особистості, так і націям. Представники цієї течії розвивали ідею генетичного зв'язку цивілізаційного розвитку європейських народів, виокремлюючи народ-націю як неповторний соціально-культурний феномен з винятковими якостями. Наслідком цього стала поява неоромантичної історіографії, яка під тиском політики та ідеології абсолютизувала своєрідні риси історичного розвитку кожної нації, протиставляла її іншим [267, с. 37–38]. Неоромантичні традиції в історіографії визначили відхід від критеріїв науковості та підпорядкування історії національно-політичним інтересам. Одночасно з неоромантизмом прогресував модерністський напрям з його прагненнями взаємозв'язку історії із суспільними науками: антропологією, економікою, етнологією, психологією, соціологією та іншими.

Для неоромантиків характерним було відновлення на новій теоретичній основі романтичних уявлень про минуле. У російській історичній науці початку ХХ ст. неоромантизм проявився у поверненні до “державницьких” концепцій (становили зміст офіційної великодержавної монархічної історіографії) М.Карамзіна та С.Соловйова. Специфікою російського неоромантизму було те, що

головними суб'єктом та об'єктом історії виступали монархія й державність як носії особливих народних рис російської нації (Д.Іловайський) [300, с. 27–32].

Ознаки неоромантизму спостерігалися в угорській історичній науці зламу ХІХ–ХХ ст., що проявилися у витворенні концепції “винятковості” угорської нації на всьому шляху її історичного розвитку [272, с. 448–449]. Під вплив неоромантизму потрапили чеська й словацька історіографія. Це простежується у працях чеського вченого Ю.Пекаржа (1870–1937), словацьких істориків Ф.Сасінека (1830–1914), Ю.Ботто (1848–1929) та інших. Ідеалізація національної історії та некритичне ставлення до джерел помітні у працях румунського історика Н.Йорги (1871–1940) [280].

Кінець 90-х років ХІХ – початок ХХ ст. характеризувався появою неоромантизму в польській історіографії, який тривав до часу здобуття Польщею незалежності (1918) [379, с. 216]. Деякі польські історики висловлювали думки про подовження періоду тривання неоромантизму до 1939 р., а подекуди й до 1948 р. Сучасні польські вчені неоромантизм в історіографії поділяють на три етапи: перший – 1900–1906/7 рр., другий – 1908–1914 рр. і третій – 1914–1918 рр. Переломними моментами етапів, що суттєво вплинули на польську історичну думку, вони вважають революцію 1905 р. і початок Першої світової війни [374, с. 19].

Появу неоромантизму, а відтак і певної міфічності у з'ясуванні історії України, спричинили невирішені проблеми минулого “історичної” та етнічної Польщі, зокрема, кресів [296, с. 92]. Попередниками польського неоромантизму та модернізму були Ш.Аскеназі та К.Потканський. У перші десятиліття ХХ ст. під вплив неоромантизму потрапила більшість молодих істориків Варшави, Кракова та Львова. Проте на зламі ХІХ–ХХ ст. (точніше 1900–1906/7 рр.) серед польських учених сильні позиції ще займав позитивізм з його критичним методом дослідження та наданням особливого значення реальним фактам. Нові наукові методи, що проникали в історіографію з соціології, психології та інших наук, засвоювалися на позитивістському ґрунті. У цей період навіть майбутні прихильники неоромантизму дотримувалися позитивістських методологічних

принципів. До них належали А.Шельонговський, Б.Дембінський, Ш.Аскеназі, О.Бальцер та інші.

Усі майбутні неоромантики, визнаючи першість за новими, переважно соціологічними та психологічними методами пізнання в історії, все ж наполягали на критичному підході до будь-яких історичних досліджень і на достовірності фактів. Таких поглядів дотримувалися Ш.Аскеназі, О.Бальцер, С.Закшевський, В.Собеський, А.Шельонговський та інші [269, с. 36–37]. Однак зміна політичної ситуації на польських землях, розгортання національно-визвольного руху напередодні 1914 р. спричинили відхід від позитивістського критичного методу дослідження. Історики, відійшовши від наукової праці і поринувши у вир суспільно-політичного життя, своєю діяльністю спричинили відродження польських самостійницьких прагнень. З початком Першої світової війни історія перетворилася на зняття пропаганди польського питання і стала предметом політичних дискусій між опозиційними угрупованнями. У полеміці, суперечках, дискусіях неодноразово зверталась увага на польсько-литовсько-руське співіснування [375, с. 22]. Польська історіографія початку ХХ ст. була яскравим прикладом апологетичного висвітлення історичного минулого. Серед цих дослідників опинилися представники як старшого, так і молодшого покоління [370, с. 334]. Генерація молодих істориків в оцінці національного минулого дедалі частіше схилялася до крайнього “оптимізму”, щоб зняти провину з польського народу за крах Речі Посполитої. Обґрунтування шукали в історії польських національно-визвольних змагань ХVIII–ХІХ ст. Історичні ідеологи національної демократії, незалежницького руху та консерватори, які репрезентували відмінні погляди на польську історію ХVIII–ХІХ ст., зближувалися у висвітленні історії давньої Речі Посполитої. Вони висловлювали необхідність перегляду панівних на той час поглядів і виступали проти “песимістичної” візії польського минулого [373, с. 64]. Дедалі більше дослідників надавали перевагу “оптимістичній” візії минулого, що спонукала пробудження польських національних почуттів. З початком другого періоду в розвитку неоромантизму науково-критичний аспект відійшов у минуле, підпорядкувавшись політико-ідеологічному.

Загалом польські історики, подібно до європейських, приступили до переоцінки позитивістського підходу. Вагомим досягненням цього періоду було виникнення нових дослідницьких напрямів, розширення меж і проблематики історичних досліджень, охоплення ними усіх сфер суспільного життя.

2. 2. Діяльність наукових осередків та історичних товариств на польських землях

Порівняно з другою половиною XIX ст. за 1900–1914 рр. не сталося важливих змін в інфраструктурі досліджень, популяризації та вивченні історії. Найкращі умови для наукової праці, як і в минулі роки, існували на теренах, підвладних Австро-Угорській імперії, тобто в автономній Галичині. На її території виділились два головних середовища – краківське та львівське. Саме Краків і Львів були оплотом польської історичної науки в Галичині.

У Кракові роль провідної історичної інституції відігравала Академія знань (створена 1873 р. на основі Краківського наукового товариства) [396, с. 385] та діюча при ній Історична комісія [404, с. 220]. Академія на практиці була загальнопольською інституцією для усіх польських територій [229, с. IV]. Таку позицію вона зберегла до часу здобуття Польщею незалежності 1918 р. Високим науково-видавничим рівнем і розвитком історичної науки Академія частково завдячувала старанням своїх генеральних секретарів – С.Смольки (до 1902 р.) [418, с. 323] та Б.Уляновського (до 1919 р.).

У галузі історії робота Академії зосереджувалася в Історичній комісії. З 1900 по 1918 рр. у ній по черзі головували: В.Закшевський (1895–1901) – (1909–1917) та М.Бобжинський (1902–1908) [373, с. 19]. Головну увагу Комісія зосереджувала на друкуванні історичних джерел. З 1901 по 1918 рр. під її егідою було опубліковано близько 18 джерельних видань. З 1913 р. Комісія розпочала публікацію нової серії історичних джерел – “*Monumenta Poloniae Vaticana*” [418, с. 322]. Серія охоплювала чотири томи джерельного матеріалу з ватиканських архівів. Видання Історичної комісії мали високий науковий рівень, нічим не поступалися подібним західноєвропейським публікаціям. У підготовці та друкуванні джерельних

матеріалів брали участь знані польські історики С.Кшижановський, Я.Птасьнік, В.Чермак, Б.Уляновський та інші [373, с. 19].

Початок Першої світової війни призупинив діяльність Комісії. Проте видавнича робота Академії знань не вичерпувалася лише згаданими публікаціями. Окремі томи та друковані серії оприлюднювалися польськими істориками за межами діяльності Комісії. Таким чином було опубліковано два томи “Актів повстання Костюшка”, опрацьовані істориками Ш.Аскеназі та В.Дзвонковським; 4-томний “Архів правничої комісії”, розроблений Ф.Пекосінським і С.Кутшебою. Було видано четвертий том “Дипломатичного кодексу Малопольщі”, опрацьований Ф.Пекосінським, що містив документи за 1386–1450 рр. [350, с. 283]. На особливу увагу заслуговує розпочата 1907 р. серія “Джерела до історії Польщі після поділів”, до якої увійшли: шостий том “Діаріуша сейму з 1830–1831 рр.”, виданий М.Ростовським; опрацьована С.Смолькою 4-томна “Кореспонденція Любецького...”; два томи “Інструкцій та депеш французьких резидентів у Варшаві 1807–1813”, опубліковані М.Гандельсманом [373, с. 20].

У публікації джерельного матеріалу значення мали й “Обговорення Академії знань”. У серії Історико-філософського відділу кінця XIX – початку XX ст. побачили світ понад 24 томи історичних праць. Серед авторів – історики старшого та середнього (В.Абрагам, О.Бальцер, В.Чермак, В.Кентшинський, А.Прохаска, К.Потканський та інші), молодшого (І.Барановський, Ф.Буяк, П.Домбковський, О.Галецький, С.Кентшинський, С.Кутшеба, В.Семкович, В.Собеський, С.Закшевський та інші) поколінь. Усі праці високого наукового рівня, більшість з них висвітлювали нові методологічні та історичні проблеми, важливі для розуміння польського минулого [373, с. 20].

Розглядаючи джерельні публікації Академії знань, зазначимо, що її науковий доробок у цій галузі в 1900–1918 рр. нічим не поступався видавничій діяльності попереднього періоду. Це було можливе завдяки діяльності різних комісій, які займалися публікацією джерельного матеріалу. Наприклад, 1905 р. під егідою С.Смольки було створено “Комітет джерел з історії Польщі після поділів” [418, с. 323]. У зазначений період Академія друкувала джерельні матеріали не лише з

середньовічної, а й з новітньої історії, що відповідало тогочасним тенденціям в європейській історіографії.

На зламі століть Академія знань також виступала ініціатором проведення пошуків джерельного матеріалу за кордоном. Упродовж 1886–1914 рр. діяла організована С.Смолькою Римська експедиція [28], якою спочатку керував сам засновник, а згодом В.Абрагам [49; 304, с. 411]. Наслідками діяльності експедиції за участю переважно молодих істориків (серед яких були М.Бобжинський, С.Закшевський [24]), стало понад 100 тек виписок з ватиканського архіву та згадане вже видання “*Monumenta Poloniae Vaticana*”. У 1911 р. було організовано Шведську експедицію, у 1913 р. наукову експедицію до Угорщини [373, с. 21].

Важлива роль у виданні монографій належала Історико-філософському відділу Академії знань, який публікував праці польських істориків Львова, Варшави, Кракова. На розвиток польської історіографії вплинула й стипендіальна політика Академії. З її допомогою та підтримкою інших наукових установ багато молодих істориків змогли продовжити своє навчання за кордоном: у Німеччині, Австрії, Італії, зібрати необхідний для роботи джерельний матеріал. Це стосується Ф.Буяка, Я.Домбровського, В.Конопчинського, С.Кутшеби, С.Кшижановського [13], К.Моравського [15], А.Скальковського, В.Собеського, В.Токажа, В.Чермака [11], А.Шельонговського та інших.

Іншою інституцією, що відіграла важливу роль у житті краківського історичного середовища, був Ягеллонський університет. У першому десятилітті ХХ ст. тут змінився професорський склад. Історичні кафедри очолили дослідники середнього та молодшого покоління, які переважно представляли неоромантичні та модерністські підходи. У 1914 р. на юридичному факультеті працювали професори С.Кутшеба, Б.Уляновський, С.Естрайхер та доценти С.Загоровський і К.Моравський; на теологічному факультеті – професор Я.Фіялек (переїхав зі Львова до Кракова 1912 р.); на філософському факультеті – професори С.Кшижановський, В.Токаж, В.Собеський, Ф.Буяк, Я.Птасьнік, а також доценти В.Конопчинський, Л.Колянковський, С.Кентшинський [373, с. 21]. Працівники та студенти університету, займаючись науковою діяльністю, мали змогу опрацьовувати

документальний матеріал архівів і бібліотек Берліна, Парижа, Відня, Рима, здійснювати наукові поїздки до Литви. У 1883–1884 рр. О.Бальцер навчався у Берлінському університеті [44; 45], його думки та спостереження щодо матеріалів, розміщених у берлінських бібліотеках, викладені в листуванні історика з В.Кентшинським [43]. Про науково-дослідницьку поїздку доцента С.Смольки до Відня з метою опрацювання матеріалів віденських архівів свідчить його звернення від 31 березня 1876 р. до Відділу комісії з приводу очолення кафедри історії Австрії [26]. Враженнями від наукової подорожі до Литви поділився О.Галецький в листі до А.Залеського [48].

На рубежі XIX–XX ст. на теренах Ягеллонського університету діяв Гурток істориків, який об'єднував молодих науковців і студентів і був створений 1892 р. [378, с. 269]. Його головою був В.Собеський, секретарем з 1894 р. – С.Закшевський [400, с. 164]. Дискусійні зустрічі Гуртка (в основному 1892–1896 рр.) присвячувалися історіографічній та методологічній проблематиці. Його члени протиставляли офіційній консервативній історіографії віяння модернізму та неоромантизму.

Значення для розвитку польської історичної науки мали й краківські наукові бібліотеки. Головною серед них вважалася Ягеллонська бібліотека, директором якої у 1906–1926 рр. був історик Ф.Папе. Він провів низку організаційних змін і пристосував її до наукових завдань. За даними, поданими сучасним польським істориком Є.Матерницьким, у 1913 р. бібліотека налічувала 429354 томів книжок, 2875 інкунабул, 3257 мап тощо [373, с. 22].

У Кракові існували й архівні установи. Серед найважливіших – Архів актів городських і земських, яким до 1908 р. керував Ф.Пекосінський, опісля нього – С.Смолька [418, с. 323]. Велике значення мали й Архів давніх актів м. Кракова та Капітульний архів на Вавелі. Слід згадати й Музей Чарторийських, у фондах якого зберігалися рукописні матеріали XII ст. Бібліотека музею Чарторийських налічувала велику кількість документів.

Важливу роль у житті краківського історичного середовища відіграло створене С.Кшижановським 1897 р. місцеве Товариство любителів історії та

пам'яток старовини Кракова [388, с. 619; 396, с. 385]. Його друкованим органом був “Краківський річник”, у якому публікувалися праці з історії міста. Певна роль у розвитку історичної науки належала й гімназіям, які у своїх “Звітах” друкували історичні нариси.

Серед наукових інституцій та історичних товариств Львова у 1900–1914 рр. головна роль належала Львівському університету та Польському історичному товариству (ПІТ). До 1914 р. серед професорсько-викладацького складу Львівського університету переважали представники старшого та середнього поколінь. Поміж молодих дослідників на початках були лише А.Шельонговський, С.Закшевський. Серед працівників цього вищого навчального закладу були такі історики: на філософському факультеті історію викладали польські професори В.Дембінський, Ш.Аскеназі, С.Закшевський, Л.Фінкель, а також доценти А.Семкович, В.Семкович, А.Скальковський, А.Шельонговський, на юридичному факультеті – історики В.Абрагам, О.Бальцер, П.Домбковський [373, с. 22–23].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. певну кризу переживало ПІТ, засноване 1886 р. з ініціативи учнів Ксаверія Ліске (1838–1891), Л.Фінкеля та Ф.Папе [402, с. 153]. Завдяки їхнім зусиллям і підтримці з боку К.Ліске (прибув до Львова по закінченні студій у Вроцлаві, Ляйпцигу та Берліні) [390, с. 599] було створено організаційний Комітет (очолював А.Семкович), опрацьовано проект статуту і 14 жовтня 1886 р. у Львові відбулося конституційне зібрання, що оголосило про створення ПІТ [366, с. 3]. Криза, яку переживало ПІТ була пов'язана, по-перше, зі зменшенням кількості членів: з 1886 по 1895 р. кількість членів зросла з 216 до 314, натомість у 1905 та 1906 рр. зменшилася до 264 і 263 [366, с. 6]. По-друге, зі зменшенням наукових доповідей та з обмеженням обсягу його друкованого органу – “Історичного квартальника” (1887). Це періодичне видання упродовж свого існування віддзеркалювало стан польської історіографії, методологічні та ідеологічні зміни в ній, зв'язки з українською наукою та передусім із життям власного народу, його потребами та прагненнями. На сторінках часопису у різноманітних рубриках знайшли висвітлення проблеми як польської, так і української історії. Виробилася така структура: наукові праці (диспути,

обговорення), “miscellanea” (невеликі джерельні документи), рецензії, доповіді, огляд загальної історичної літератури, хроніка, огляд журналів, звіти із засідань ПТТ, полеміки, некрологи. Однак основна увага на сторінках часопису приділялася рецензіям [392, с. 10–11]. Саме у них провідне місце посіла українська проблематика.

Важливим завданням ПТТ, окрім видання “Історичного квартальника”, була організація загальних з’їздів польських істориків. Після III з’їзду 1900 р. наступний мав відбутися 1910 р., однак так і не був скликаний. Запланований на 1915 р. у Львові з’їзд істориків, через Першу світову війну також не відбувся.

Вагому роль у діяльності львівського історичного середовища на зламі XIX–XX ст. відіграло створене 1901 р. О.Бальцером Товариство підтримки польської науки (ТППН) [325, с. 93–94]. Воно займалося видавничою діяльністю у сфері історичних наук, зокрема історії права [229, с. 1]. Серед джерельних видань необхідно згадати засновану ще 1868 р. серію “Актів гродських і земських з часів польської Речі Посполитої”. Протягом 1901–1914 рр. з ініціативи А.Прохаски було видано шість томів серії (т. 17–22). Томи 18 (Львів, 1903) та 19 (Львів, 1904) містили перемишльські, галицькі, львівські судові записи з 1469–1506 та 1439–1570 рр. [350, с. 284]. У 1902 р. Б.Дембінський видав “Джерела з історії другого та третього поділів Польщі”. На зламі століть у Львові було опубліковано низку історичних збірників. На увагу заслуговують “Студії над історією польського права”, видані за редакцією О.Бальцера. У перших шести томах цієї серії (1899–1916) вміщено 23 обговорення, що належали перу як самого О.Бальцера, так і його учнів. Деякі історичні праці публікувалися також у серії “Науковий архів”, важливі монографії – в серії “Наукові праці” [373, с. 24–25]. Видавничий доробок ТППН значно збагатив польську історіографію, зокрема історію права.

Як у Кракові, так і у Львові було багато бібліотек. Найважливіша серед них – Університетська, директором якої упродовж багатьох років був А.Семкович. Не можна оминати увагою й Національний заклад імені Оссолінських, у якому зберігалися не лише часописи, друковані праці, а й рукописи, монети, медалі, автографи та інші матеріали [373, с. 25].

Серед численних архівів велике значення мав Крайовий архів актів гродських і земських, т.зв. бернардинський. У 1891–1919 рр. його очолював О.Бальцер [416, с. 10]. Важливим був і Державний архів, де зберігалися політичні та адміністративні акти з історії Галичини, починаючи з 1772 р.

Розглянувши описані вище умови наукової праці, доходимо висновку, що польська історична наука в Галичині мала міцне підґрунтя в державних і суспільних інституціях. Це пояснює успіхи, яких досягли львівські та краківські історики.

Описавши ситуацію в Галичині, перейдемо до аналізу стану історичної науки в Королівстві Польському. Насамперед необхідно зазначити, що на цих теренах давалися взнаки репресії, проведені після придушення повстань 1830 та 1863 рр. Історики Варшави не мали належних умов дослідницької праці [396, с. 384]. Русифікований Варшавський університет відмежувався від місцевого наукового середовища, практично не підтримував з ним жодних контактів. Не маючи змоги робити наукову кар'єру та видавати історичні дослідження, багато істориків емігрували до Галичини. Варшавське історичне середовище майже не брало участі в загальнопольських наукових заходах [373, с. 26].

Не набагато кращою була ситуація у варшавських архівах. Приблизно до 1915 р. дослідники не могли користуватися їхніми фондами. Так, обмеженому колу науковців були доступні матеріали Фінансового архіву. Рукописами та фасцикулами з XV ст., що там зберігалися, могли скористатися лише ті вчені, які отримали дозвіл директора Фінансової палати. До 1915 р. історики не мали змоги досліджувати й матеріали фондів Архіву давніх актів. Доступними були лише матеріали Головного архіву давніх актів.

Необхідно згадати й про приватні бібліотеки, які стали осередками історичних досліджень: Бібліотеку ординації Замойських, яку в 1897–1918 рр. очолював Т.Корзон, Бібліотеку ординації Красінських, якою на зламі XIX–XX ст. керували історики А.Рембовський, С.Кентшинський та І.Барановський.

Неможливість створення наукових товариств призвела до групування істориків у приватних домівках Т.Корзона, А.Краусгара та навколо історичних часописів: “Варшавська бібліотека”, виходила з 1841 по 1914 р., а також створений

1876 р. “Атенеум”, що видавався до 1901 р. [396, с. 384], “Географічний словник Королівства Польського” (виходив до 1912 р.), “Велика загальна ілюстрована енциклопедія” (до 1914 р.). Істориків у їхніх наукових дослідженнях підтримувала створена 1881 р. Каса ім. Юзефа Мянновського. Вона спричинилася до фінансування низки праць та історичних видань [229, с. V]. Під її егідою у 1905–1915 рр. виданий та опрацьований Т.Вежбовським 21 зошит джерельних матеріалів, що стосувалися Комісії народної освіти. Цей же автор у 1901–1919 рр. видав книги коронної метрики, що охоплювали період від правління короля Казимира IV Ягеллончика (1447–1492) до часів Сигізмунда II Августа (1548–1572). Каса ім. Мянновського фінансувала також видання Варшавського наукового товариства (ВНТ).

Більшість квот, призначених Касою на розвиток історичних досліджень, припали на 1905 р. Саме в той час значно поліпшилася політична та наукова ситуація в Королівстві Польському: обмежено цензуру, урядовий тиск і пошвавилася дослідницька активність наукових осередків [397, с. 409]. Проявом лібералізації царської політики було започаткування 1905 р. часопису “Історичний огляд” [332, с. 349; 397, с. 409–410]. Варшавські історики отримали змогу публікувати у ньому свої дрібніші наукові дослідження [374, с. 20]. Першим редактором цього видання став Я.Кохановський. До появи часопису прилучилися й А.Яблоновський [323, с. 245], С.Кентшинський, А.Краусгар, В.Смоленський та В.Собеський. Програмні засади часопису було виголошено у вступному слові В.Собеського [247]. Редакційна комісія намагалася висвітлювати польську історію у порівнянні з іншими країнами, виступала за глобальне висвітлення історичної дійсності та щільнішого зв’язку історії з суспільними науками. Однак цю програму вдалося реалізувати лише частково і то тільки у перших томах. Редакція, намагаючись перетворити часопис у загальнопольський, друкувала у ньому праці А.Брюкнера, А.Карбовяка, В.Конопчинського, А.Прохаски, С.Закшевського, С.Кутшеби, С.Смольки, Ш.Аскеназі та інших. Проте з часом кількість дописувачів з-поза меж Варшави зменшилася [373, с. 28].

Важливою подією у варшавському історичному середовищі стало заснування у листопаді 1906 р. Товариства любителів історії (ТЛІ). Першим його головою було

обрано А.Яблоновського, а секретарем – С.Кентшинського; пізніше, з 1911 р. головою став А.Краусгар, а секретарем – І.Барановський. ТЛІ розгорнуло наукову діяльність у напрямі організації наукових зібрань, оприлюднення доповідей для громадськості. З часом (1909–1910) діяльність ТЛІ значно послабилася, однак уже в 1911–1914 рр. воно знову активізувало наукову роботу. Це проявилось у виданні циклу праць, присвячених історії Варшави. З 1906 по 1916 р. ТЛІ опублікувало 14 томів: їх авторами були М.Гандельсман, А.Краусгар, І.Барановський, В.Смоленський та інші, а також 19 томів часопису “Історичний огляд” [373, с. 29]. У часи Першої світової війни діяльність ТЛІ послабилася, у 1914 р. та в 1917–1918 рр. призупинилося видання “Історичного огляду”. Однак уже з 1915 р. перед польським суспільством відкрилися нові перспективи дослідження національної історії [366, с. 11]. За нових політичних умов члени ТЛІ успішно популяризували польську історію, проводили, починаючи з 1915 р., громадські виступи, виставки національних пам’яток.

Наступною важливою подією стало заснування 1907 р. ВНТ [397, с. 410], очоленого істориком А.Яблоновським. У 1908 р. було скликано Історичну комісію, у якій до 1914 р. головували В.Смоленський та С.Кентшинський. Секретарем Комісії був Ю.Семенський. ВНТ продовжило видання “Історичних джерел”, розпочате А.Яблоновським. У 1911 р. було видано 23 том цієї серії. ВНТ ініціювало видання “Сеймових діаріушів з XVIII ст.” Наприклад, у 1911–1912 рр. В.Конопчинський опублікував два томи з цієї серії, що охоплювали діаріуші з 1746 та 1748 рр. Історик Т.Вежбовський підготував до друку та 1913 р. видав “Королівські привілеї столичного міста Старої Варшави 1376–1772” [373, с. 29–30]. З 1910 р. для підвищення наукового рівня праць, що видавалися, до Історичної комісії запросили краківських і львівських істориків. Початок Першої світової війни перервав діяльність Комісії, публікації відновилися після 1918 р.

Поряд із виданням джерельного матеріалу, ВНТ друкувало монографії, наукові трактати, нариси. До 1918 р. було опубліковано близько 10 томів робіт таких істориків, як К.Конарський, А.Краусгар, В.Щепанський та інші. Більшість з виданих праць стосувалися історії Польщі та Литви [373, с. 30].

У 1913 р. з ініціативи М.Гандельсмана створено Кабінет історичних наук. Завдяки його діяльності було налагоджено контакти з різноманітними національними та закордонними науковими інституціями [374, с. 22]. Напередодні 1914 р. Історичний кабінет був одним з найважливіших центрів наукової праці. Однак початок війни загальмував його роботу. Ситуація змінилася 1916 р., тоді поживався збір середньовічних видань, зокрема дипломатичних кодексів [373, с. 30]. Було укомплектовано й інші джерельні видання, бібліографію, праці з архівістики, палеографії та спеціальних історичних дисциплін. Матеріали Історичного кабінету ВНТ з часом лягли в основу книгозбірні Бібліотеки Історичного інституту Варшавського університету.

Політичні зміни, що відбулися у Королівстві Польському під час Першої світової війни, суттєво вплинули на розвиток історичної науки, саме тоді було активізовано історичні дослідження у відновленому Варшавському університеті, а також відкрито архіви. У 1916 р. відновив роботу Фінансовий архів, пізніше почав працювати Архів давніх актів. У них зберігалися матеріали, що стосувалися кінця XVIII ст. З 1915 р. розпочав роботу Архів громадської освіти (створений на основі Варшавського наукового округу). Жвава організаційна діяльність варшавських істориків в університеті, ТЛІ та ВНТ заклала підґрунтя для подальшого розвитку варшавського історичного середовища.

У найважчих умовах доводилося працювати польським історикам на теренах, підвладних прусському уряду. Ліквідація обмеженої автономії Великого Познанського Князівства, онімечення шкіл, відсутність вищих навчальних закладів змушували польських істориків у своїй дослідницькій діяльності спиратися виключно на приватну або громадську ініціативу [396, с. 385].

Незважаючи на складні політичні та суспільні умови, продовжували роботу товариства, засновані в Познані, Торуні та інших містах. Так, діяло Товариство друзів наук у Познані (ТДНП). З 1895 до 1915 р. його очолював історик уніатської церкви в Польщі єпископ Едвард Ліковський. Активну роботу продовжував Історико-літературний відділ ТДНП, на засіданнях якого за 1900–1918 рр. історики-аматори та священики виголосили близько 30 історичних доповідей, більшість з

яких стосувалися церковної та регіональної історії. Таке зосередження уваги на церковній проблематиці пояснювалося впливом кліру та аристократії [325, с. 92]. У ці ж роки видавнича діяльність Товариства обмежилася публікаціями 18 томів “Річника” ТДНП [404, с. 220], до яких увійшли нариси та джерельний матеріал, що стосувався переважно Великопольщі та історії католицької церкви. Найбільшим видавничим досягненням ТДНП у галузі історії був 5 том “Дипломатичного кодексу Великопольщі” (1908), підготовлений до друку краківським істориком Ф.Пекосінським [373, с. 33].

Великі джерельні матеріали зберігалися у фондах Архіву ТДНП, частково в Бібліотеці ТДНП. Зібраний в Архіві та Бібліотеці джерельний та історіографічний матеріал був доступний для широкого кола познанських науковців, тоді як Бібліотека Рачинських, Урядовий архів в Познані зазнали великого рівня онімечення, а їхні фонди для поляків були практично недоступні.

Наукову діяльність розгорнуло також Наукове товариство в Торуні (НТТ) [404, с. 220]. Його очолив дослідник історії Гданського Помор’я Станіслав Куйот (1845–1915). Головною метою НТТ було проведення історичних досліджень і публікація їх результатів. Ці матеріали видавалися у “Річниках НТТ”, “Фонтес”, а з 1908 р. також у “Записках НТТ” (виходили за редакцією С.Куйота). На початку у “Річниках” публікували праці краківських (А.Карбовяк), львівських (В.Кентшинський, Я.Фіялек) істориків. Проте згодом, з 1902 р., домінували вже торунські вчені. За 1897–1918 р. у “Річниках” було опубліковано 86 історичних праць, з яких 81 з історії Помор’я і 5 з історії Польщі [373, с. 34]. Тематично переважала політична історія та історія церкви, економічні та культурницькі проблеми. Науковим дослідженням сприяла й Бібліотека НТТ. У її фондах містилася колекція історичних книг і рукописних матеріалів.

Діяльність торунського наукового середовища ставила перед собою не лише наукові, а й національно-політичні цілі. Представники НТТ у своїх дослідженнях намагалися протистояти націоналістичним тенденціям німецької історіографії, роботі якої сприяла урядова політика онімечення. Тому дослідницька проблематика стосувалася регіональних питань.

Певне значення для розвитку польської історичної науки мали й заклади, що існували в інших державах. Серед них Польський національний музей в Рапперсвіллі. Основний матеріал його фондів був присвячений повстанням польського народу та польській еміграції. Певне значення мала Польська бібліотека в Парижі (з 1892 р. науковий осередок Академії знань у Кракові) [404, с. 220]. Вона містила багаті збірки, що стосувалися польської еміграції XIX ст., а також матеріали з XVIII ст., раніше зібрані Історико-літературним товариством у Парижі. До 1914 р. Бібліотека містила 80 тис. томів книжкових видань та численний рукописний матеріал [373, с. 35].

Отже, відсутність державної підтримки обмежувала інституціональний розвиток польської науки на теренах, підпорядкованих російській та німецькій імперіям. Там наукові дослідження оберталися навколо гуманітарних і суспільних проблем, які не вимагали спеціального обладнання та коштів. Сприятливі для наукової праці умови були в Галичині – у краківському та львівському історичних середовищах, де інституції польської науки розбудовувалися під керівництвом консерваторів. Важливе значення для розвитку польської історичної науки мали й заклади, що існували за межами польських земель. Зазначимо, що, попри політичні та суспільні труднощі, які на зламі XIX–XX ст. переживав польський народ, історична наука помітно розвинулася та вдосконалилася.

2. 3. Провідні історичні школи та визначні постаті польської історіографії

Наприкінці XIX – на початку XX ст. під впливом неоромантизму та модернізму в польській історіографії спостерігалось поглиблення наукової спеціалізації, що сприяло розвитку історії права та виокремленню низки історичних субдисциплін: економічної історії, історії культури, історії війн тощо. Розширилися хронологічні межі досліджень – до XIX ст. [373, с. 7]. Ці перетворення сприяли організаційним і світоглядним змінам у польській історичній науці, що істотно різнилися від попереднього періоду, в якому домінувала, визначаючи тематику та надаючи загальний тон історичним працям, позитивістська методологічна доктрина з її провідними історичними осередками – краківським, варшавським і львівським.

Історичні школи, сформовані на польських землях у період позитивізму, на зламі століть ще посідали певні позиції у польській історичній науці. І хоча в історіографії домінували вже інші напрями, при аналізі історичної науки не можна оминати увагою наукові заслуги представників історичних шкіл другої половини ХІХ ст., тому що вони ще певною мірою впливали на польську історичну думку [325, с. 105]. Зазначимо, що у польській історіографії другої половини ХХ ст. відбувся відхід від окреслення як краківського, варшавського так і львівського історичних середовищ терміном “історичної школи”, оскільки таке виокремлення відповідно до їхньої “песимістичної” чи “оптимістичної” візії історії Польщі та, зокрема причин її занепаду – не витримує критики. Сучасні польські історики відмовилися від вживання терміна “львівська історична школа”, оскільки на окресленому терені існувала лише дидактична історична школа під керівництвом К.Ліске. Натомість польська історіографічна школа у Львові так ніколи і не витворилася. Однак учені погодилися з існуванням варшавської та краківської історичних шкіл [403, с. 95].

Термін “краківська історична школа” утвердився в польській історіографії завдяки її варшавським критикам, насамперед В.Смоленському та Т.Корзону. Натомість самі її репрезентанти схилилися до окреслення даної школи назвами “критичної”, “нової”, “сучасної” [336, с. 49]. Зазначимо, що трактування поняття “школа” тогочасними краківськими, варшавськими чи львівськими дослідниками дещо відрізнялося. Для Ю.Шуйського чи С.Смольки таку “критичну”, чи “сучасну”, школу становили ті історики, які використовували новітні методи дослідження, передусім “точний історичний метод”. Однак такого критерію для виокремлення даної школи недостатньо, оскільки подібні методи дослідження застосовували й варшавські вчені. Львівський історик О.Бальцер заперечував існування краківської історичної школи, вважаючи, що про наукову школу можна говорити за трьох умов: наявності провідного діяча, засновника школи; певної кількості учнів; спільного напряму досліджень та єдиного розуміння історії [56, с. 10; 391, с. 132]. Замість краківської школи, на його думку, була лише група істориків, які проживали в Кракові.

У цій праці елементом, який би свідчив про існування “краківської історичної школи”, будемо вважати наявність у грона краківських дослідників, згуртованих переважно навколо Ягеллонського університету, спільного погляду на історичне минуле, т.зв. песимістичної концепції історії Польщі. Суть її зводилася до тези, що відсутність сильної монархічної влади спричинила занепад колишньої Речі Посполитої. “Песимізм” у поглядах на історію Польщі був наслідком розчарування в тогочасній політичній ситуації, в якій опинився після поразок повстань 1830, 1863 рр. польський народ, та усвідомлення неможливості здобуття незалежності. З цієї причини більшість краківських істориків спільно з інтелігенцією пропагували відхід від збройної боротьби, угодовську політику проурядової партії консерваторів. Їхню політичну програму критикували польські демократи, з ними полемізували людовці (члени Народної партії (Стронніцтва людового), заснованої 1895 р., яка 1903 р. прийняла нову назву – Польська народна партія (Польське стронніцтво людове, ПСЛ) [271, с. 397], соціалісти і націонал-демократи [364, с. 172]. Завданням краківських консерваторів було пристосувати польське суспільство до життя та цивілізаційного розвитку за умов відсутності власної держави [380, с. 49]. Водночас вони критикували шляхетський стан, романтичний напрям у польській історіографії, зокрема “оптимістичні” синтези Й.Лелевеля. На противагу романтизму краківська історична школа, за твердженнями В.Смоленського та Т.Корзона, зверталася до історіографії просвітництва, зокрема до праць А.Нарушевича [110, с. 115]. Така зміна поглядів мала на меті призвичаїти польське суспільство до нових умов життя, забезпечити такий політичний розвиток, щоб під загрозою не опинилося саме існування польського народу [376, с. 162–163].

Однак не всі краківські дослідники були одностайними у трактуванні національного минулого. Існували старше й молодше покоління істориків, які різнилися ідеологічними та методологічними поставами. Зазначимо, що попри ці відмінності, представники обох поколінь відстоювали аналогічну політичну позицію та подібну “песимістичну” візію історичного процесу [336, с. 51].

Краківська історична школа, напрям, що з кінця 60-х років XIX ст. був провідним у польській історіографії і утримав цю позицію до початку XX ст.,

заснована Валеріаном Калінкою та Юзефом Шуйським, офіційно існувала в 1863–1895 рр. [367, с. 15]. Значущою постаттю краківської школи був Ю.Шуйський (1835–1883) [301; 385; 338, с. 535–592; 383; 384; 399]. На початках наукової діяльності він дотримувався романтичних поглядів, а згодом виступив з критикою романтизму й став співзасновником лояльної проурядової партії консерваторів – “станьчиків”. Йому належала першість у формуванні поміркованого проукраїнського політичного та історіографічного підходу, який до часів II Речі Посполитої залишався провідним у колі краківських консерваторів [345, с. 91]. У дослідженнях Ю.Шуйський розвинув теорію “самозвинувачувального” занепаду Польщі, головною причиною якого стало зволікання із запровадженням необхідних у певний період політичних і суспільних реформ.

До представників молодшого покоління краківської школи належав Міхал Бобжинський (1849–1935) [255, с. 172; 421, с. 26–36; 337, с. 132–133; 346; 348; 420, с. 47–49; 360]. Випускник юридичного та історичного факультетів Ягеллонського університету, він 1873 р. – захистив докторську дисертацію з польського права, а 1876 р. – з німецького права [10]. Займаючись науковою діяльністю, писав праці як з давнього польського права (“Польські сейми за Яна Ольбрахта і Олександра”, 1876), так й історії історіографії (робота написана спільно зі С.Смолькою “Ян Длугош та його місце в письменництві”, 1880) тощо [Дод. Б].

Основною його роботою була “Історія Польщі в нарисі” (1-ше вид. – 1879; 2-ге вид. – 1880–1881; 3-тє вид. – 1887–1890; 4-те вид. – 1927–1931) [340, с. 50]. Зазначимо, що цю працю не можна вважати науковою у повному розумінні слова, швидше вона є політичною [358, с. 109], що було наслідком приналежності історика до консервативної партії. “Історія Польщі в нарисі” викликала жваві дискусії в колах польських дослідників. С.Смолька, А.Рембовський, Я.Карлович, М.Добжанський в листах до М.Бобжинського наголошували на певних перевагах і недоліках його роботи: належному викладі подій, обґрунтованості висновків, песимістичному висвітленні польського минулого тощо [38; 39; 40; 41]. У виданнях цієї праці, в яких за вісь синтезу взято історію держави, М.Бобжинський відкинув моралізаторські й провіденціальні моменти інтерпретації та здійснив переоцінку

попередніх поглядів на минуле польського народу [337, с. 132–133]. Основною причиною занепаду Речі Посполитої історик вважав відсутність правової держави, розвиток анархії [361, с. 190]. Його твердження про визначальну роль держави в організації та формуванні суспільного життя були близькими до концепцій пруської школи в німецькій історіографії та державницької школи в російській науці [396, с. 391].

До представників краківської історичної школи, які твердили, що представляють “критичну школу”, належав Станіслав Смолька (1854–1924), історик і публіцист, професор, а згодом – ректор Ягеллонського університету [16; 420, с. 481–482; 308; 307; 329; 337, с. 133]. Від інших краківських істориків його відрізняло зосередження уваги в історичних дослідженнях на соціальних проблемах, прагнення до узагальнень, використання порівняльного методу [270, с. 31]. Він досягнув визначних результатів як у медієвістичних дослідженнях, так і в студіях, присвячених історії ХІХ ст. С.Смолька був прихильником консервативних настроїв краківської школи [325, с. 106]. У своїй найважливішій праці – “Мешко Старий та його доба” (1881) – учений не лише проаналізував князівське правління, а й охарактеризував стан тогочасного польського суспільства, географічні та суспільно-економічні умови [418, с. 321]. Цінними були його спостереження економічних, суспільних стосунків, державної та церковної організації. На увагу заслуговують й такі праці, як “Історичні нариси” (1881–1882), “Кейстут і Ягайло” (1889). Результатом дослідження ХІХ ст. були праці “Позиція держав щодо конституції 3 травня” (1891), “Політика Любецького напередодні Листопадового повстання” (т. 1–2, 1907) тощо [Дод. Н].

З Краковом також був пов’язаний, хоча й не зараховувався до дослідників краківської історичної школи (через зацікавлення історією Реформації, що не була предметом дослідження цієї школи), знавець ХVІ ст. в історії Польщі Вінцентій Закшевський (1844–1918) [396, с. 392; 314]. Його наукова діяльність не обмежувалася ідеологічними рамками краківської історичної школи, натомість за поглядами йому ближчою була варшавська позитивістська школа [325, с. 163]. В.Закшевський запровадив у середовище краківських дослідників “історичний

критицизм” і новітню видавничу методику (високо оцінені Ю.Шуйським), очолював кафедру загальної історії в Ягеллонському університеті [25; 42]. Він був автором численних підручників із загальної історії [396, с. 392].

Близьку до поглядів краківської школи позицію в оцінці польської історії займав Віктор Чермак (1863–1913) – професор Ягеллонського університету [Дод. С], дослідник історії Речі Посполитої XVII ст. [11; 420, с. 95]. Проте цей історик у працях не підтримував теорій, висунутих представниками краківської школи. Роботи В.Чермака відрізнялися систематичністю, докладністю, сумлінним накопиченням і використанням зібраного матеріалу. Попри багатство джерельного матеріалу, а також вдалу літературну форму викладу, його працям бракувало ширшої перспективи [383, с. 20]. Під кінець XIX ст. В.Чермак відійшов від історичного критицизму краківської школи і, йдучи за тогочасною суспільною думкою, став апологетом національних героїв [317, с. 337].

До краківських учених належали Станіслав Кшижановський (1865–1917) [Дод. З], фахівець у галузі спеціальних історичних дисциплін, професор польської історії [13; 420, с. 272–273]; дослідник середньовіччя та історії церкви в польській державі, професор церковної історії Ягеллонського університету Ян Фіялек (1864–1936) [Дод. Р; 12] та інші.

Краківська історична школа за час свого існування вплинула не лише на розвиток польської історіографії (запровадивши критичний підхід до аналізу на всіх стадіях історичного дослідження), але, насамперед, упродовж років формувала політичну свідомість польського суспільства. Краківські консерватори вбачали в Галичині територію майбутнього відродження польської нації та державності. У своїх планах вони передбачали здобуття, шляхом поступок та угодовства перед тогочасним австрійським урядом, повної територіальної автономії Галичини та перетворення її на центр, навколо якого в майбутньому мали об’єднатися всі землі колишньої Речі Посполитої.

Кінцевий рубіж в офіційній діяльності краківської школи нерозривно пов’язаний зі смертю знаних її діячів (1883 р. – Ю.Шуйського, 1886 р. – В.Калінки) та переходом М.Бобжинського до політичної діяльності.

Іншим середовищем, що конкурувало з краківськими істориками та вплинуло на розвиток польської історіографії зламу XIX–XX ст., був львівський історичний осередок. Його представники упродовж років не витворили національної історіософії, натомість вдало розвинули критичні історичні дослідження та підготували до видання джерельні матеріали. Характерною рисою львівських істориків у дослідженні польського історичного минулого була спроба уникати впливів будь-якої тогочасної політичної течії. Це різнило їх від краківських колег, які представляли виключно інтереси польського консерватизму. У написанні історичних праць львівські історики намагалися дотримуватися поглядів тогочасної німецької та австрійської історіографії [372, с. 408–411], роблячи наголос на критиці джерел і зацікавленні спеціальними історичними дисциплінами. У своїх дослідженнях вони надавали перевагу аналітичним студіям, що унеможливило створення ними синтетичних праць.

До представників старшого покоління львівського історичного середовища відносять історика К.Ліске – прихильника критичних досліджень джерельного матеріалу, який основну увагу в історичних дослідженнях зосереджував на критиці джерел і об'єктивності висновків, а також професора Львівського університету Тадеуша Войцеховського (1838–1919), який першим застосував в історичних дослідженнях ретроспективний метод, значну увагу приділяв методологічним проблемам історії. В його особі львівська дидактична школа досягла свого роду вершини критичної та інтерпретаційної майстерності [396, с. 394]. Основними працями Т.Войцеховського були “Про польські річники X–XV ст.” (1880) та “Історичні нариси XI ст.” (1904), у яких розкрито культурницькі впливи Заходу на польські землі в період раннього середньовіччя.

Провідним представником львівського історичного середовища вважається львівський дослідник Освальд Бальцер (1858–1933) [420, с. 26–27]. Для нього історія права була вихідним пунктом і водночас головним чинником, який впливав на всі сфери суспільного життя польського минулого. Тому О.Бальцера слід розглядати як історика права, і в подальшому ми будемо аналізувати його внесок у заснування історико-правової школи на зламі XIX–XX ст. [396, с. 394].

До знаних львівських істориків належали Войцех Кентшинський (1838–1918), дослідник історії Тевтонського ордену та Помор'я; Людвік Кубаля (1838–1918) [Дод. Ж], письменник, публіцист, автор праць з історії XVII ст. [420, с. 273–274], дослідник історії українських козаків; Анатоль Левицький (1841–1899) [Дод. И], медієвіст, професор Ягеллонського університету [14], який у поглядах на історичне минуле був близьким до переконань львівських учених [362, с. 10]. Сюди слід віднести також дослідників ягеллонських часів Антонія Прохаску (1852–1930) й Фридерика Папе (1856–1940) та інших.

Поряд із двома згаданими історичними осередками, на польських землях в останні десятиліття XIX ст. розвивався й третій – т.зв. варшавська історична школа. Наприкінці 70-х – на початку 80-х років XIX ст. вона виступила ідейним суперником краківської історичної школи [335, с. 519]. Пишучи про варшавську школу, не маємо на увазі виключно істориків, що працювали у Варшавському університеті. Лише невелика частина польських дослідників належала до цього вищого навчального закладу, який на той час повністю підпорядковувався російському уряду, решта займалася приватним вчителюванням тощо.

Спільними рисами представників цієї школи, незалежно від місця роботи, були, передусім, їх зв'язок з програмою “органічної праці”, позитивістська спрямованість, світоглядний лібералізм, “оптимістична” оцінка причин занепаду давньої Речі Посполитої [396, с. 396]. Стверджуючи, що варшавська історична школа є позитивістською, сучасні історики мають на увазі її приналежність до ширшого культурницького напрямку, що називався варшавським позитивізмом, а не її ставлення до позитивістської філософії. Зазначимо, що поява теорії “органічної праці” – польського варіанта ідей позитивізму – була наслідком переорієнтації політичної та громадської думки, а з нею й історіософії після невдач у визвольних змаганнях XIX ст. [296, с. 85].

Про варшавську історичну школу, на думку сучасного польського історика А.Ф.Грабського, можна говорити в подвійному значенні: як про історіографічний напрям та окреслене історичне середовище. Відомо, що як історіографічний напрям ця школа сформувалася в опозиції до краківської, однак дещо пізніше. Період її

остаточного оформлення припав на 80-ті роки XIX ст., а точніше, збігся із занепадом краківської історичної школи [376, с. 172]. В основу методології істориків варшавської школи покладена принципово відмінна від краківської (угодовської політики) політична альтернатива. Під російським пануванням, в епоху репресій після Січневого повстання 1863 р., варшавські вчені схилилися до програми “органічної праці”, сформульованої ідеологами культурологічного напрямку, який називався “варшавським позитивізмом” [337, с. 136–137]. Незважаючи на тяжіння варшавських істориків до відмінних від В.Калінки та Ю.Шуйського теоретичних засад історії, їх поєднували певні спільні риси з М.Бобжинським. Подібність поглядів варшавських і краківських істориків спостерігалася у висвітленні ними загального історичного минулого Польщі. У своєму критицизмі історики з Варшави часто наближалися до краківських колег, перекладаючи причини падіння давньої Речі Посполитої на поляків. Однак це не заважало кільком знаним варшавським дослідникам критикувати “песимістичну” національну історіософію представників краківської школи, на противагу якій вони висунули власну – оптимістичну “теорію відродження в занепаді” [335, с. 520]. Її суть зводилася до тези, що на схилі існування Речі Посполитої в польському суспільстві майже у всіх сферах суспільного життя (в економіці, культурі, суспільних і політичних стосунках) відбувалися позитивні модернізаційні зміни. Реформи кінця XVIII ст. свідчили про успішне подолання поляками своїх вад та уможлилювали розвиток польської держави, якби цьому не завадили поділи Речі Посполитої сусідніми державами. І навіть за таких умов, як твердила більшість варшавських дослідників, у польському суспільстві далі продовжувався процес національного відродження (органічна праця), який творив підстави оптимістичного майбутнього [337, с. 138–139]. Варшавські історики усвідомлювали, що розкриття провин давньої польської держави деструктивно вплине на самопочуття польського суспільства. Це стримувало їх від висунення “песимістичних” висновків і підтримки австрійської, російської та пруської монархій, які причини занепаду Речі Посполитої вбачали у ній самій.

Серед основних критиків краківської школи були Т.Корзон, А.Рембовський, В.Смоленський. Тадеуш Корзон (1839–1918) [Дод. Е] народився та закінчив гімназію у Мінську [420, с. 246], зацікавлення історією проявилось під час навчання в Москві [355, с. 178]. За участь у національних виступах 60-х років був засланий углиб Росії [254, с. 88–93]. Повернувшись, оселився у Варшаві, де працював учителем і писав історичні праці, які друкував у різноманітних часописах, співпрацював з пресою, зорієнтованою на потреби ендеків [302, с. 21]. Т.Корзон полемізував з краківськими вченими, звинувативши їх у тому, що в своїх історичних оцінних судженнях вони керувалися консервативними політичними ідеями, підпорядковуючи історію політичним інтересам польських правлячих кіл Галичини [271, с. 380].

Т.Корзон був автором багатьох історичних праць, найцінніша серед яких “Внутрішня історія Польщі за Станіслава Августа” (т. 1–4, 1882–1886). Аналізуючи дану епоху, автор дійшов висновку, що завдяки реформам XVIII ст. польський народ не втратив своєї індивідуальності, а, навпаки, мав усі перспективи збереження держави. У цій роботі він приділив увагу основним аспектам людського життя: потребам простих поляків, становищу зубожілої шляхти, міщан, купців, селян. Історик висвітлив не лише політичний, а й соціально-економічний аспекти епохи. Серед інших праць – “Доля і недоля Яна Собеського” (т. 1–3, 1898), “Нарис історії торгівлі” (1914).

Александр Рембовський (1847–1906) у своїх наукових зацікавленнях головну увагу приділяв історії польського парламентаризму, праці публікував у часописах “Атенеум”, “Польська газета”, “Варшавська бібліотека” тощо.

Серед представників варшавської школи Владиславу Смоленському (1851–1926) [333, с. 414–443] найкраще вдалося реалізувати постулат позитивістського методу, що пропагував “чистоту” історичного знання. Його праці не зводилися до опису політичної історії, увагу вчений приділяв й змінам, що відбувалися в інтелектуальній та суспільній сферах. Серед головних його робіт – “Інтелектуальний переворот у Польщі XVIII ст.” (1891), “Історія польської нації” (1897), “Варшавське міщанство в кінці XVIII ст.” (1917) [Дод. М].

Решта варшавських дослідників довгий час залишалися близькими до історичних висновків краківських учених або взагалі не вступали з ними в полеміку [335, с. 522]. Однак це не дає підстав ототожнювати погляди варшавських істориків з краківськими. Якщо коротко сформулювати різницю у висвітленні польської історії двома осередками, то слід наголосити, що характерними ознаками варшавської історичної школи, з одного боку, був критицизм у ставленні до національного минулого, який наближував їх до краківського напрямку, а з другого – оптимістична оцінка доробку епохи реформ XVIII ст. істотно різнилася їх від краківських колег [335, с. 520–521]. Стверджуючи про відмінності між краківськими та варшавськими істориками, зазначимо, що останні, відповідно до прийнятих ними методологічних засад, головним предметом історичних досліджень вважали історію суспільства, а не історію держави, як стверджували краківські вчені. З цієї причини варшавські дослідники займалися не політичною, а “внутрішньою” історією (соціально-економічними, культурними відносинами тощо) [396, с. 396]. Такий науковий підхід зумовив зацікавлення варшавських істориків подіями XIX ст. Дослідження цього періоду позитивно вплинуло на висвітлення польського національного минулого і знайшло відображення у працях молодих польських істориків. Однак ці дослідники розглядали вказану проблематику під іншим кутом зору, внаслідок поширення у тогочасній польській історіографії неоромантичного світогляду.

Пожвавлення національно-визвольного руху на початку XX ст. посилювало патріотичні настрої, прагнення відновити романтичні ідеали. Поширення у XVIII ст. шляхетської самосвідомості на широкі кола польського суспільства мало як переваги, так і недоліки. Серед наступних поколінь воно зберігало міф про “шляхетську вищість” польської нації, що, з одного боку, сприяло утвердженню національних почуттів, проте з іншого – поширювало ідею цивілізаційної та культурної вищості поляків над іншими народами давньої Речі Посполитої. Державний статус, як і шляхетськість, був для них легендою, поряд з цим втілювався міф про відновлення, згідно з традиційною шляхетською ідеологією,

незалежної багатонаціональної “історичної Польщі”. Повернення до романтичних ідеалів відбувалося на основі суб’єктивно-ідеалістичних теорій [269, с. 36–38].

Наприкінці XIX ст. новоутворені політичні партії на перший план висунули питання боротьби за незалежність, не відмовляючись й від збройних методів. Розроблена на той час консервативними краківськими істориками (Ю.Шуйським, В.Калінкою, М.Бобжинським, С.Смолькою) “песимістична” концепція історії Польщі стала на заваді ідейним впливам новостворених політичних напрямів. Молоді польські історики критикували її, вважаючи, що вона гальмує піднесення національної свідомості поляків. Критики з боку молодих учених зазнала й концепція історії Польщі, висунута варшавськими істориками-позитивістами (Т.Корзон, В.Смоленський, А.Рембовський). Однак навіть “історичний оптимізм”, поєднаний з поміркованою критикою шляхетської Речі Посполитої, не влаштував радикальних політиків і діячів національного руху, які вбачали в ньому елементи заперечення єдності нації [269, с. 38]. З 1908 р. політико-ідеологічний аспект зумовив перехід молодих польських істориків (С.Закшевського, А.Шельонговського, Ш.Аскеназі, В.Собеського та інших) від критичного аналізу минулого до його ідеалізації на догоду національним інтересам. Український учений І.Франко наголошував, що на зламі століть більшість польських істориків у своїх висновках переслідували політичні, а не наукові цілі [222, с. 341].

Попередником польського неоромантизму був Шимон Аскеназі (1866–1935), професор Львівського університету [420, с. 23–24]. На відміну від інших неоромантиків, він перейняв від позитивістів критичне ставлення до джерельного матеріалу. Поряд з цим йому були притаманні “героїчна концепція” та підвищена увага до національного питання. Про застосування такого підходу до висвітлення історичних подій свідчать його праці, опубліковані на початку XX ст.: “Князь Юзеф Понятовський 1763–1813” (1904), “Лукасинський” (т. 1–2, 1908). Досліджуючи розвиток польського національно-визвольного руху початку XIX ст., автор головну увагу зосередив на героїчних моментах боротьби поляків. Він, як і Й.Лелевель [130, с. 129], був переконаний у тому, що майбутнє будівництво польської держави повинно опиратися на сили власного народу, шлях до незалежної Польщі лежить

через повстання та визволення поляків. Він створював ореол героя навколо помірковано-ліберальних, а не радикальних політичних діячів. У своїй праці “Наполеон і Польща” (т. 1–2, 1918–1919) Ш.Аскеназі намагався показати значущість польського питання у європейській політиці початку ХХ ст. У його роботах знаходили моральне, історичне, політичне обґрунтування програми дій діячів польського національного руху [272, с. 435].

Одним із засновників неоромантичного світогляду в польській історіографії був Станіслав Закшевський (1873–1936). Випускник Краківського університету, продовживши навчання в університетах Відня та Берліна, 1907 р. став професором Львівського університету [2, арк. 195]. До його учнів належали О.Гурка, Б.Влодарський, Є.Малечинська та інші [282, с. 12]. За своїми політичними переконаннями він спочатку був близький до соціалістів, згодом – до ендеків, а під час Першої світової війни – до пілсудчиків. С.Закшевський одним з перших виступив проти концепції краківської історичної школи. Він відкинув позитивізм як методологію дослідження, наголошуючи, що пізнання минулого не може базуватися лише на фактах, а повинно враховувати інтуїцію, необхідну для розуміння історії. У 1908 р. історик опублікував методологічну працю “Історичні проблеми”, у якій розвинув два головні положення своєї теорії – інтуїтивні засади історичного пізнання і т.зв. героїчну концепцію, згідно з якою історію творять “сильні особистості”. У конкретно-історичних дослідженнях надавав перевагу початковому етапу польської історії [272, с. 434].

Під впливом неоромантизму перебував і ректор Львівського університету в 1911–1912 рр. Вільгельм Фельдман (1868–1919) [1, арк. 46]. Він досліджував проблеми польської політичної думки та культури в ХІХ ст. У працях учений основну увагу приділяв поміркованим національно-патріотичним напрямом політичної думки, применшуючи роль і спростовуючи революційні традиції польського народу. Така позиція автора яскраво проявилася у роботі “Історія польської політичної думки після поділів” (т. 1–2, 1913; т. 3, 1920) [Дод. П].

Під впливом неоромантичного світогляду перебували й інші польські історики: А.Шельонговський, О.Бальцер, В.Конопчинський, В.Собеський та інші.

Двох останніх зараховують до представників “нової краківської історичної школи”. Це поняття в польську історичну науку запровадив у 30-х роках ХХ ст. польський історик В.Конопчинський [104, с. VI]. Цей рідковживаний термін окреслював дослідницько-світоглядний напрям певної групи вчених, пов’язаних з краківським середовищем від початку ХХ ст. Засновником “нової краківської історичної школи” вважається Вацлав Собеський (1872–1935) [306, с. 4; 318; 386], випускник Ягеллонського університету [17]. Він критикував песимістичне трактування історії краківською школою, пропагував висунення в історичних дослідженнях на перший план інтуїції та уяви [305, с. 112]. Своєю працею “Оптимізм і песимізм у польській історіографії” історик задекларував себе беззаперечним противником краківської школи та переконаним “оптимістом” [179, с. 28–57]. Однак розвиваючись в опозиції до краківської школи, В.Собеський не звільнився від впливу теорій Ю.Шуйського [361, с. 194]. Головну увагу в працях присвячував ХVІ ст. та епосі Сигізмунда ІІІ. Зацікавлення проблемами методології та історіософії, зокрема теоріями К.Лямпрехта, привело В.Собеського до використання соціологічних методів [339, с. 479].

Якщо говорити про дослідницький напрям “нової краківської історичної школи”, то вона походить від В.Закшевського. Ця школа постала на ґрунті давньої краківської історичної школи як реакція на її основні тези та песимістичне висвітлення польського минулого. Відійшовши від поглядів своїх попередників з ХІХ ст., її представники у висвітленні польської історії тяжіли до поглядів варшавської історичної школи та до романтичної лелевелівської традиції в історіографії. У своїх дослідженнях на перший план вони висували історію народу, а не держави, як це робили їхні попередники. Відмінною ознакою обох шкіл було те, що репрезентанти “нової історичної школи” схилилися до “оптимістичної” візії польської історії, перекладаючи причини краху Речі Посполитої з польського народу на сусідні держави – учасниці трьох її поділів (Австрію, Росію та Пруссію) [325, с. 162–163].

Попри відмінності у висвітленні польського минулого, молоді краківські історики дослідницьку роботу базували на методологічних здобутках своїх

попередників (критичне ставлення до джерел). “Нова краківська історична школа” розширила період досліджень, насамперед це стосувалося опрацювання ширшого кола джерел (В.Собеський працював над джерельними матеріалами другої половини XVI ст. і XVII ст., В.Конопчинський – над XVII–XVIII ст.). Проте не можна сказати, що вони помітно вдосконалили методи критичного аналізу джерельного матеріалу, інтерпретацію документів, оскільки внесли лише певні популярні на той час у західноєвропейській історіографії зміни. До методологічних основ давньої краківської школи молоді історики додали такі дослідницькі засоби, як інтуїція, використання психології, соціології та інших наук в історичних дослідженнях [325, с. 163].

На початку XX ст. польська історіографія, поряд з розширенням кола своїх зацікавлень як з погляду хронології, так і проблематики, почала приділяти увагу тим галузям суспільного життя народу, які дотепер мало цікавили більшість істориків. Характерною ознакою розвитку історичної науки злам століть було виокремлення окремих галузей історії. Так, серед істориків почастишали дослідження устрою давньої Речі Посполитої. На польському ґрунті їх започаткував ще М.Бобжинський, наслідуючи німецьку науку. Пізніше цю проблематику розвинув його учень О.Бальцер. Він не лише всебічно дослідив історію державної організації та правових інституцій Речі Посполитої XVIII ст., а й став одним із засновників історико-правової школи, до найвидатніших представників якої належали З.Войцеховський, П.Домбковський та інші. О.Бальцер та його учні головну увагу приділяли дослідженню правових інституцій, урядів, наголошуючи на формальному боці їх організації [337, с. 110]. Таке зацікавлення було нав'язане позитивістською методологією, яка, хоч і переживала на злам століть кризу, проте продовжувала впливати на польських істориків. Для представників історико-правової школи рушієм розвитку суспільства було право та держава. Водночас детальний аналіз джерел, багатство фактичного матеріалу наближали їхні праці до досліджень представників варшавської та краківської історичних шкіл [272, с. 433].

Під впливом національно-визвольних змагань погляди О.Бальцера поступово еволюціонували від песимістичної традиції краківської школи до “оптимістичного”

висвітлення минулого. Історик, симпатизуючи ендекам, наблизився до вихвалювання устрою давньої шляхетської Речі Посполитої XVIII ст., позитивні ознаки вбачав у правових феодальних інституціях. Це помітно з його праці “З проблем устрою Польщі” (1915), де на основі порівняльного аналізу устрою польської та європейських держав автор показав, що притаманні польському устрою вади існували й в інших країнах і тому ніяк не могли спричинити занепаду давньої Речі Посполитої [415, с. 19–20]. При цьому історик обмежився аналізом правових норм та інститутів без урахування суспільно-політичних умов, у яких вони діяли. Це дало йому підстави основною причиною занепаду вважати неправомірні дії Австрії, Росії та Пруссії.

Історію права вивчав й професор Ягеллонського університету Станіслав Кутшеба (1876–1946). Він, хоча й мав численних учнів, проте власної історико-правової школи не створив. Цей історик запропонував відмінні від О.Бальцера концепції устрою. На противагу історії правових інституцій він висунув “суспільну історію устрою”. У працях дослідник намагався врахувати соціально-економічні фактори та їх вплив на формування правових інститутів. Такий підхід був пов’язаний з тим, що наукову діяльність С.Кутшеба розпочав з вивчення історії торгівлі, економіки та польського середньовічного права. На відміну від О.Бальцера, С.Кутшеба розширив сферу досліджень не лише тематично (торгівля, економіка, державний устрій), а й хронологічно – охоплюючи кінець XVIII – перші роки XIX ст. [325, с. 112–113]. Обидва історики вважали, що держава і право є надкласовими інститутами, покликаними регулювати відносини в суспільстві. Вони поділяли точку зору, що правові форми державного устрою поляки запозичили з Заходу, однак унаслідок послаблення центральної влади з кінця XVI ст. Річ Посполита почала відставати у розвитку від інших європейських країн [272, с. 434]. Історики звеличували шляхетську Річ Посполиту, зображуючи її устрій як відповідник національного характеру, характерною рисою якого було прагнення свободи. Таке апологетичне висвітлення історичного минулого залежало від тогочасної політичної ситуації на польських землях.

Поряд з історико-правовою школою в польській історіографії розвивався й економічний напрям, що належав до нових галузей польської науки [374, с. 18]. Своїми коренями ця школа частково сягала позитивізму, який відкривав їй дослідницькі перспективи через акцентування уваги на внутрішній історії та історії торговельних відносин (Т.Корзон, А.Павінський). Проте, на відміну від західної історіографії, економічна історія (за німецьким зразком) витворилася в польській науці як окрема історична дисципліна лише на початку ХХ ст.

Одним із засновників економічного напрямку був Францішек Буяк (1875–1953) [2, арк. 135]. Упродовж 1894–1900 рр. він вивчав гуманітарні науки (історію, право) в Ягеллонському університеті [420, с. 64]. Навесні 1899 р. Ф.Буяк здобув звання доктора наук з історії географії, після чого відбулася зміна наукових зацікавлень у напрямі соціальної та економічної історії, якою він надалі займався [Дод. В]. Його перу належать такі праці, як “Бюджет селянина” (1903), нотатки якої містяться у фонді ВР ЛНБ [32], узагальнююча робота “Західногалицьке село наприкінці ХІХ ст.” (1906), “Галичина” (т. 1, 1908; т. 2, 1910) [69; 70] та інші. Результатом зміни зацікавлень Ф.Буяка стала перша в польській науці габілітація з економічної історії на тему “Студії над малопольським осадництвом”, яку він захистив 1905 р. [2, арк. 135]. З 1905–1906 рр. Ф.Буяк проводив семінари з даної проблематики, створюючи таким чином перший дидактично-науковий осередок з економічної історії. Учений наголошував на важливості виокремлення економічної науки як дисципліни, оскільки історію розвитку кожного народу, що охоплює усі прояви його духовного та матеріального життя, не можна висвітлити без дослідження господарського розвитку, що полегшує розуміння духовних і політичних проявів [71, с. 2]. У 1909 р. Ф.Буяку було присвоєно звання надзвичайного професора польської та загальної економічної історії, а у 1920 р. – звичайного [2, арк. 135].

У дослідженнях Ф.Буяк звертав увагу на соціально-економічну проблематику як середньовічної історії, так і найновіших часів [325, с. 119–121]. Він вивчав економічну історію польських сіл і міст, проблеми галицької заробітчанської еміграції [33] та населення західної частини Галичини [30]. Історик дійшов висновку, що в середні віки Польща була державою з розвиненим осадництвом і

високою матеріальною культурою. Він намагався висвітлити соціально-економічні та суспільно-культурні відносини, при цьому охоплюючи такі аспекти, як історія, економіка, статистика, етнографія, географія, культурне життя. Для написання наукових праць з цієї тематики Ф.Буяк використовував обширний джерельний та історіографічний матеріал, не оминаючи увагою тогочасної української наукової літератури. Про це свідчить його листування з О.Барвінським, у якому Ф.Буяк просить надсилати йому праці українських учених, у яких детально висвітлені соціально-економічні відносини в Україні [31]. Праці Ф.Буяка характеризувалися детальною обробкою фактичного матеріалу, притаманною для позитивізму [272, с. 436]. Завдяки науковій діяльності не лише Ф.Буяка, а й інших учених, які поглибили як з методологічного, так і з проблемного боку дослідження економічної історії (Я.Рутковський (1886–1949), І.Т.Барановський (1879–1917), В.Грабський (1874–1938) та інші), до Першої світової війни в польській історіографії сформувався окремий історико-економічний напрям [337, с. 146]. Звернення істориків до економічних сюжетів сприяло залученню нових видів джерел – статистики, рахунків, описів, інвентарів тощо, що дало змогу докладніше висвітлити польське минуле.

Ще одним новим напрямом була історія культури. Її дещо пізніший, порівняно з попередніми субдисциплінами, час виокремлення в самостійну історичну дисципліну пов'язаний з відсутністю у польській науці загальної концепції історії культури як галузі історичних досліджень [337, с. 146–147]. Більшість польських дослідників розвивали її у безпосередньому зв'язку з історією звичаїв, літератури, науки та освіти, однак не виділяли в окрему дисципліну. Лише з кінця XIX ст. історики старшого (А.Краусгар (1843–1931), А.Карбовяк (1856–1937) та інші), середнього та молодшого (А.Брюкнер, Я.Птасьнік та інші) поколінь почали ширше цікавитися історією культури. Проте саме молодим історикам належить заслуга становлення у польській історичній науці XX ст. історії культури як окремої дисципліни.

Александр Брюкнер (1856–1939), славіст, професор мови та літератури слов'янських країн у Берлінському університеті. Був членом філософської секції

Наукового товариства імені Т.Шевченка [34], Академії знань, Академії наук у Белграді, Петербурзі, Празі, Софії. Належав до ВНТ [420, с. 61]. У 80-х – 90-х роках XIX ст. А.Брюкнер досліджував діалектні зміни в литовській і польській писемності від XIV ст. до нового часу, які обговорював у листуваннях з мовознавцем та етнографом Яном Карловичем (1836–1903) [36]. А.Брюкнер зробив значний внесок у дослідження духовної культури поляків. Його перу належали праці про середньовічні казання, апокрифи та псалтирі. У них учений висвітлив мовні проблеми, релігійні поняття та вірування, а також відтворив моральний стан тогочасного суспільства. У праці “Релігійна література в середньовічній Польщі” (1902–1903) дослідник розглянув літературу на тлі повсякденного життя та культури польського суспільства у середні віки [373, с. 156]. А.Брюкнер також вивчав польську культуру в нові часи, започаткувавши систематичні дослідження реформаційного руху в польській державі. Велике значення мали його праці про польську літературу XVII ст.

До засновників “історії культури” належав й Ян Птасьнік (1876–1930), відомий історик військової культури, дослідник міст і міщанства на польських землях [316; 408, с. 283]. У 1903 р. він захистив докторську дисертацію, 1907 р. – габілітувався [2, арк. 180] та був направлений до Рима з експедицією Академії знань, де зібрав джерельний матеріал, що стосувався польської історії. Його наукові праці, оперті на великому джерельному матеріалі, стосувалися військової культури в Польщі, економічних взаємин Кракова з європейськими містами в середні віки. Найвідомішими є його монографії “Середньовічна італійська культура в Польщі” (1922), “Середньовічна культура. Релігійне та суспільне життя” (1925) та “Міста і міщанство в давній Польщі” (1934). Значний внесок учений зробив у дослідження історії міської культури, як матеріальної, так і суспільної та духовної. Його праці вказали на велике значення міст і їх культури для державного та національного життя Польщі, заклали основу польської історичної урбаністики [373, с. 162–163].

Поряд із виокремленням економічної історії, історії культури, права певного розвитку набула й історія війн та війська, названа польським ученим М.Кукелем “військовою історією”. Як дисципліна вона виокремилася у 1912–1918 рр. За точку

відліку беремо видання праці М.Кукеля “Історія польської армії в наполеонівську епоху” (1912), що заклала основи “військової історії” як окремої історичної дисципліни [373, с. 110]. Засновниками цієї дисципліни в польській історичній науці вважалися також К.Гурський (1826–1898) та Т.Корзон. Перший, полковник російської армії, свою наукову діяльність розпочинав як історик-аматор, автор праць “Історія польської піхоти” (1893), “Історія польської артилерії” (1902). Натомість Т.Корзон, майстерно оволодівши методами дослідження військової історії, став автором низки праць з даної проблематики. Серед них – “Історія війн та вояччини в Польщі. Епоха перед поділами” (1912) [341, с. 321–322]. Зазначимо, що відсутність військової підготовки у Т.Корзона зумовила низку грубих помилок при аналізі стратегічних і тактичних проблем.

Важливий внесок у дослідження військової історії зробив також випускник Ягеллонського університету Вацлав Токаж (1873–1937) [374, с. 18]. Навчаючись у Кракові, історик написав докторську дисертацію на тему “Організація Посольської палати в польському сеймі за Сигізмунда Августа” і 1901 р. став асистентом Ягеллонського університету [29]. Звання доктора наук (габілітація) отримав 17 березня 1906 р. на підставі оприлюдненої 1905 р. двотомної праці “Останні роки Гуго Коллонтая (1794–1812)”. У 1912 р. став професором Ягеллонського університету. В.Токаж редагував томи серії “Польських боїв”, що почали виходити з 1913 р. Уже тоді проявився його перехід від зацікавлень цивільною історією до військової, що був пов’язаний з активною громадською діяльністю. Так, 1914 р. він вступив до польських легіонів, незабаром був призначений заступником керівника військового департаменту Головного національного комітету. З 1917 р. був керівником наукового реферату військового департаменту Регентської ради [341, с. 324–325]. Історичні праці В.Токажа, між ними й “Краків на початку січневого повстання...” (1912), “Армія Королівства Польського” (1917), характеризувала ґрунтовність, ретельність, фаховий (військово-історичний) аналіз подій. Усі його висновки базувалися на широкій джерельній основі [325, с. 151–153]. Праці В.Токажа та його учнів стали вагомим внеском у розвиток не лише військової історії, а й польської історіографії загалом.

Глибокі та різнобічні переоцінки (відхід від індивідуалістського та позитивістського підходів, зацікавлення культурно-історичним методом К.Лямпрехта, історичною соціологією Ю.Ліпперта), що характеризували польську історіографію, вплинули на трактування польськими вченими історичного минулого. Давні історичні школи фактично переставали існувати, почали зароджуватися нові, що об'єднували дослідників за суспільно-політичними позиціями та подібним висвітленням історії Польщі [374, с. 19]. Однак цей процес так і ніколи не завершився. Політичні переміни призводили до частих змін в ідеології і політичній орієнтації дослідників, проте зберігалася певна сталість у тенденціях, що характеризували різноманітні групи дослідників. Звичайно, в цей період не припинив існування консервативний напрям польської історіографії, що продовжуючи погляди краківської історичної школи, прославляв політику “органічної праці” (С.Смолька), критикував національні виступи й народні повстання (Б.Лозинський). Однак не він задавав тон у польській історіографії. Натомість витворилися дві нові “школи”, які, з огляду на їх гетерогенність, сучасний польський історик А.Ф.Грабський пропонує назвати “орієнтаціями”: незалежницькою та народницькою [337, с. 147–148].

Першу з них представляли історики – прихильники польського руху за незалежність. До них належав і Ш.Аскеназі. Цей історик першим у ширшому контексті започаткував дослідження польської історії кінця XVIII – початку XIX ст., попереднє відображення якої, на думку більшості науковців, було спотворено політикою [361, с. 191]. Його наукова діяльність стала підґрунтям історичних концепцій, що розвивалися діячами незалежницького табору на чолі з політиком Юзефом Пілсудським. Проте сам історик так ніколи й не належав до партії пілсудчиків. Слід відзначити, що учні Ш.Аскеназі висували погляди, відмінні від поглядів свого вчителя, формулювали певні практичні висновки стосовно майбутньої боротьби за незалежність. Інакше розставляли акценти історики, пов'язані з лівим політичним напрямом. Їх ідейним лідером був Болеслав Лімановський (1835–1935), який у своїй історіографічній творчості перспективу здобуття незалежності Польщі пов'язував із соціальним визволенням польського

народу [138]. Про активну участь історика у польському політичному житті свідчить його лист до президента II Речі Посполитої І.Мосціцького, у якому Б.Лімановський виступив на захист прав і свобод польських робітників і селян [37]. Близькими до поглядів Б.Лімановського були історичні переконання Ю.Домбровського-Грабця [337, с. 149].

В опозиційному ставленні до концепцій краківської історичної школи формувалися погляди також прихильників народницької орієнтації у польській публіцистиці та історіографії. До 1905 р. вони вагалися між схваленням і критикою переконань представників краківської школи, однак уже з 1905 р. стали прихильниками “оптимістичної” візії історії Польщі. Репрезентанти народницької орієнтації вважали, що оптимістичне, а подекуди й апологетичне трактування історії Польщі сприяло інтеграції суспільства навколо політичної програми ендеків. До 1914 р. у різні періоди з національною демократією співпрацювала значна кількість істориків, а саме: В.Собеський, А.Шельонговський, В.Конопчинський, С.Закшевський, Я.Кохановський, А.Скальковський, К.Моравський та інші [374, с. 25–26]. У висвітленні польського минулого вони наближалися до представників варшавської історичної школи. Репрезентанти цього осередку (Т.Корзон, В.Смоленський, А.Яблоновський, А.Краусгар) у вказаний період також частково підтримували представлене ендеками трактування минулого, хоча організаційно з ними не були пов’язані [356, с. 206–207]. Національні демократи у своєму історичному “оптимізмі” посунулися дещо далі, ніж варшавська історична школа, яка не приховувала національних вад поляків, зате наголошувала, що їх вдалося позбутися шляхом прогресивних реформ. Натомість ендеки у публіцистичних і політичних працях знайшли виправдання не лише народним вадам, а й анархії, що панувала в давній Речі Посполитій. “Оптимістична” інтерпретація історії Польщі здебільшого полягала у критиці поглядів краківської історичної школи та спонукала до створення нового синтезу польського минулого (однак останній так і не був написаний). Спочатку представниками “оптимістичної” візії історії Польщі були репрезентанти середнього та молодшого покоління, які в цей період робили наукову кар’єру [337, с. 150]. Така ситуація кардинально змінилася з порушенням

польського питання на міжнародній арені. Від часу виникнення перспективи створення незалежної польської держави перед істориками та публіцистами постала низка нових завдань: зняття вини за крах давньої Речі Посполитої з поляків і перекладення її на Росію, Австрію, Німеччину тощо. З початку 1915 р. поширився “оптимістичний” погляд на польське минуле, до чого долучилися публіцисти, письменники, історики. Це сприяло вкоріненню міфів у суспільній свідомості.

Згодом історики виступили з критикою “крайнього оптимізму” в переоцінці національної історії (Ф.Буяк, В.Конопчинський, С.Кутшеба, В.Токаж та інші). Відхід від неоромантизму спостерігався після проголошення незалежності Польщі. Знову зріс інтерес до методологічних питань, відбулося повернення до позитивістських засад, але вже на новому рівні.

Підсумовуючи, зазначимо, що незважаючи на складні політичні умови на рубежі XIX–XX ст. польська історична наука продовжувала активно розвиватися. Методологічні зміни в європейській історіографії, криза позитивізму, поширення неоромантизму не оминули польської науки. Історики брали участь у методологічних дискусіях навколо праць німецьких, французьких, англійських, італійських учених тощо, чим показали свою обізнаність з тогочасною методологічною літературою. На польських землях поряд зі старими історіографічними школами (краківська, варшавська, львівська) створилися нові, серед яких виділилися історико-правовий, економічний, культурницький та інші напрями, незалежницька та народницька орієнтації. Польська історіографія початку XX ст. втрачала регіональні особливості; вони хоча й існували, проте не мали такого значення, як у період гострої полеміки варшавської та краківської шкіл. Не відбулося докорінних змін у сфері інфраструктури історичних досліджень, вивченні історії. Найкращі умови наукової праці збереглися в Галичині, з 1906 р. поліпшилися в Королівстві Польському. Процес онімечення, відсутність вищих навчальних закладів на теренах, підвладних прусському уряду, не завадили існуванню тут польських історичних товариств, виданню часописів тощо.

РОЗДІЛ 3

ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОЇ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКИМИ ВЧЕНИМИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

3. 1. Локалізація території України у польській історіографії

Упродовж усієї історії давньої Речі Посполитої західні руські землі викликали інтерес у польському суспільстві. Це було пов'язано з віковим процесом експансії Польщі на схід та обміном цивілізаційними й культурними здобутками Заходу й Сходу [342, с. 215]. У польській історіографії зламу століть вирізнялося декілька підходів до трактування польсько-українського минулого. У 90-х роках ХІХ ст. певний вплив на висвітлення польської історії мали історики-позитивісти – представники краківської та варшавської шкіл, а також історики Львова. Ці вчені окреслювали терени України, виходячи з державницьких, народницьких і державницько-народницьких поглядів.

У добу позитивізму, на відміну від романтичної епохи, відбулися певні зміни у трактуванні польськими істориками руських земель, що входили до складу давньої Речі Посполитої. Автори історичних праць відмовилися від категорій “свійщини” при описуванні західних руських теренів [404, с. 153]. У роботах польських учених кінця 60-х – початку 90-х років ХІХ ст. оформилося три основних підходи до висвітлення польсько-українських взаємин загалом та історико-географічної проблематики зокрема: у краківському, львівському та варшавському історичних середовищах.

Краківські історики досліджували польське минуле крізь призму державних інтересів. У 1864–1899 рр. Ю.Шуйський, М.Бобжинський та інші розглядали територію як один з невід’ємних атрибутів держави. На їхню думку, державні інтереси були єдиним критерієм визначення територіальної цілісності країни. Тому вони не заперечували можливості зміни польських кордонів [404, с. 153].

Прихильники “песимістичної” візії історії Польщі ні в добу позитивізму, ні на початку ХХ ст., коли краківська історична школа займала ще досить міцні позиції, не заглиблювалися в територіальні та етнічні проблеми, пов’язані зі статусом

України. З одного боку, вони не бажали вступати в полеміку з представниками народницького напрямку в українській історіографії (оскільки на зламі століть консервативна партія була правлячою в Галичині, консерватори обережно висловлювалися щодо кордонів польської держави) [344, с. 121]. З іншого боку, цього не дозволяв тогочасний стан історичних досліджень. З цієї причини не лише краківські дослідники, а й більшість польських учених як доби позитивізму, так і неоромантизму в окресленні українських просторів послуговувалися виключно географічною термінологією.

Зазначимо, що першим польським істориком, який поряд із вивченням історії географічних наук займався історичною географією, був Й.Лелевель, якому належить праця “Географія, опис польських країв” [129, с. 7–15]. Він започаткував дослідження кордонів польської держави, яке у 80-х роках ХІХ ст. продовжили С.Смолька, М.Бобжинський та інші. Найбільші заслуги у визначенні меж давньої польської держави, у тому числі українських територій, належали А.Павінському та А.Яблоновському [72, с. 244–245].

Краківські історики трактували Україну як територію, яка тривалий час перебувала в кордонах давньої Речі Посполитої. Вони не розглядали її як цілісний організм, натомість виділяли кілька історико-етнографічних регіонів: Галичину, Волинь, Поділля й Україну, під останньою назвою розуміючи лише Київщину. Як зазначав український історик І.Лисяк-Рудницький, це було пов’язано з тим, що у ХVІІ ст. “Україна” означала землю, що перебувала під козацькою юрисдикцією, тому ця назва не поширилася на Галичину, Волинь і Закарпаття. Щодо тих територій термін “Україна” утвердився протягом ХХ ст. [284, с. 44].

М.Бобжинський, який належав до головних модернізаторів польської історіографії доби позитивізму як з погляду удосконалення її методів, так і перегляду давньої візії польського минулого [398, с. 192–199; 332, с. 301–340; 336, с. 50–86], на українських теренах чітко відокремлював власне “Україну” від Галицької Русі, що розташовувалася на схилах Карпат над Прип’яттю та Дністром [58, с. 152]. Дослідник також вирізняв Східну Галичину, Волинь, Поділля, Червону Русь, Наддніпрянську Русь тощо [62, с. 184]. Волинь і Червона Русь, на думку

історика, були складовими частинами Південної Русі [61, с. 9]. М.Бобжинський наголошував на історичних моментах, які зближували українські й польські землі. Він писав: “Історія нашого краю є в повному значенні цього слова історією Галичини (...). Напередодні 1773 р. її минуле містилося в історії Польщі та тієї частини Русі, яка 1340 р. увійшла до складу Польщі. Історичне минуле Галичини до 1773 р. можна розглядати лише на тлі загальної історії Польщі...” [58, с. 1].

Питання історичної географії досліджував краківський учений С.Смолька, який у політичних симпатіях еволюціонував від поміркованого до ультраконсерватора [308, с. 213]. У 1880 р. на з’їзді польських істориків він виголосив реферат з історичної географії, в якому наголошував на необхідності наукового дослідження цього предмета [72, с. 245]. С.Смолька видав декілька карт земель Речі Посполитої з позначеннями річкової системи, які уможлилювали подальші історико-географічні дослідження.

На українських теренах учений виділяв декілька історико-етнографічних регіонів, серед яких і Червону Русь. Назву “Червона Русь” історик вживав у вузько-географічному значенні слова стосовно Галичини. Він відзначав, подібно до Й.Лелевеля [128, с. 78], що ця територія упродовж віків займала окрему позицію щодо всієї Русі, а її населення, якому була ближчою польська культура та цивілізація, мало пропольську спрямованість [171, с. 333]. У такий спосіб учений заперечив претензії українських істориків на галицькі землі.

Погляди В.Закшевського на окреслення кордонів України дещо відрізнялися від інших краківських істориків. Він вживав назву “Україна” як узагальнюючу для територій по обох берегах Дніпра [195, с. 157]. Зазначимо, що для позначення цих теренів В.Закшевський, як і більшість польських учених, вживав назву “Дике поле”, пишучи, що “за найдальшими на південь давніми поселеннями Поділля, Волині та Київської землі по обох берегах Дніпра знаходилися т.зв. Дикі поля...” [195, с. 154].

Загалом краківські дослідники не заглиблювалися у вивчення просторової локалізації України, а розглядали її досить поверхово.

Особливий погляд на територіальне окреслення кордонів України репрезентували вчені, які писали з “народницьких” позицій. У центрі їхньої уваги

була “внутрішня історія” – усе польське суспільство [332, с. 293]. У добу позитивізму варшавські дослідники, на відміну від краківських, визнавали окремішність українських земель. Право на визначення долі цих теренів надавали людині, яка тут проживала: козацько-руському населенню та тим полякам, які поширювали цивілізацію на українські простори [404, с. 154].

Точку зору варшавської школи представив В.Смоленський. Пишучи про поширення Берестейської унії, він стверджував, що та переважала на Білій та Чорній Русі, натомість православ'я на – Червоній Русі, Україні, Поділлі та Волині [167, с. 172]. Дослідник описував Україну (тобто Київщину) як первинно позбавлений осілої людині степ, заселення якого в XIV ст. відбулося швидкими темпами за підтримки Казимира Великого [167, с. 172].

Проблема опису українських теренів найповніше висвітлена в працях львівських істориків. Найдетальніше її дослідив А.Левицький, який, хоч і перебував у Кракові, при окресленні території України дотримувався поглядів львівського історичного середовища [362, с. 10; 406, с. 209]. Науковець наполягав на географічній та історичній відмінності України від Червоної Русі, Волині, Поділля та Підляшшя. Пишучи про ці регіони, історик так окреслював їхні землі: Підляшшя – над Нарвою та Бугом; Волинь – у басейні Стирі, Горині, Случі; Поділля – на Чорноморській височині, у басейні Стрипи, Збруча, Смотричу, верхнього Бугу, на півдні до Дністра. На думку історика, Червона Русь охоплювала землі у басейні Дністра, Сяну, Вепша, Бугу, Пруту, аж на північ до джерел Прип'яті, на захід по Віслок, на схід до Стрипи. Щодо поняття “Україна”, то її терени автор окреслював так: на схід від Дністра, в басейні Бугу й Дніпра, на Чорноморській височині та південно-східній рівнині. Частину височини між Дністром і Бугом називав Побережжям; степи між нижнім Дністром і Дніпром – Диким полем, Низом або Запоріжжям [136, с. 7].

Не лише А.Левицький, а й інші львівські польські історики через знайомство з місцевими реаліями краще орієнтувалися у проблемі та повніше окреслювали українську територію.

Ставлення польських учених до українських теренів змінилося на початку ХХ ст. У період неоромантизму, напередодні Першої світової війни, польська історіографія, відстоюючи національні інтереси, повернулася до трактування України в категоріях “свійщини” та попередніх романтичних традицій заміни терміна “Україна” терміном “Русь”. Подібні зміни сталися не лише в польській історичній науці, а й у літературі. Представників польської історичної науки та літератури об’єднувало прагнення зберегти та втримати українські землі в кордонах давньої Речі Посполитої. Звідси неприйняття термінів “Україна”, “український”, та заміна їх на “Русь”, “русинський” тощо, що були ближчі польському суспільству і не ворожили патріотичної свідомості [277, с. 9]. В історичній науці та передовсім у публіцистиці й літературі поширилися твердження, що українці не становлять окремої нації, а лише етнічну групу. Польські історики та літератори вживали назву “Україна” не в етнографічному, а в географічному значенні для позначення її правобережної частини по лінії першого поділу [277, с. 9]. На це гостро реагували представники української народницької історіографії, які на початку ХХ ст. доводили, що Україна охоплювала усі етнічно руські землі [99, с. 3]. Дискусія про суть та обсяг просторів України пожвавилася в роки Першої світової війни. Однак суперечки між російськими, українськими та польськими істориками, як і в добу позитивізму, мали радше політичний, ніж науковий характер.

У польській історіографії початку ХХ ст. визначним знавцем української історії та фахівцем з окреслення її теренів і надалі залишався варшавський дослідник А.Яблоновський [312; 323; 303, с. 205]. Саме його тези, висловлені ще наприкінці ХІХ ст., залишилися провідними в тогочасній польській історичній науці. На його думку, термін “Україна” був не джерельною назвою, а історіографічною, що надавалася степовій території Південної Русі [98, с. 772]. Він відзначав, що назва “Україна” руського походження, однак у часі витворилася досить пізно. Тому вона не могла претендувати на окреслення усіх теренів, заселених русинами, для цього найкраще підходила поширена назва “Малоросія” [144, с. 3].

Змальовуючи кордони Південної Русі, А.Яблоновський писав: “Під назвою “Південна Русь” маємо на увазі – з географічного погляду – цілий південний простір східної Європи, що простягався від Beskidів та верхньої течії приток Вісли: Сяну, Вепша і Бугу, крізь верхній басейн Прип’яті на півночі, до басейну Дністра та Бугу на півдні, далі через середню та нижню течії Дніпра, аж до вододілу з Дінцем. Натомість, з історичного погляду, під цією назвою розуміємо: щодо староруського світу – південну частину східнослов’янських племен, посеред яких витворилися групи рюриківських теренів: Київська земля з частиною Сіверської, Волинська з Туровською та Галицька; натомість за адміністративним поділом постали воєводства: Руське з Белзьким, Подільське, Волинське з Брацлавським, а також Київське з частиною Чернігівського, одним словом, т.зв. Руські землі Речі Посполитої (Корони). До них також належало Брестське воєводство, яке після Люблінської унії залишилося в складі Великого князівства Литовського” [93, с. 1]. Щодо Червоної Русі, то вона охоплювала воєводство Руське з землями Перемишльською, Саноцькою, Львівською та Галицькою, а також землі Холмську та Белзьку [208, с. 97]. Ця степова територія Південної Русі – Україна – розляглася на південних рубежах Волині, Києва, від Дністра до Дінця, і сягала в XV ст. берегів Чорного моря [93, с. 121].

На думку вченого, в середині XVII ст. назва “Україна” охоплювала такі губернії (відповідно до адміністративного поділу XIX ст.): південно-східну частину Подільської, більшу частину Київської, південно-західну частину Чернігівської, цілу Полтавську та частину Катеринославської та Херсонської губерній. Загалом її площа становила 2800 кв. миль [98, с. 773–774]. З кінця XVII ст., після підписання Андрусівського трактату (1667), на Правобережній Україні назва “Україна” жила лише для київської та брацлавської територій. На думку А.Яблоновського, відповідно до адміністративно-політичного поділу Україна охоплювала ці воєводства [146, с. 107–115].

На початку XX ст. у висвітленні польського минулого до історіографічних поглядів представників краківської історичної школи наближалися історики-консерватори Юзеф Балабан та Август Соколовський. В окреслені української

території вони також вживали географічну термінологію та уникали висловлювань з приводу політичного статусу України. Ю.Балабан виділяв правобережну Україну – Придніпров'я, та лівобережну – Задніпров'я. Дослідник також відзначав, що по обох берегах нижнього Дніпра простягалися не заселені людьми степи, названі “Дикими полями” [53, с. 125]. А.Соколовський виділяв Червону Русь, Волинь, Поділля тощо [181, с. 634]. Така обережна позиція істориків в окресленні українських територій, була наслідком небажання втручатися в полеміку з українськими вченими.

Консервативних поглядів на окреслення території України дотримувався також краківський учений Фелікс Конечни [Дод. Д]. Зацікавлення східними кордонами Речі Посполитої було безпосередньо пов'язано з його науковою діяльністю. З 1919 р. він очолював кафедру історії Східної Європи у Віленському університеті [387, с. 498–499]. Ф.Конечни відзначав, що у польській мові “Руссю” називалося все те зі Східної Слов'янщини, що не належало до російського народу. Він писав, що Русь розташовувалася на первинно польській території “землі ляхів”, куди з XIII ст. почала напливати руська еміграція, у подібний спосіб русифікувалася й Холмська земля. Саме ці території, на думку автора, пізніше об'єдналися під назвою Червона Русь [103, с. 109]. Українська історіографія заперечувала подібні висловлювання. На думку українських учених, у XI–XIII ст. термін “Русь” вживали переважно до Київського князівства, і він певною мірою був синонімом Київщини. У пізніші часи цей термін вживався на Західній Україні, у топоніміці Прикарпаття та Закарпаття [295, с. 81]. Щодо українських земель, то Ф.Конечни розглядав їх як єдину цілісність. Сучасний польський учений А.Стемпнік відзначав, що під назвою “Україна” історик об'єднував Поділля, Волинь, Підляшшя, Київщину [404, с. 232].

Проблеми, пов'язані з дослідженням історичного простору, знаходимо в працях істориків, наближених до національної демократії, які, заперечуючи погляди краківських учених, акцентували увагу на романтичному спадку та наукових доробках представників варшавської історичної школи [373, с. 66]. Від варшавських дослідників вони перейняли “оптимістичне” сприйняття польського минулого,

однак у своєму оптимізмі посунулися значно далі. У їх працях поряд з національними ідеями відродилися великодержавні, пов'язані насамперед з претензіями до українських земель [269, с. 40]. Ці претензії були пов'язані з міфом “давньої Речі Посполитої”. Існуванню цього міфу на зламі століть та його поширенню сприяв сам факт використання терміна “Польська Річ Посполита” для усіх теренів підвладних Речі Посполитій обох народів. Терміни: “Річ Посполита до поділів”, “Польська Річ Посполита” та “Польща” вживалися як синоніми в політичній публіцистиці та історичних працях, особливо тих, що стосувалися XVIII ст. У цих роботах Русь і Литва висвітлювалися як складові частини не Речі Посполитої обох народів, а Речі Посполитої – Польської [410, с. 86]. Таке трактування українських земель зумовлювало висунення до них політичних претензій з боку польських політиків та істориків.

Погляди прихильників ідеології ендеків можна поділити на дві групи: помірковані та радикальні. До першої відносимо професора Львівського університету Адама Шельонговського [2, арк. 137]. Його наукові зацікавлення були досить широкими. Він досліджував економічну проблематику, історію польської морської політики, історичну географію тощо [320, с. 633; 368, с. 130]. У своїх працях історик відмежувався від теорії самозвинувачувального занепаду та висловлював украй оптимістичні погляди. Деякі положення робіт А.Шельонговського навіть свідчать про його націоналістичне світосприйняття [368, с. 131–132]. Хоча його праці не вплинули на розвиток суспільної думки, проте, безумовно, мали вплив на інших дослідників.

Розглядаючи людей та землю як два історичні чинники, автор багато уваги приділив проблематиці історичного простору. Він вважав, що для окреслення найдавніших польських і руських кордонів необхідно звертатися до періоду, що передував 981 р., тобто до племінних кордонів, а вже потім – до епохи після 981 р., коли були сформовані історичні, тобто політичні кордони обох держав [183, с. 8]. Історик ототожнював “Україну” з просторами Київського та Брацлавського воєводств, що розташовувалися на півдні в басейнах Південного Бугу й Дніпра [182, с. 116]. На думку автора, у XV та XVI ст. для позначення цих теренів

витворилася назва “Україна”, спочатку як джерельна назва (прикордонна зона), а з XVII ст. – як історіографічна [187, с. 211].

Українські історики заперечували думку, нібито назва “Україна” створилася у XV та XVI ст., оскільки перша згадка про неї датується 1187 р., коли вона мала географічне значення, окреслювала пограничні землі [265, с. 19]. Історично А.Шельонговський виводив назву “Україна” від лісистого краю давніх древлян, які в минулому проживали на правому березі Дніпра, та від степових просторів по обох берегах Дніпра, між Дніпром та Десною з лівого боку й між Дніпром, Дністром та Бугом з правого боку, з Придністров'ям. Центром України був Низ – осередок козаччини, розташований нижче порогів. Далі на пограниччі розлягалися очаківські поля. Україна, на думку А.Шельонговського, разом з очаківськими та низовими полями мала площу близько 4700 кв. миль [182, с. 117]. З географічного погляду історик пов'язував її з польсько-литовською монархією [404, с. 231–232].

З подібних позицій підходив до цієї проблематики варшавський історик Юзеф Семенський. У своїх політичних переконаннях він був пов'язаний з Національною лігою (Лігою народовою, нелегальною частиною СНД). Цей дослідник відкрито полемізував з поглядами краківської історичної школи та рішуче заперечував поширення “песимістичної” візії польського минулого. Він представляв апологетичний погляд на польську історію [373, с. 65].

Термін “Україна”, на думку Ю.Семенського, спочатку був лише географічною назвою, яка окреслювала “креси” загалом, однак з часом він перетворився на власну назву [166, с. 28]. Історик вважав, що територія України (не заселена впродовж тривалого часу) розташовувалася між Польщею й татарськими поселеннями. Для Ю.Семенського назва “Україна” до кінця XVI ст. охоплювала виключно Київщину і лише після укладення Люблінської унії (1569) поширилася на Волинь та Підляшшя. Назву “Україна” дослідник вживав як синонім до терміна “південні креси Речі Посполитої” [166, с. 28]. У такий спосіб він доводив право польського панування на українських теренах.

На думку дослідника української проблематики, львівського історика С.Закшевського, до IX ст. про Червону Русь, провінцію давньої Речі Посполитої,

яка охоплювала більшу частину т.зв. Східної Галичини та Холмщину можна говорити лише умовно. У період з 1340 по 1772 рр. вона поділялася на три частини: Руське воєводство (у нього входили Перемишльська та Львівсько-Галицька землі), Белзька та Холмська земля. Загалом Червона Русь обіймала терени поріччя верхнього берегу річок Сяну, Дністра та Бугу. На півдні вона простягалася від Карпат [252, с. 245–246]. Історик був переконаний у етнографічній відмінності Червоної Русі від решти руських земель. Цю різницю він пояснював давнім заселенням цих територій польськими племенами радимичів і в'ятичів. Ще Т.Войцеховський стверджував, що в західній Русі існувала група давніх польських поселень – Галич, Самбір та інші.

С.Закшевський вважав, що до них можна долучити ще ряд місцевих назв, спільних для Червоної Русі та Польщі, однак чужих для “дальньої” Русі. До цих назв дослідник зараховував й назву Буг, яка, на його думку, була поширена на польських землях, та окреслювала місцевість над водою. Оскільки у давнину польські племена заселяли терени Червоної Русі, то зрозуміло, чому тут поширювалися польські назви. Однак вони виходили за межі Червоної Русі, чи Руського воєводства з Белзькою та Холмською землями, і охоплювали західні терени Волині та Поділля [194]. Такі політичні, а не наукові погляди історика, які не відповідали дійсності, свідчили про його прагнення відновлення багатонаціональної Речі Посполитої в кордонах 1772 р.

Неоромантик Оскар Галецький у своїх працях опублікованих як на початку ХХ ст., так і після Першої світової війни, розглядав руські землі як єдину цілісність. Він відзначав, що від Полоцька до Волині усі землі, підпорядковані литовцям з етнографічного, історичного та культурницького погляду, були руськими [86, с. 7]. На його думку, в терміні “Русь” закладений державно-територіальний елемент [86, с. 12]. У своїй праці вчений, описуючи територіальні зміни, що відбулися унаслідок укладення Люблінської унії, вжив для окреслення українських земель поняття “Україна”. Він писав: “Перехід України від Литви до Корони мав переломне значення для оборони кресів від татар...” [82, с. 77]. Для окреслення теренів, заселених українцями, він також вживав поняття “українні землі”, а для позначення

певних українських регіонів використовував назви Київщина, Волинь, Поділля, Червона Русь.

Однак не всі історики, пов'язані з ендеками, репрезентували такі виважені погляди. На зламі XIX–XX ст. у польській історіографії з'явилася тенденція до підтримки з допомогою історичної аргументації “інкорпоративної концепції” націонал-демократів. Частина ендеків виходила з тези, що “немає Русі, є лише Польща та Москва. Русини не є народом, а етнографічною масою” [328, с. 202].

Вповні така позиція проявилася у творчості історика-аматора Ф.Равіти-Гавронського [311; 417]. На його думку, назва “Україна” не означала жодного етнографічного поняття. Найменування “український” стосувалося не народу, а теренів, на яких він проживав. Водночас історик не ототожнював поняття “Україна” з усією територією, заселеною українцями, а виділяв декілька “україн” – київську, подільську, брацлавську [160, с. 239]. Що ж до поняття “Україна”, то під ним він розумів ту частину території, яку заселяла руська православна людність [404, с. 232].

Отже, спільним для усіх дослідників зламу XIX–XX ст. було небажання заглиблюватися в етнічні проблеми, пов'язані з територіальним окресленням України. З цієї причини при описі українських просторів вони вдалися до географічної термінології.

Історики доби позитивізму відмовились від категорій “свійщини” у трактуванні українських земель, на українській території вони виділяли декілька історико-етнографічних регіонів. Натомість польські вчені початку XX ст. під впливом неоромантизму, тогочасної політичної ситуації повернулися до категорій “свійщини” при описі українських просторів, однак уже переважна більшість учених розглядали Україну як цілісний організм.

3. 2. Генеза і розвиток польсько-українських взаємин

У 80–90-ті роки ХІХ ст. серед польських істориків панувало декілька підходів до трактування польсько-українських відносин. Частина дослідників доби позитивізму генезу соціальних і національних змін в Україні пов'язували з експансією на Схід Казимира ІІІ Великого (1333–1370) та його наступників, а також з її наслідками для Речі Посполитої. Інші вчені перелом у польсько-українських стосунках вбачали в епосі панування Владислава ІІ Ягайла (1386–1434) та його дружини Ядвіги, за час правління яких Червону Русь було приєднано до польських земель (1387). Такому трактуванню генези польсько-українського сусідства сприяла історіографічна традиція та певні спроби періодизації польської історії [404, с. 156–157].

Дослідник середньовіччя Т.Войцеховський [396, с. 393–394] в розвитку польської держави виділив дві епохи: до 1386 р. (польська державна політика спрямовувалась на Захід, кордони не виходили за межі Одри і Вісли, а населення було польським з невеликими домішками німецького та єврейського) та після 1386 р. (польські впливи поширилися на Схід до Дніпра та Двіни, а на теренах давньої польської держави поряд з польським і німецьким населенням розмістилося литовське і руське) [404, с. 157]. Запропонований ним поділ мав показати необхідність цілісного висвітлення історії Польщі, Литви та Русі (України), оскільки епохи, що визначали “цивілізаційну діяльність Польщі на Сході” (поширення польської культури, католицизму та західної цивілізації на східні землі), знаменували перелом в історії як польської держави, так і її східних сусідів [414, с. 247]. Такий поділ наперед визначив місце української проблематики в історії Речі Посполитої.

Періодизацію польської історії, запропоновану Т.Войцеховським, підтримали репрезентанти “державницької” візії польського минулого. Зазначимо, що їхні висновки в оцінці поширення польського впливу на Схід дещо різнилися між собою. На висвітлення польського минулого істориками середнього та молодшого покоління вплинули праці Ю.Шуйського. Наукові оцінки та позиція ученого сформувалися на ґрунті реінтерпретації романтичної ідеології, були витвором

тогочасних політичних умов і свідченням безперервних творчих пошуків шляху відновлення незалежної Польщі [385, с. 8]. У 70–80-ті роки ХІХ ст. трактування ним генези польсько-українських стосунків формувала запозичена з російської історіографії “теорія простору” [404, с. 158]. Згідно з нею, польська держава, пересуваючи свої кордони на литовські та західні руські (українські) землі й докладаючи зусиль до їх економічного й культурного розвитку, занедбала свої інтереси на Заході і в Королівстві Польському, що призвело до сповільнення її внутрішнього розвитку та послабило монархічну владу (у цьому полягала суть його теорії “цивілізаційної молодості” польського суспільства). Початки цього процесу він убачав у другій половині ХІV ст. На його думку, послаблення влади монарха в останньому десятилітті правління Казимира Великого спричинило низку політичних проблем. Ю.Шуйський з цієї політичної ситуації виводив також причини децентралізації та “бунту” проти держави, що охопив східні землі Речі Посполитої в ХVІІ–ХVІІІ ст. [191, с. 269–271]. Розширення кордонів польської держави зумовило розпорошення національних сил, релігійну неоднорідність, внутрішні сепаратистські рухи (український і литовський) та розвиток анархії. Песимізм Ю.Шуйського у висвітленні доби Казимира Великого критикував варшавський історик Т.Корзон [237, с. 255]. Однак Ю.Шуйський не заперечував певних позитивних наслідків колонізації: появи сіл і міст, заснованих на польському та німецькому праві, поширення цивілізаційних благ на українських теренах [192, с. 66; 191, с. 146].

Подвійний підхід до оцінки польсько-українського минулого в судженнях Ю.Шуйського яскраво проявився після доопрацювання “теорії простору”, суть якої полягала в тому, що польську історію учений поділяв на кілька напрямів, найголовнішими серед яких були політична історія та історія цивілізації. Для першого провідне значення мала проблема влади, держави, а для другого – прогрес у сфері внутрішнього життя народу, його цивілізаційного доробку. Оцінки історичного процесу, зроблені з позиції держави та з позиції цивілізації, виступали як слабо пов’язані між собою критерії, що існували незалежно один від одного [377, с. 132–133].

Загалом історик негативно оцінював польську політику кінця середньовіччя, пов'язуючи з нею падіння давньої Речі Посполитої та польсько-український конфлікт. Як зазначає сучасний польський історик Є.Матерницький, своїми працями Ю.Шуйський підважив основу “ягеллонського міфу” в історіографії, аж поки його повністю не заперечив [381, с. 83].

Критичне висвітлення проблем польської експансії на Схід проглядалося у працях М.Бобжинського, який виступав прихильником сильної влади та об'єднаної держави. Тому у його роботах наголос робився на державних інтересах, а цивілізаційний доробок залишався на другому плані. Меншу роль, ніж у Ю.Шуйського, відігравали у нього теорія польської “цивілізаційної молодості” та теорія “згубної форми”, згідно з якою занепад давньої Речі Посполитої був пов'язаний з її демократичним політичним устроєм. На думку вченого, міць держави визначалася не стільки державним устроєм, як змістом державного життя, його політичною та суспільною продуктивністю [338, с. 574]. На відміну від Ю.Шуйського, дослідник виправдовував польську політичну систему XVI ст., вбачав у ній правову державу, яка могла забезпечити належний розвиток своєму народу.

Натомість від Ю.Шуйського краківський історик перейняв основні елементи т.зв. теорії простору, яку вміло пов'язав з “теорією боротьби за існування” (відсутність кривавих замахів і народних повстань була ознакою “браку життя” та “внутрішнього застою” у польській державі) та з “теорією відсутності характерів” (в її основу автор поклав твердження про брак сильних переконань, недостатню амбітність і волю правлячої еліти Речі Посполитої).

Проблематиці поширення польських впливів на Схід автор присвятив більше уваги у другому та третьому виданнях “Історії Польщі в нарисі”, де наголошував на позитивному впливі польської економіки та культури на руські землі [338, с. 578]. На відміну від К.Шайнохи М.Бобжинський головну цивілізаційну заслугу приписував не дрібній шляхті, а польському можновладству [376, с. 155]. У третьому виданні праці історик відзначав, що зміщення польських кордонів на схід було природним напрямом експансії, оскільки західні терени для польської

колонізації на той час були закритими [404, с. 160]. Просування на східні землі навіть мало певні перспективи: відкрився великий торговельний шлях до берегів Чорного моря, що становив основу польського підприємництва [60, с. 243]. Дослідник наголошував, що внаслідок захоплення Русі польська держава остаточно поширила своє панування по верхній течії Вісли, над Сяном і Бугом та здобула підгрунття для колонізації східних теренів, а також підтримку для боротьби з Тевтонським орденом [60, с. 244]. Ці досягнення через відсутність сильної влади та чіткої політичної думки були реалізовані лише частково. Натомість Казимир Великий, на думку М.Бобжинського, зробив все від нього залежне для колонізації цих земель. Він оточив приєднані терени опікою, залишив їм їхні права та чиновників, запровадив такі, як у польській державі, уряди та владу, а польський народ, підтримуючи діяння короля, колонізував терени Русі, поширював польську мову, культуру та звичаї [59, с. 75]. М.Бобжинський зазначав, що завдяки виваженій політиці Казимира Великого Русь отримала нові імпульси для економічного, політичного та культурного розвитку. Цей поштовх, на думку М.Бобжинського та інших краківських істориків, нагадував той, який Русь отримала ще в IX ст., коли, за їхніми твердженнями, один із скандинавських народів колонізував терени між Дніпром та Двіною [60, с. 90].

М.Бобжинський, як і Ю.Шуйський, зупиняючись на перевагах експансії, одночасно наголошував, що вона була зародком майбутнього польсько-українського конфлікту. Основна проблема полягала у релігійних і культурних відмінностях польських і руських земель, унаслідок чого зростає взаємна ненависть, яка ускладнила польсько-українські стосунки [60, с. 309; 404, с. 161].

Краківський історик Станіслав Кшижановський висвітлював питання, які стосувалися українського минулого у праці “Східна проблема в польській історії” [347, с. 3–4]. Він простежив етапи поширення польськими монархами католицизму й західної цивілізації на східні терени та еволюцію їхнього ставлення до руських земель. Перші польсько-руські стосунки автор виводив від походів на Русь Болеслава I Хороброго (1013, 1018), який прагнув підпорядкувати ці землі католицькій церкві та поширити на них західну цивілізацію. Але ці прагнення, на

думку історика, не могли увінчатися успіхом, польська держава ще не була перейнята християнством і латинським обрядом настільки, щоб донести їх на Русь [116, с. 16–17]. Лише з другої половини XIII ст., писав учений, вона перетворилася на центр поширення католицької релігії на східні території, однак на цьому етапі історичного розвитку польські монархи ще не думали про розширення кордонів держави на руські землі. Поширення католицизму на східні терени пов'язувалося з намаганням забезпечити кордони від татар шляхом створення католицьких держав на Сході [116, с. 16–17]. Як стверджував історик, до половини XIV ст. руське питання для польської держави залишалося зовнішньою проблемою. Лише з моменту захоплення Казимиром Великим Червоної Русі ці терени почали висвітлюватися в контексті польського внутрішнього розвитку. Створення галицької митрополії за Казимира Великого, на думку вченого, мало виключно політичний характер: у такий спосіб монарх прагнув розірвати ті зв'язки, що поєднували галицьку митрополію з литовською та московською [116, с. 19]. Таким чином, як зазначав історик, створювалися сприятливі умови для поширення католицизму та західної цивілізації на терени Червоної Русі. Таке насадження католицької релігії на руських землях відбулося й за сприяння Владислава Ягайла. На цьому також наголошував дослідник церковної історії Ян Фіялек, який наведення на католицизм Литви та руських земель за Ягайла вважав унікальною подією в історії християнства та католицької церкви [79, с. 40].

Для краківських консерваторів критика польської політики на Сході мала не науковий, а політичний аспект. У такий спосіб вони змагалися зі своїми конкурентами, “подоляками”, які, керуючись матеріальними інтересами, не допускали політичних та адміністративних змін у Галичині. Натомість галицькі консерватори своїми працями намагалися досягнути порозуміння з українським населенням [404, с. 161].

Репрезентанти народницького напрямку польської історіографії, здебільшого – представники варшавської історичної школи, мали інший погляд на генезу польсько-українських стосунків. Вони наголошували на винятковій історичній ролі польської держави як “передмур'я Європи”, а її тривалі зв'язки зі Сходом виводили

з доби середньовіччя. Візія східних кордонів і цілої Польщі як “передмур’я християнства” постала ще в XV ст., коли не лише Польщі, а й Європі загрожували татарські орди, власне тоді й витворився міф “східних кресів” польської держави (східних теренів, на розвиток яких було витрачено польські сили, на яких витворився польський лицарський дух) [310, с. 94]. На підставі того міфу польські історики та політики на зламі століть претендували на включення етнічно українських земель до складу майбутньої Речі Посполитої. Проти цієї ідеї рішуче виступив І.Франко, стверджуючи, що теза, нібито історична Польща виконувала велику місію на Сході, була передмур’ям від монгольських і татарських орд і несла культуру в дикі українські степи, становила головний аргумент, яким поляки виправдовували ідею історичної Польщі [224, с. 271].

Ідея “передмур’я” християнського світу (польська модель католицизму) була одним з етнічних міфів, поширених у польській історичній науці зламу XIX–XX ст. Генеза політичної моделі поляка-католика веде початок від сарматизму XVIII ст. [363, с. 51]. З польської точки зору, межа між християнством і варварством пролягала між католицизмом і православ’ям [261, с. 57–58]. Сучасний український історик Я.Дашкевич зазначив з цього приводу, що поляків помилково було оголошено справжніми християнами-католиками, а до антихристиянства віднесено не лише православ’я, а й католицькі уніатські варіанти [262, с. 85].

В.Смоленський, один з основних представників варшавської історичної школи, репрезентував яскраву прозахідну позицію. Історик вважав, що поділ слов’янського світу на два відмінні табори (західний і східний) як з погляду морального виховання, так і глибоких цивілізаційних відмінностей, мав негативні наслідки для польської історії [334, с. 322]. Дослідник наголошував, що великою історичною перевагою польської держави було її прилучення до західної цивілізації. В.Смоленський належав до тих дослідників, які дотримувалися тези про цивілізаційну вищість Заходу над Сходом [413, с. 197]. Польську державу він висвітлював як виразницю західної культури, яка впродовж віків була змушена боротися зі слов’янськими племенами, вихованими під впливом східної цивілізації [334, с. 322]. На його думку, польська колонізація західних руських земель вела свій

початок від панування Казимира Великого, тобто з часу приєднання до Польщі Червоної Русі та частини Волині. Історик писав, що відтоді на руські землі переселилася велика кількість польських поселенців, які були носіями західної цивілізації [167, с. 57]. Таку просвітницьку та господарську діяльність поляків підтримував і король, який намагався з допомогою латинської культури об'єднати усі землі в єдину державу [167, с. 56]. Створені ним єпископства та монастирі, на думку вченого, поширювали католицизм і західну цивілізацію серед русинів. Цю справу Казимира Великого продовжили Владислав Ягайло та Ядвіга. У Кревській унії (1385) В.Смоленський вбачав можливість піднесення литовських і руських (українських) земель до рівня західної цивілізації [167, с. 69]. У такий спосіб, праці вченого мали зміцнити віру поляків у їх приналежності до вищої західної цивілізації.

Такі погляди були характерними для більшості представників варшавської історичної школи, які польську історію розглядали в категоріях цивілізаційного дуалізму, тобто співіснування “вищої” західної культури (до якої зараховували Польщу) та “нижчої” східної, яку ототожнювали з Росією [335, с. 529]. Експансію поляків на Схід, насаджувannya й оборону латинської культури вони оцінювали як цивілізаційну місію Заходу, а не лише польського суспільства. Однак недалекоглядність польських правителів, відмежування православ'я від католицизму, на їхню думку, посилили національну відмінність русинів (українців) від поляків [404, с. 164–165].

У справі генези польсько-українських стосунків львівські історики відстоювали позицію, наближену до “народницької”. Вони також трактували історію як науку про цивілізацію. Найповніше погляди львівського історичного середовища з висвітлення польського минулого та історії Русі виражені у роботах “прозахідного” історика А.Левицького. Він підготував видання джерельних матеріалів 1382–1501 рр., яке мало фундаментальне значення для польської науки, опрацював архівні матеріали Вроцлава, Дрездена, Гданська та інших міст [389, с. 225]. У своїх працях він висвітлював політичні, економічні та культурні аспекти [321, с. 8]. У його рецензії на працю К.Гожицького “Об'єднання Казимиром

Великим Червоної Русі з Польщею” відображено політичні перипетії князівського періоду та приєднання руських теренів до земель польської держави за часів Казимира Великого [206, с. 172–174].

Попри прозахідну орієнтацію, дослідник наголошував на перспективах співіснування польського й українського народів, здобутих унаслідок приєднання Червоної Русі Казимиром Великим [132, с. 127]. На його думку, певні ознаки самостійного розвитку Русі спостерігалися з моменту асиміляції польського населення, яке там проживало, а також з часу перетворення південно-східних теренів на головний торговельний шлях між Заходом і Сходом [132, с. 144]. Аналізуючи поширення польського впливу на українські землі, історик не приховував негативного ставлення певної частини русинів до польських нововведень. Однак А.Левицький наголошував, що більшість населення Галичини все ж усвідомлювало, що Корона принесла їм західну цивілізацію і за її посередництвом вони можуть з неї скористатися.

Подібно до представників варшавської школи А.Левицький вбачав продовження східної політики Казимира Великого у діях Владислава Ягайла, королеви Ядвіги та їх наступників. Автор вважав, що наслідком укладення Кревської унії було мирне залучення нових земель під вплив західної цивілізації [132, с. 138; 156, с. 14]. Він писав, що за Владислава Ягайла Литва була не окремою державою, а складовою частиною польської Корони [131]. На думку автора, цивілізаційне значення унії проявилось у необхідності забезпечення польською державою єдності християнської церкви (східної і західної), тому постала потреба навернення Русі на католицизм [135, с. 1]. Однак процес запровадження католицизму на Русі проходив з ускладненнями та супроводжувався виданням низки законів, спрямованих проти православного населення (русини не могли посісти вищі урядові посади, брати участь у великокнязівській раді тощо) [133, с. 5]. У протистоянні православ'я та католицизму дослідник не знаходив нічиєї вини, окрім як “духу епохи” [156, с. 14]. Загальна оцінка А.Левицьким наслідків колонізації була не надто суворою, він наголошував на значних перевагах об'єднання двох народів [404, с. 166].

На зламі XIX–XX ст. у середовищі польських істориків відбулися певні зміни у трактуванні польсько-українського минулого. Більшість дослідників виступали за врегулювання стосунків і шукали у польській історії елементів, які б поєднали обидва народи. Певний вплив на еволюцію поглядів польських учених мало удосконалення методів історичного дослідження, доступ до джерельних матеріалів, поширення неоромантизму.

Для зміни поглядів польських істориків важливе значення мали праці дослідника А.Яблоновського [Дод. Т] [94; 92; 96]. В історичному минулому польського і руського (українського) народів учений шукав спільні ознаки. Генезу польсько-українських взаємин А.Яблоновський виводив з X ст. – часу захоплення Червенських городів київським князем Володимиром Великим (бл. 980–1015). Історик наголошував, що з цього моменту стосунки між польським та українським народами розвивалися безперервно; загалом взаємини між руським і польським суспільствами ніколи не мали антагоністичного характеру – ні національного, ні релігійного [93, с. 36]. Такого укладу не порушило й приєднання Червоної Русі до польської держави за Казимира Великого, який зберіг культурні, правові та релігійні звичаї своїх нових підданих [93, с. 81]. У такий спосіб історик виправдовував польську експансіоністську політику щодо українців.

Відмінний погляд на приєднання руських земель Казимиром Великим мали тогочасні українські історики. Вони наголошували, що угода 1340 р. не могла бути успішною, оскільки базувалася лише на присязі короля і не поширювалася на його нащадків. Від початків встановлення польського панування на руських землях, політичні сили обох країв опинилися у нерівних умовах – не на користь Галичини. Це поклало початок польсько-українським суперечностям [220, с. 1].

Львівський історик Ф.Папе у працях кінця XIX ст. виводив генезу польсько-українських стосунків із середніх віків. На його думку, основні відмінності між польським і руським (українським) народами зародилися в X ст., коли насаджувалася католицька церква на польських землях, а православ'я – на українських. З цього часу й погіршилися польсько-українські взаємини [140, с. 3]. Він вважав, що Казимир Великий зробив усе можливе для налагодження польсько-

українських стосунків, ставлячись до Червоної Русі так само як до польських земель. Ф.Папе писав, що на теренах, ніколи раніше не заселених або спустошених татарами, з'явилися нові поселення, збережено самостійність православної церкви та руські звичаї тощо [141, с. 24]. Він дотримувався думки, що польські впливи зумовили поширення західної цивілізації на литовські та руські землі. Розповсюдження західної культури на литовсько-руські терени тривало впродовж панування Владислава Ягайла та Вітовта, однак призупинилося з часом поширення сепаратистських рухів (з XV ст.). Припинення польських цивілізаційних впливів, на думку Ф.Папе, позначилося на розвитку Великого князівства Литовського (ВКЛ) та руських земель [313, с. 188]. Свої висновки автор базував на матеріалах угорських і польських архівів, працях польських, російських та інших учених [143, с. 4].

Початок польсько-українських взаємин досліджував львівський історик А.Прохаска. Зазначимо, що С.Смолька та В.Закшевський гостро критикували його висновки у ранніх працях, звинувачуючи в необ'єктивності, відсутності критичного підходу до джерельного матеріалу [27]. Надмірне захоплення однією історичною постаттю та ігнорування інших характеризувало й пізніші його праці. У статтях А.Прохаска висвітлював колонізацію руських земель Казимиром Великим, внутрішні відносини в Русі в XIV–XV ст. [154; 148; 151; 153]. Він був автором рецензій на праці А.Яблоновського, С.Смольки, А.Левицького, М.Грушевського, які стосувалися проблем заселення української території в литовський період, причин Кревської унії та повстання Свідригайла [209; 212; 213; 214; 211].

А.Прохаска вважав, що приєднання Казимиром Великим Червоної Русі до польської держави поширило на неї цивілізацію Заходу, наблизило до європейської культури [154, с. 2]. Водночас А.Прохаска наголошував, що польська держава у XIV ст. не була настільки міцною, щоб самостійно захопити руські землі та протистояти таким державам, як Литва, Тевтонський орден, Золота Орда. Лише шляхом поступок і з допомогою угорського короля Казимиру Великому вдалося встановити своє панування над Червоною Руссю та спрямувати цивілізаційну місію на східні терени [154, с. 15]. Як і більшість польських істориків, А.Прохаска вважав, що політику Казимира Великого продовжили Владислав Ягайло та Ядвіга. Саме з

допомогою унії польській державі вдалося зберегти Русь і поширити тут своє панування [149, с. 10]. А.Прохаска позитивно оцінював східну політику Владислава Ягайла, яка запровадила різноманітні цивілізаційні здобутки [150, с. 345]. На його думку, під впливом унії, християнської освіти та польських землевласників розпочався цивілізаційний процес на східних землях [152, с. 19]. У працях А.Прохаски простежувалося пропагування ідеї польської цивілізаційної місії на Схід.

На зламі XIX–XX ст. під впливом неоромантизму польські історики повернулися до “ягеллонського міфу”, що дав змогу стверджувати про мирне співіснування польського та українського народів у межах давньої Речі Посполитої та залишав надії на її майбутнє відновлення в кордонах 1772 р.

Ренесанс “ягеллонської ідеї” відбувся за участю краківських істориків молодшого покоління, зокрема С.Смольки [371, с. 135]. Однак “ягеллонський міф”, усунений з історіографії наприкінці 70–80-х років XIX ст., повністю не зник, а міцно вкоренився у ненауковій літературі: художній, дидактичній, популярній, історичній публіцистиці. У цей період у Галичині витворився своєрідний поділ між історичною свідомістю суспільства та історичною наукою, яку представляла краківська історична школа. Такий стан речей існував недовго, уже 1886 р. унаслідок еволюції суспільно-політичного життя Галичини погляди польських істориків на польсько-українсько-литовське співіснування змінилися.

На початку XX ст. така зміна трактування польського минулого була викликана низкою причин – польськими суспільними потребами того часу, висловлюваннями російських, українських і литовських істориків. Загострилася історична та історико-політична полеміка, пов’язана з експансією давньої Польщі на схід та польсько-литовською унією. Цивілізаційну місію на Сході польські дослідники протиставляли висловлюванням російської “урядової” історіографії, яка наголошувала на польській агресії на східних землях. Такими висловлюваннями російські вчені намагалися виправдати поділи давньої Речі Посполитої та узаконити панування російської, австрійської та пруської монархій на польських теренах.

Твердження російських істориків збігалися з висловлюваннями тогочасної української історіографії. На зламі XIX–XX ст. в українській політичній та історичній думці поширеним був український консерватизм, мета якого полягала в реставрації української гетьманської держави. До нього належали історики Михайло Драгоманов (1841–1895), В'ячеслав Липинський (1882–1931), Дмитро Дорошенко (1882–1951), серед письменників Пантелеймон Куліш та інші [296, с. 391–392]. Однак наприкінці XIX – на початку XX ст. в українській історіографії домінував народницький напрям [296, с. 386]. У своїх працях українські історики-народники наголошували на недоліках польсько-українського співіснування, зосереджуючись на фактах, що свідчили про експлуатацію українських і литовських земель. Серед представників народницького напрямку та тих, які творили у контексті народницької традиції виділимо Ісидора Шараневича (1829–1902) [266, с. 182–183], Володимира Антоновича (1834–1908), Олександра Лазаревського (1834–1902), Олександра Барвінського (1847–1926), Михайла Грушевського (1866–1934). Останній, окрім багатотомної “Історії України-Руси”, написав понад дві тисячі праць з історії, історії літератури та інших наук [298, с. 7]. Він також написав низку рецензій на праці польських істориків (А.Прохаски, В.Чермака, Ф.Папе, А.Яблоновського та інших) [9]. Висвітлення історії у працях українських дослідників було своєрідною реакцією на однобічні націоналістичні праці польських учених.

На зламі століть серед українських дослідників найвпливовішим був М.Грушевський. Усі томи “Історії України-Руси” об’єднані думкою про безперервність українського історичного процесу (між Руссю X–XI ст. та модерною Україною) [266, с. 193]. Починаючи з першого тому М.Грушевський наголошував на експансії польських феодалів на Схід, на економічному, політичному та релігійному гнобленні Русі від часу захоплення її земель Казимиром Великим. Упродовж XIV–XVI ст. занепало руське життя під владою поляків. Польська цивілізаційна місія, на думку М.Грушевського, проявилася в економічному та культурному занепаді українського елемента [259, с. 299–300]. Він відзначав, що польська культура на той час була не надто розвинена, і тому українці нічого не

могли з неї запозичити. Такі погляди українського історика заперечував польський учений Людвік Колянковський [99; 200].

Критично оцінювали спільне минуле й литовські історики, учасники національного руху. Вони також наголошували, що польсько-литовське співіснування негативно позначилося на внутрішньому розвитку литовських земель і призвело до їхнього занепаду у XVIII ст. [381, с. 86].

За таких умов польська сторона була змушена провадити власні дослідження історії східних земель давньої польської держави. Завдання розвивати й підтримувати становлення історичної науки з особливим врахуванням історії Червоної Русі, наприклад, були поставлені перед ПТТ і часописом “Історичний кварталник” [392, с. 4]. Українська проблематика в аналізованій нами період особливо цікавила дописувачів видання, які надсилали матеріали, що стосувалися південно-східних теренів давньої Речі Посполитої [9]. Серед них були й українські вчені – Іван Франко, Мирон Кордуба, Олександр Колесса, Кирило Студинський та інші. Попри польсько-українські суперечки, взаємне зацікавлення минулим знаходило виразне відображення на сторінках “Історичного кварталника” [402, с. 155].

Як уже зазначалося, в “Історичному кварталнику” особлива увага українській проблематиці приділялася в рецензіях, які кількісно посідали провідне місце [392, с. 10–11]. Однак з кожним роком кількість рецензій зменшувалася, а з нею й кількість опублікованих праць, присвячених українській історії. Про це свідчать такі відомості. Наприклад, за нашими підрахунками, серед 261 рецензії, вміщених у виданні за 1887 р., українським питанням було присвячено – 23, у 1888 р. з 206 – 21, у 1889 р. з 206 – 23, у 1890 р. з 153 – 19, у 1891 р. з 147 – 20, у 1892 р. з 154 – 10, у 1893 р. з 190 – 12, у 1894 р. з 185 – 16; у 1895 р. з 170 – 11; у 1896 р. з 166 – 13; у 1900 р. з 94 – 8, (з цього часу кількість рецензій значно зменшилася і вже ніколи не досягла початкового рівня), у 1905 р. з 53 – 8, у 1910 р. з 43 – 4, у 1912 р. з 73 – 6, у 1914 р. з 57 – 3.

Зацікавлення східними теренами давньої Речі Посполитої на сторінках “Історичного кварталника” тривало до перших років II Речі Посполитої.

Польські історики зламу століть під впливом націоналістичних ідей повернулися до “ягеллонського міфу”. Як уже зазначалося, “ягеллонську ідею” в польській історіографії відновив С.Смолька. Його роботи, на відміну від Ю.Шуйського та М.Бобжинського, характеризував більш поміркований консерватизм. У науковій творчості вченого поряд з елементами, характерними для позитивістського напрямку, чулося відлуння романтичної історіографії [308, с. 60]. Аналізуючи праці С.Смольки, присвячені польському ранньому середньовіччю, В.Закшевський наголошував на його ретельності у збиранні джерельного матеріалу та досконалому знанню історичного методу [18]. Однак узагальненої роботи з польської історії С.Смолька так і не написав.

Генезу польсько-українських стосунків С.Смолька, на відміну від представників старшого покоління краківської історичної школи, виводив з X–XI ст. Він стверджував, що у 981 р. під час захоплення Володимиром Великим польських земель – Перемишля та Червенських городів – було започатковано вікові стосунки між Польщею та Руссю, а також закладено першооснови подальшого поширення польських кордонів (іноді всупереч інтересам польської держави) на західні руські землі [174, с. 53]. На думку С.Смольки, у X ст. лише ці спірні землі були єдиним пунктом зіткнення польських й руських інтересів, і якщо б не 981 р., то, можливо, “між двома полюсами слов’янського світу так легко не відбувся б обмін внутрішніми силами” [174, с. 53].

Досліджуючи історію польської й руської держав на ранньому етапі їх розвитку, С.Смолька відмовився від державно-правового критерію оцінки М.Бобжинського, натомість висунувши інший. Ним стала “сума зусиль”, докладених польською державою для розвитку людства та поширення цивілізаційного доробку [246, с. 11]. Шкала цих зусиль мала зростати у момент загострення історичних суперечностей між “прогресивним” Заходом і “відсталим” Сходом [414, с. 247]. Така позиція вплинула на всю його наукову творчість. Зазначимо, що завдяки критичному підходу до дослідження історичних подій, С.Смолька не заперечував, що на певних етапах історичного розвитку цивілізація Сходу перевищувала Західну. У цьому контексті він висвітлював

ранньосередньовічну історію Русі, наголошуючи, що Русь, яка почерпнула базові елементи для свого розвитку з візантійської культури [171, с. 6], за часів Болеслава Хороброго була більш розвиненою, ніж польські землі. Висвітлюючи історію Русі, С.Смолька сформулював своєрідне “право цивілізаційного наступництва”. Згідно з ним, Русь розвивалася так само, як візантійська цивілізація, і тому її цивілізаційний та культурний занепад був неминучим [414, с. 248].

С.Смолька, як і Ю.Шуйський та М.Бобжинський, схвально оцінював правління Казимира Великого, східну політику якого висвітлював у сукупності з іншими політичними подіями. Історик був переконаний, що монарх зрозумів цивілізаційне покликання польської держави, відкриваючи перед нею простори Сходу [175, с. 459]. С.Смолька простежував зв'язок між запрошенням Всеволода Ягайла на польський престол і політичною спадщиною Казимира Великого, а також вказував на важливість руського питання в історії унії [407, с. 754]. Він відзначав, що малопольські пани, які жили традиціями політичних задумів Казимира Великого, сприяли укладенню Кревської унії [173, с. 47]. С.Смолька однією з головних причин укладення унії вважав страх втратити Русь, а релігійні та політичні причини – другорядними. Історик писав, що в XIV–XVI ст. серед усіх європейських держав, лише польській вдалося забезпечити належний розвиток простого населення [172, с. 3]. Продовження ягеллонської традиції знайшло відображення у конституції третього травня 1791 р., яку історик оцінив дуже позитивно.

Дещо інакше польсько-українські стосунки трактував А.Соколовський, який до 1900 р. належав до ПСД [290, с. 124]. Як і М.Бобжинський, він не погоджувався з теорією цивілізаційної місії польської держави на Сході як головного сенсу її історії. А.Соколовський не піддавав сумніву наявність польських впливів (в контексті не лише політичних, а й культурних явищ) на руських (українських) землях [404, с. 236]. Він стверджував, що за часів князювання Данила Романовича через зв'язки із Заходом та Апостольською столицею відбулося значне піднесення Русі [181, с. 440]. Шляхом взаємодії із західними країнами Червона Русь отримала нові перспективи розвитку та можливість сприйняття елементів

середземноморської культури. Приєднання Червоної Русі Казимиром Великим історик висвітлював лише як силовий акт, проведений з метою захоплення руського князівського престолу, який у майбутньому призвів до сповільнення культурного розвитку цих теренів [181, с. 440]. З меншим песимізмом історик писав про Кревську унію, зокрема про прилучення руських (українських) земель до давньої польської держави. Він вважав, що ця мирна подія була наслідком цивілізаційної праці цілого покоління польського суспільства. Праці А.Соколовського були ще одним свідченням відновлення “ягеллонського міфу” в польській історіографії початку ХХ ст.

Подібне сприйняття польського минулого відображене у роботах Ю.Балабана, який зосередив увагу на висвітленні контактів Русі зі Заходом, що сприяли взаємодії західної римської культури з візантійською. На його думку, завдяки польській та угорській допомозі у XIV ст. на руських землях поширилася західна культура, що вплинула на формування нового руського суспільства. Як і більшість неоромантиків, Ю.Балабан, описуючи захоплення Казимиром Великим руських теренів, наголошував на мирній колонізаційній політиці короля [53, с. 51]. Історик дійшов висновку, що полонізація русинів та їх перехід на латинський обряд стали наслідками мудрої і виваженої політики польського монарха.

Прихильник ідеології ендеків А.Шельонговський, на відміну від консерваторів, основним історичним завданням польської держави вважав поширення західноєвропейської цивілізації на схід, у Литву та Русь, й піднесення цих народів до ідеалів, опертих на християнську свободу [187, с. 166]. З таких позицій історик оцінював польсько-українські відносини і виводив їх генезу зі слов'янської племінної епохи, що пов'язувало українське й польське історичне минуле спільною слов'янською традицією. Як і більшість прихильників національно-демократичної ідеології, А.Шельонговський наголошував на спільному розвитку польського, литовського та руського народів. Початком польсько-руських взаємин, на думку історика, був 981 р. Панування на руських землях литовської династії Гедиміновичів створило штучну перерву в спільній польсько-українській історії, що тривала до приєднання 1340 р. Червоної Русі Казимиром Великим [187,

с. 14–15]. З цього моменту політика польської держави зосередилася на східних землях. Від часу укладення політичної унії між Польщею та Литвою новостворена держава розширила географічні межі – “на півночі оперлася на Двіну, на сході – на Дніпро, на півдні – на Дністер” [187, с. 15]. Такою, на думку А.Шельонговського, була нова система польських кордонів, що створила нові основи для польської зовнішньої політики та відкрила можливості (шляхом колонізації руських земель) для поширення західної цивілізації на східні терени. Однак її ефективність історик дещо переоцінював.

Під впливом романтичних традицій А.Шельонговський дійшов висновку, що Кревська унія 1386 р. остаточно об’єднала (інкорпоровала) литовські, руські та польські землі в один організм [182, с. 51]. Дослідник був переконаний, що розширення польських кордонів на схід за часів Казимира Великого та Владислава Ягайла стало наслідком вищості польської культури, яка опиралася на засади свободи та рівності. Під впливом освіти, однакового устрою, прав і свобод згодом розвинулася спільна для польського, литовського й руського народів культура, яка, проте, поширилася лише серед вищих суспільних станів [187, с. 19]. Історик вважав, що через брак освіти нижчі верстви українського населення не мали змоги ознайомитися з польською культурою, тому зберегли свій національний характер. Натомість польські селяни-поселенці через відсутність на руських теренах належної кількості католицьких церков, переходили на східний обряд і відходили від польських традицій.

Подібні погляди на генезу польсько-українських взаємин висловлював Ю.Семенський [Дод. Л], ще один прихильник національно-демократичної ідеології [379, с. 225]. Він вважав, що польська експансія на східні терени була природним напрямом розвитку польської держави. Її початок він виводив з XIV ст. – часу приєднання Червоної Русі [166, с. 6]. Саме з часів Казимира Великого Польща почала здійснювати свою історичну місію – поширення західної цивілізації та польської культури на східні землі [404, с. 239]. З XIV ст. вона збільшувала свої терени специфічно польським, незнаним раніше шляхом добровільного приєднання сусідніх народів на підставі укладання державно-правової унії [166, с. 6]. Історик

стверджував, що польська цивілізаційна місія була реалізована завдяки мирному насадженню на новоприєднаних теренах польського політичного та адміністративного устрою.

У розвитку “оптимістичної” візії польського минулого значну роль відіграв представник “нової краківської історичної школи” В.Собеський. Його праця “Історія Польщі” мала як науковий, так і публіцистичний характер. Хоча історик і використав великий джерельний матеріал, його висновкам була притаманна політична заангажованість, у науковій творчості яскраво простежився вплив національно-демократичної ідеології [382, с. 73]. На відміну від своїх старших краківських колег, польську історію він висвітлював не з державницького, а з народницького погляду. Зазначимо, що його дослідження зосереджувалися не навколо загальновідомої “народницької ідеї” [398, с. 249], а навколо ідеї національної суверенності [382, с. 76]. Він вважав, що в польській історії головна роль належала “національним почуттям”, які визначали її розвиток.

Оцінюючи польсько-українські взаємини, В.Собеський наголошував на вищості польського народу над руським (полякам вдалося створити власну державу, а русинам – ні) [176, с. 10]. Польсько-українські стосунки він висвітлював крізь призму двовекторності польської зовнішньої політики [382, с. 81]: перший знаходився у Великопольщі і мав забезпечити шлях до Балтики, другий – у Малопольщі, відкриваючи перспективи розширення кордонів на східні землі [176, с. 43]. Цей історик, як і більшість представників народницького напрямку, підкреслював історичну роль польського народу як “передмур’я Європи”, оборонця християнського світу. На думку дослідника, приєднання Червоної Русі за Казимира Великого було природним напрямом польської експансії, оскільки впродовж віків польський народ вважав польсько-руське пограниччя на схід від Перемишля власною землею, за яку віками боролися польські королі. Історик відзначав, що Червона, або, як її ще називали, Галицька Русь, істотно різнилася від решти руських земель: населенню, яке тут проживало, ближчою була західна культура, у тому числі й польська (прищеплена шляхом коронації 1253 р. Данила Галицького), ніж східна [176, с. 38].

На думку В.Собеського, за часів панування Казимира Великого зіткнулися два вектори польської зовнішньої політики: інтенсивно розвивався східний напрям, натомість був занедбаний західний. Лише в останні роки правління Казимира Великого увага зосередилася на західних землях – на Балтиці й Помор'ї. Вдалою політичною подією історик вважав Кревську унію, що забезпечила одночасне проведення зовнішньої політики в обох напрямках.

Під впливом національно-демократичної ідеології певний час перебував неоромантик С.Закшевський. Польсько-руські взаємини він виводив від племінного устрою, намагаючись у такий спосіб обґрунтувати польські претензії на Галичину. Вчений, усупереч твердженням тогочасної української історіографії, намагався довести автохтонність поляків у Галичині. С.Закшевський, полемізуючи з М.Грушевським, заперечував його теорію політичної та цивілізаційної цілісності української історії, переконуючи, що впродовж віків одна з частин Русі, а саме Червона Русь, культурно та політично була наближена до польської держави та розвивалася незалежно від решти Русі як окремий політичний організм. Такий підхід до висвітлення минулого двох народів мав довести виключне право поляків на володіння цією територією. Подальші аргументи на підтвердження своїх поглядів автор запозичив з польської лінгвістики, доводячи приналежність українських земель до Польщі на підставі топографічних назв [401, с. 100].

Період панування Казимира Великого історик оцінював як новий етап розвитку польсько-українських взаємин, що були перервані татарськими набігами [250, с. 2]. На відміну від інших польських істориків, у діях Казимира Великого С.Закшевський вбачав продовження політики Владислава I Локетка, який надавав перевагу інтервенції на руські землі замість забезпечення польських інтересів на Помор'ї. Натомість Казимир Великий намагався забезпечити кордон на сході шляхом приєднання частини руських земель для подальшої активної діяльності на Помор'ї [252, с. 147].

Подібні погляди висловлював прихильник поширення польських кордонів на Схід О.Галецький. Він належав до істориків, ідеалам яких відповідала “історична Польща” в кордонах 1772 р. З польськими виразниками подібних ідей полемізував

І.Франко, зазначаючи, що проголошення ідеї історичної Польщі на непольських землях було політично нерозумним, а з етнографічних поглядів безпідставним, непатріотичним і шкідливим для польської народності. І.Франко наголошував, що оборона ідеї історичної Польщі у ХІХ ст., яка знайшла прояв у повстаннях 1830–1831 рр., 1846, 1863 рр., принесла полякам лише руйнування краю та погіршення політичного становища [224, с. 270]. Польські вчені зазвичай заперечували подібні твердження українців.

О.Галецький вивчав ставлення руського народу до польсько-литовської унії. Свої дослідження він базував на обширному джерельному матеріалі, однаково враховуючи польські та руські джерела, це стосувалося й використаної ним наукової літератури. Праці історика характеризував критичний аналіз джерел [23]. У своїх висновках він полемізував з тезами М.Грушевського про руйнівні наслідки унії для українських земель [22]. Прагнучи відновлення давньої Речі Посполитої в кордонах 1772 р., автор шукав початки польсько-українських стосунків у глибокому минулому. Підтвердження своїх поглядів він знаходив як у історичних умовах, що склалися, так і в географічному розташуванні держав. На думку історика, сама природа об'єднала польські, литовські та руські землі географічним зв'язком басейнів Вісли, Німана, Двіни, Дніпра та Дністра [83, с. 2–3]. Спільна зовнішня небезпека (Тевтонського ордену із заходу; монголо-татарська та московська зі сходу) змусила народи, що заселяли ці терени, до взаємного зближення.

О.Галецький виводив генезу польсько-українських стосунків з Х ст., від початку боротьби між польською та руською державами за галицько-холмські землі, забрані руським князем Володимиром Великим у 981 р. Нові перспективи для польсько-українського порозуміння та розвитку взаємин відкрила коронація Данила Галицького [88, с. 1]. Натомість захоплення Червоної Русі Казимиром Великим історик розглядав як початок здійснення польської цивілізаційної місії, яка набула розвитку в Кревській (1385) та Люблінській (1569) уніях. Дещо по іншому розглядав зміщення польських кордонів на схід краківський дослідник С.Кутшеба. На відміну від О.Галецького, однією з причин колонізації сходу він вважав

прагнення польських монархів зосередити торговельні шляхи на польських землях [124, с. 17–21].

Представники варшавської історичної школи Т.Корзон і В.Смоленський після 1905 р. також потрапили під вплив національної демократії [373, с. 66]. Як прихильник інтегральної історії Т.Корзон виводив польсько-українські стосунки зі слов'янських часів, наголошуючи на спільності слов'янських традицій Польщі й України [111, с. 27]. Відстоюючи ідею цивілізаційної місії польської держави на Сході, історик наголошував, що Казимир Великий визволив Русь з-під татарського підданства, зберіг грецьку релігію та створив галицьке архієпископство. Високо оцінюючи західну цивілізацію порівняно зі східною, він наголошував на поширенні Казимиром Великим західного суспільно-економічного устрою на південно-східні землі давньої Речі Посполитої, який посприяв швидшому розвитку приєднаних теренів. У Кревській унії Т.Корзон також вбачав спробу піднесення східних земель до рівня західної цивілізації.

Ф.Конечни вдавався до певних націоналістичних крайнощів у висвітленні польського історичного минулого. Початки польсько-українських взаємин викладені у його роботі “Історія Польщі за Пястів”. Я.Кохановський охарактеризував виклад пястівської епохи в цій роботі як доступний та змістовний [350, с. 279]. Русь, на думку дослідника, від початків свого існування різнилася від польських теренів. Племена, які її заселяли, на відміну від польських, ніколи не спромоглися витворити власної держави, їх національна свідомість була найнижчою серед усіх слов'янських народів [102, с. 39]. Особливості розвитку Русі історик пов'язував з її захопленням скандинавським племенем “Русь”, яке принесло їй державну організацію та назву [102, с. 44].

Подібні думки висловлював А.Брюкнер у праці “Норманська догма” [64, с. 676]. Ф.Конечни вважав, що асимілюючись з місцевим населенням, варяги витворили тут своєрідну культуру, яка змогла протистояти азійським впливам, натомість руські племена, які були крайнім на сході європейським поселенням [102, с. 41], являли собою суміш елементів східної (включаючи й норманські впливи) й західної (польська й угорська культури надходили сюди з часів Мешка I у 60–80-х

роках X ст.) культури. Тому захоплення Червоної Русі Казимиром Великим було величезним успіхом не лише для польської держави, а й для західної цивілізації [102, с. 354]. Приєднання цих територій історик висвітлював як повернення споконвічно польських земель, втрачених за Мешка I [103, с. 109]. Події 1340 р. він трактував як початок подальшої експансії Польщі на Схід та великий історичний переворот [102, с. 364].

Ф.Конечни вважав, що приєднання Русі відбулося згідно із правом народу, а не правом династії, яке було поширене у Європі. Завдяки цьому польські впливи позитивно сприймалися на східних землях, заклавши фундамент майбутнього співіснування обох націй [404, с. 240]. Поряд із позитивним ставленням до розширення польських кордонів на схід, Ф.Конечни був переконаний, що інтереси польського народу лежали не над Чорним морем, а над Балтикою, не над Дніпром, а над Одрою [238, с. 345]. На прогресивних змінах у його поглядах наголошував І.Франко, однак відзначав, що на зламі століть таку локалізацію польських національних інтересів не поділяла більшість польських науковців [227, с. 155].

“Ягеллонська ідея” певною мірою вплинула й на праці соціалістів. Їхнє ставлення до інших народів було наперед визначене характером соціалістичної ідеології, що виключала шовінізм, расову боротьбу, будь-які привілеї, в тому числі національні тощо. Деякі соціалісти виступали прихильниками федеративної моделі держави [328, с. 111]. Таких позицій дотримувався історик, політик та соціолог Б.Лімановський [Дод. К]. Свої праці він спрямував на поліпшення становища нижчих верств польського суспільства, пробудження патріотизму, розвиток національної свідомості поляків і прагнень до боротьби за незалежність [380, с. 57].

У 1892 р., перебуваючи в еміграції в Парижі, вчений взяв участь у першому з'їзді ППС [411, с. 120–121]. Повернувшись 1907 р. на польські землі, спочатку проживав у Кракові, а з часу відновлення незалежності польської держави – у Варшаві, де продовжував займатися політичною діяльністю як член цієї партії [412, с. 340–345]. Він вважав, що приєднання Червоної Русі Казимиром Великим започаткувало експансію вищої польської культури на східні терени [138, с. 9].

Наслідки колонізації учений вбачав у суспільній та ментальній сферах руського народу. Він зауважив, що після приєднання до польської держави Русі її терени, які, на думку історика, на той час були незаселеними, колонізували як польська шляхта, так і селяни [138, с. 9]. Б.Лімановський дійшов висновку, що польські поселенці надали руським землям специфічного демографічного та культурного характеру, що вплинув на формування “малоруського” народу.

Підводячи підсумки зазначимо, що наприкінці XIX ст. польських істориків об’єднувала відмова від категорій “свійщини” у трактуванні українських земель. Однак краківські вчені висвітлювали українські землі як територію, що тривалий час перебувала в кордонах давньої Речі Посполитої. Натомість варшавські та львівські дослідники визнавали окремішність українських земель. На теренах України історики-позитивісти виділяли низку історико-етнографічних регіонів.

На початку XX ст. польські неоромантики повернулися до категорій “свійщини” щодо західних руських земель, заміни терміна “Україна” терміном “Русь”. У такий спосіб вони намагалися створити підґрунтя для відродження Речі Посполитої в кордонах 1772 р. Апологетичне висвітлення польського минулого знайшло своє відображення у прихильників ендеків. Небажання визнати окремішність українських земель з політичного та географічного погляду було пов’язане з пробудженням патріотизму й національної свідомості поляків.

Історики-позитивісти генезу польсько-українських взаємин виводили з середніх віків. Представники краківської історичної школи поширення польських кордонів на схід зазвичай сприймали негативно, вбачаючи у цьому причини призупинення розвитку Речі Посполитої та її крах у XVIII ст. Заперечення Ю.Шуйським польської цивілізаційної місії на сході призвело до короткотривалого витіснення з польської історіографії “ягеллонського міфу”. Варшавські історики-позитивісти наголошували на винятковій історичній ролі польської держави як передмур’я Європи. Наприкінці XIX ст. з народницьких позицій генезу польсько-українських взаємин оцінювали й львівські вчені.

Поширення неоромантичного світогляду в польській історіографії, критика з боку російської, литовської та української історичної науки, політична ситуація, що

склалася, сприяли відродженню краківськими істориками молодшого покоління (С.Смолька) “ягеллонського міфу”. Починаючи з 1905 по 1918 рр. визначальний вплив на польську історичну науку мала політика. Неоромантики польсько-українські стосунки простежували з раннього середньовіччя, створюючи таким чином умови для відновлення польської держави в її “історичних кордонах”.

РОЗДІЛ 4

ВИСВІТЛЕННЯ ПИТАНЬ НОВОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

4. 1. Оцінка Люблінської унії 1569 р.

Злам XIX–XX ст. у польській історіографії характеризувався загостренням історичних та історико-політичних дискусій, пов'язаних із Люблінською унією та експансією Речі Посполитої на руські (українські) землі. Участь у цій полеміці брали польські, російські, литовські та українські вчені. Останні (О.Барвінський, І.Шараневич, І.Франко, М.Грушевський), шукаючи істину, відкидали польське трактування наслідків унії та співіснування трьох народів у кордонах давньої Речі Посполитої. Вони критично висвітлювали історію східних земель Королівства Польського й ВКЛ та акцентували увагу на утисках і сповільненні розвитку української й литовської націй. Українські історики як старшого покоління (Н.Полонська-Василенко [295, с. 343–344]), так і сучасні вчені (Л.Зашкільняк, Я.Грицак), подібно до дослідників XIX ст., дотримувались думки про економічну експансію польських феодалів на українські землі та про відсутність у межах Речі Посполитої умов для рівноправного співіснування народів, культур і релігій [271, с. 122]. І.Лисяк-Рудницький наголошував, що українська нація, яка сформувалася в Галицько-Волинському князівстві та ВКЛ, зникла після укладення Люблінської унії [287, с. 18]. Водночас сучасні українські історики виділяють низку позитивних наслідків унії: об'єднання українських теренів поділених між Польщею і Литвою [275, с. 91], зміцнення оборони українських земель, проникнення західних культурних впливів на українські території, надання руській шляхті рівних політичних прав з польською, відсутність релігійної дискримінації на державному рівні тощо. Головним недоліком унії, на їхню думку, було небажання польських урядовців і шляхти перетворити Річ Посполиту на федеративний союз трьох (а не двох) автономних одиниць – польської, литовської й української, яке спричинило польсько-українські конфлікти XVI–XVII ст. та ліквідацію Речі Посполитої у XVIII ст. [283, с. 86–88]. На відміну від них, українські історики зламу XIX–XX ст., як і їхні польські колеги, перебуваючи під впливом тогочасних політичних обставин, не

могли об'єктивно оцінювати польсько-литовсько-руське співіснування, а зображали події другої половини XVI ст. через призму своїх національних концепцій.

Наприкінці XIX ст. проблематикою Люблінської унії займалися передусім представники краківської історичної школи. Після доопрацювання “теорії простору” у роботах Ю.Шуйського проявився подвійний підхід до оцінки унії: з точки зору державних інтересів і з цивілізаційного погляду. У першому випадку історик критично оцінював унію, оскільки вбачав у ній одне з джерел слабкості та політичного краху Речі Посполитої у XVIII ст. [377, с. 133]. Перешкодою для створення сильної польської держави він вважав запровадження федеративної форми співіснування Корони, Литви та Русі, а також збереження окремішності Київського воєводства у складі Речі Посполитої шляхом надання йому прав на використання руської мови в судочинстві [191, с. 191]. Натомість з “цивілізаційного” погляду Ю.Шуйський визнавав позитивні наслідки унії. Як у праці “З поїздки до Львова”, що була написана під впливом романтичних ідей, так і в пізніших роботах він наголошував на визначній ролі польського суспільства в започаткуванні “добровільної, а значить добродійної, церковної та політичної унії” [248, с. 8], а також підкреслював її здобутки для господарського розвитку руських теренів, які звільнилися від литовських феодалських повинностей [191, с. 191]. Такий подвійний підхід Ю.Шуйського до висвітлення Люблінської унії виконував певні суспільні функції: по-перше, навчав політичного мислення в умовах неволі; по-друге, зміцнював національний дух поляків [404, с. 176].

Більш цілісно та критично поставився до дослідження Люблінської унії М.Бобжинський. Відображення ним унії упродовж років перебувало у тісному зв'язку з його загальною візією історії Польщі. Еволюція його поглядів простежується в оцінках автором наслідків Люблінської унії для польської держави в першому виданні його “Історії Польщі в нарисі” (1879) та у двох наступних виданнях цієї праці (1880 і 1887–1888) [377, с. 139]. Розглядаючи Люблінську унію крізь призму “теорії відсутності характерів”, М.Бобжинський наголошував, що брак керівних здібностей та нерішучість короля Сигізмунда Августа (1529–1572) стали основною причиною занедбання економічних перспектив і можливостей

політичного зміцнення польської держави (шляхом розбудови сильної монархічної влади та ліквідації можновладної анархії), відкритих уніїю внаслідок приєднання нових територій. Шляхта, магнати та католицька церква також не спромоглися висунути з-поміж себе особистості, яка б уміло використала нові умови для добра Речі Посполитої [404, с. 176].

Такі погляди дослідника впливали на загальну оцінку наслідків Люблінської унії. У першому виданні своєї праці автор підкреслював, що підписання унії стало основною помилкою у розвитку Речі Посполитої [59, с. 287]. Він критикував запровадження подвійного уряду (Королівства Польського та ВКЛ) в одній державі – Речі Посполитій. Учений писав, що без унії поляки не могли б проіснувати, хоча вона їх внутрішньо виснажила [413, с. 180]. На противагу Ю.Шуйському, краківський історик не наголошував на позитивних ознаках т.зв. цивілізаційної місії Польщі на Сході, а відзначав її недоліки: децентралізацію польської держави та втягнення її у конфлікти з Москвою й Туреччиною. У цих поглядах простежується переплетення його теорій “відсутності характерів” і “браку боротьби за існування” з основними засадами “теорії простору” [404, с. 176]. Ця концепція М.Бобжинського похитнула популярний серед польських істориків унійний ідеал. Вона утвердила розуміння, що заради насильного втримування українців не варто було жертвувати національними інтересами, передбачала пошук міжнаціональної згоди на підставі прагматичного розрахунку [255, с. 173].

Унаслідок еволюції, спричиненої зміною політичних умов (зростанням інтересу до українського питання в Галичині та розвитком федеративних концепцій), погляди М.Бобжинського на наслідки унії стали менш категоричними, основні пункти його теорії втратили логічність [414, с. 243]. З кожним наступним виданням дослідник дедалі частіше акцентував увагу на цивілізаційній місії польської держави на Сході та підкреслював зміцнення політичної й економічної могутності Речі Посполитої внаслідок укладення Люблінської унії. У другому й третьому виданнях своєї праці М.Бобжинський уже не писав, що унія внутрішньо “виснажила” поляків, а вжив дещо менш категоричний вислів, що вона їх внутрішньо “виснажувала” [61, с. 350; 326, с. 48]. Ще далі в напрямі зменшення

критики автор просунувся у третьому виданні “Історії Польщі в нарисі” [398, с. 197]. Історик доводив, що щільніша унія була корисною насамперед для Литви, а не для Польщі. Він підкреслював, що литовські й руські землі з польською державою зближувала економічна необхідність, бо лише з її допомогою ці народи могли повернутися до сталого господарського розвитку [61, с. 98]. Цивілізаційна потреба також наблизила ці терени до Польщі, бо лише так вони могли перейняти здобутки західної цивілізації. Історик акцентував увагу на цивілізаційних заслугах Королівства Польського на Сході та на відсутності підтримки з боку сильної королівської влади. Учений також наголошував, що унія вже не була “основною помилкою”, а “лише містила в собі певні помилкові елементи”. У такий спосіб автор послабив причинний зв’язок між унією та падінням Речі Посполитої [404, с. 177]. У 90-х роках XIX ст. вихідним пунктом в оцінці історичного процесу для М.Бобжинського була вже не унія, а відсутність сильної урядової влади [61, с. 350]. На еволюцію його поглядів вплинули два основні чинники. З одного боку – це зростання українського сепаратистського руху, який рішуче відкидав польські “цивілізаційні заслуги” на Сході, у відповідь на що польська сторона активніше на них наголошувала. З другого боку, безперечно, вплинув факт критики т.зв. ягеллонської ідеї лівим напрямом польської історіографії (на теренах Галичини таку критику розпочав Болеслав Вислоух) [377, с. 141]. Ці чинники мали неабияке значення для подальшого висвітлення польської історії, їхній вплив спостерігаємо в працях молодих краківських істориків.

Дослідник С.Кшижановський розглядав Люблінську унію як логічне продовження зовнішньої політики Казимира Великого та Владислава Ягайла. На його думку, унія шляхом приєднання руських воєводств до Речі Посполитої та об’єднання Малої Русі виправила недоліки зовнішньої політики попередніх поколінь (об’єднання на основі Кревської унії не трьох народів, які заселяли ці терени, а двох політичних організмів – польського й литовського) [116, с. 21]. Окрім того, за умовами унії православні отримали рівні з католиками політичні права та привілеї. Цей політичний акт дослідник вважав вимушеним (через загрозу поширення впливу московського патріархату) і спрямованим на щільніше

об'єднання руських земель з польськими [116, с. 21]. Подібні погляди висловлювали й інші краківські вчені.

В.Закшевський, подібно до варшавських істориків-позитивістів не заперечував факту протестів литовських магнатів проти підписання унії, однак вважав, що без неї Корона не могла б надати Литві відповідну допомогу у боротьбі з московським царем [195, с. 105]. В.Закшевський писав, що укладення Люблінської унії забезпечило віковичне об'єднання двох держав [195, с. 106]. Та все ж історик критично оцінював її наслідки: негативно ставився до надання ВКЛ широких політичних свобод. У збереженні подвійності урядів, фінансів, війська, прав і судочинства вбачав загрозу існуванню унії, проте сприймав це з меншим песимізмом, аніж краківські вчені.

Варшавські історики-позитивісти оцінювали Люблінську унію як своєрідний успіх Речі Посполитої, що проявився у територіальних і демографічних здобутках [404, с. 177]. На їхню думку, з допомогою унії вдалося приєднати до Корони “спірні терени – Підляшшя, Волині та України (Київщини)” [167, с. 108]. Вчені не заперечували наявності спротиву з боку Литви. В.Смоленський у польсько-литовсько-руському об'єднанні вбачав вигоду для усіх сторін: польська та литовська держави забезпечили свої кордони зі сходу [167, с. 107], а українські землі отримали нові перспективи розвитку (національні та цивілізаційні здобутки). Історик намагався переконати литовців та українців у взаємовигоді співіснування в кордонах Речі Посполитої.

Львівські дослідники кінця XIX ст. вважали ягеллонську епоху, з огляду на зовнішній та внутрішній розвиток Речі Посполитої, найяскравішим періодом історії польського, литовського й руського народів. Натомість Люблінську унію – “домінуючим понад усіма здобутком тих часів” [132, с. 219]. А.Левицький розглядав литовські та руські терени як рівноцінні політичні об'єкти, тому особливо наголошував на укладенні, на окремих умовах, унії не лише з Литвою, а й з українськими землями (5 березня 1569 р. для Підляшшя, 26 травня для Волині, 5 червня для Києва) [132, с. 216]. Схвально оцінюючи унію, він не заперечував наявності у ній певних вад: подвійного уряду, фінансів і війська. Однак, на його

думку, збереження часткової самостійності литовської держави у майбутньому не мало жодних негативних наслідків, оскільки ні Литва, ні Русь не думали про від'єднання. Він вважав, що народи в єдності втримувала не Люблінська унія, а визнана усіма взаємна вигода [136, с. 104]. У таких висловлюваннях А.Левицького крився певний політичний підтекст. Історик намагався довести, що Польща не лише не гальмувала національних прагнень українців (як на тому наполягали українські вчені [330, с. 52]), а, навпаки, створила сприятливі умови для їхнього розвитку [404, с. 178]. Доказом цього була демократична, толерантна багатонаціональна держава Річ Посполита. Подібні думки висловлював історик Владислав Абрагам, який наголошував, що впродовж вікового польсько-литовського співіснування литовське населення ніколи не виступало проти поширення колонізації та польських впливів у Литві [52, с. 36]. Історики доходили висновку, що завдяки унії зросло політичне та економічне значення народів давньої Речі Посполитої.

На початку ХХ ст. унаслідок поширення “ягеллонського міфу” зазнали змін погляди тогочасних істориків. Прикладом еволюції позицій краківських учених стало їхнє ставлення до Люблінської унії. Для А.Соколовського унія була символічною подією, логічним завершенням великого історичного процесу, що тривав з 1386 р. На його думку, державотворчі процеси Владислава Ягайла та Ядвіги увінчалися успіхом 1569 р. Створення за сприяння Сигізмунда Августа мирним шляхом багатонаціональної Речі Посполитої було не лише його власним тріумфом, а й успіхом династичної політики, перемогою усієї цивілізації [181, с. 566]. Ю.Балабан, який висловлював погляди наближені до краківських учених, розглядав унію як подію, що не мала аналогів в історії інших народів. Ягеллонська династія, на його думку, прислужилася світовій історії тим, що два народи, різні за віросповіданням, звичаями та походженням, добровільно об'єдналися [53, с. 99]. Він вважав, що наслідком унії була подальша колонізація східних земель Речі Посполитої, яка сприяла процвітанню та розвитку України. Натомість польська держава зміцнила свої позиції на міжнародній арені [53, с. 99]. Ю.Балабан й А.Соколовський не описували в деталях економічні та суспільні наслідки унії та їх

вплив на взаємини з Україною [404, с. 252]. Вони не хотіли акцентувати увагу на тих моментах, які могли погіршити польсько-українські взаємини.

Цікаві погляди на Люблінську унію висловив один із засновників “історії культури” у польській історіографії – А.Брюкнер [420, с. 61]. Він оцінював наслідки унії з культурологічних позицій. На думку А.Брюкнера, реалізація актів Люблінської унії на українських землях відбувалася зі значнішими зусиллями, аніж в Литві [68, с. 153]. Поширена тут у ранньому середньовіччі візантійська культура протистояла польській та європейській. Польський історик Т.Грабовський наголошував, що М.Грушевський та інші українські дослідники не враховували аргументів А.Брюкнера та А.Прохаски щодо негативного впливу на руську культуру візантійської, яка прищепила українцям ненависть до західної культури, в тому числі польської [330, с. 52]. Однак з часом, як писав А.Брюкнер, європейська культура, насаджена на українських землях зусиллями польської держави, міцно вкоренилася серед українців. На думку вченого, це був унікальний мирний, без штучних обмежень, процес полонізації [65, с. 121]. Історик відзначав зростання еміграції польської шляхти, німецького міщанства на українські землі по Волинь і Поділля та полонізацію руської шляхти [66, с. 65]. Водночас він відкидав звинувачення литовських та українських істориків в обмеженні прав цих народів [67, с. 349]. А.Брюкнер наголошував, що шляхом унії литовці й українці отримали доступ до “вищої” польської культури та здобули нові можливості розвитку.

Про позитивні наслідки Люблінської унії для українського народу писав варшавський учений А.Яблоновський. Для нього унія 1569 р. була визначним моментом у поступі колонізаційного руху, який наповнив новим життям “українські пустки” [265, с. 142]. Ініціатором у справі осадництва дослідник вважав польський уряд, який в колонізаційній політиці керувався не егоїстичними матеріальними інтересами, а потребою забезпечення оборони кордонів України [93, с. 168–170]. Ці твердження заперечували М.Грушевський та київський історик М.Владимирський-Буданов, вважаючи, що в XVI ст. першими поселенцями Наддніпрянщини було українське населення, яке в пошуках свободи селилося на цих теренах. Лише по

їхніх слідах приходила шляхта й магнати для експлуатації природних багатств краю [265, с. 142].

Дослідник Ф.Буяк як на зламі ХІХ–ХХ ст., так і в першій половині ХХ ст. головним мотивом укладення польською державою унії з Литвою 1569 р. вважав прагнення малопольського можновладства зберегти руські землі у складі Речі Посполитої [72, с. 273]. На думку вченого, перші проекти унії з'явилися за часів Казимира Великого як наслідок польсько-литовського змагання за руські землі. Після смерті короля Людовіка Угорського повернення захопленої Угорщиною Червоної Русі стало основною метою польського можновладства. Натомість Литва шляхом укладення унії забезпечила свої кордони від зовнішніх ворогів [72, с. 273]. У своїх висновках історик опирався на архівні матеріали, хроніки, літописи, праці польських, німецьких, частково українських і російських учених.

По-іншому Люблінську унію оцінювали репрезентанти “нової краківської історичної школи”, а також львівські та варшавські неоромантики. Молоді дослідники, перебуваючи під впливом неоромантизму та національно-демократичної ідеології, дотримувалися оптимістичних поглядів на унію та співіснування трьох народів у кордонах однієї держави. Великою історичною заслугою Польщі вважалося просування західної культури на Схід, здобуття для неї – шляхом мирної експансії – нових теренів.

Краківські історики зламу ХІХ–ХХ ст., об'єднані в “нову краківську історичну школу”, часто представляли пропольське, нерідко однобічне сприйняття Люблінської унії. Прикладом таких поглядів стали роботи молодого історика С.Кутшеби [375, с. 19]. На його думку, “ягеллонська ідея” шляхом братерських уній, швидше та ефективніше сприяла створенню єдиної державної території, аніж засоби примусу, до яких вдавалися інші держави [244, с. 125]. Дослідник зазначав, що державно-правові відносини, які з 1401 р. поєднували Польщу й Литву, були лише частково видозмінені Люблінською унією 1569 р. Частина ВКЛ (лише руські терени) за умовами унії приєдналися до польської держави як її складова частина. С.Кутшеба наголошував, що унію було запроваджено на засадах повної рівноправності обох держав, вона не порушувала нічийих прав і свобод, а навпаки,

гарантувала всілякі станові привілеї. Литовська шляхта отримала можливість користуватися більш демократичним польським урядовим парламентаризмом; умови існування селянства та міщанства також жодною мірою не погіршилися [126, с. 654]. Історик наголошував і на свободі, яку отримало грецьке віросповідання, та на зрівнянні його в правах з католицькою церквою. Він акцентував увагу й на позитивному ставленні польського суспільства до руської мови, зазначаючи, що використання руської мови гарантувалося у королівській канцелярії і в судочинстві. На відміну від Ю.Шуйського, С.Кутшеба не вбачав у збереженні руської мови та запровадженні федеративної форми правління передумов краху Речі Посполитої. Натомість зазначав, що відсутність спільних державних органів влади в майбутньому перекреслила можливість тривалого співіснування трьох народів у кордонах давньої Речі Посполитої. Такими поглядами історик різнився від апологетів Люблінської унії.

Прихильниками поширення польських кордонів на Схід були передусім ті історики, ідеалам котрих відповідала “історична Польща” в кордонах 1772 р. Право відбудови та збереження Польщі у кордонах 1772 р. (з відновленням польського панування на етнічно українських землях) відносилось, як підмітив сучасний український історик Я.Дашкевич, до міфологем, поширених у працях польських учених, які тісно поєднувалися з ідеєю “окультурення” українського народу [262, с. 84–85]. У такий спосіб польські дослідники виправдовували силове придушення польським урядом українських виступів.

До таких істориків належав О.Галецький [406, с. 216; 327, с. 34; 420, с. 173–174]. Вивчаючи історію унії, він виводив її генезу від вікового (починаючи з Кревської унії 1385 р.) польсько-литовського співіснування. Висвітлюючи найважливішу в розвитку унії проблематику – її генезу, автор намагався показати головні чинники польсько-литовського існування на прикладі основних сфер – устрою й культури [90, с. 10]. Учений дійшов висновку, що внаслідок надання привілеїв, які не нав’язувалися Польщею Литві, а генетично розвивалися в литовських землях на тлі попередніх адміністративних відносин, та перейняття ВКЛ існуючих взірців польських інституцій і методів управління, у литовській

державі створилися не лише аналогічні польським обмеження великокнязівської влади, подібний до польського шляхетський стан, парламентаризм, а й ідентичні політичні поняття, що, проникаючи в шляхетську верству, вимагали ґрунтовних реформ внутрішніх відносин за польським зразком. Така реформа, проведена напередодні Люблінської унії, на думку автора, наблизила Корону і ВКЛ до укладення політичного союзу [90, с. 11]. Розглядаючи польсько-литовське існування крізь призму розвитку культури, історик відзначав, що завдяки християнізації Коронаю литовських теренів тут сформувалися не лише найглибший чинник ідейної польсько-литовської спільності, а й запроектована ще Казимиром Великим єдина церковна організація. Навіть через освіту, на думку автора, Литва переймала споріднену з польською західну латинську культуру. Стан речей, який витворився в сфері культури в польському й литовському суспільствах, також вимагав їхнього політичного об'єднання, яке згодом і було реалізоване в умовах Люблінської унії. Дослідник зазначав, що головна ініціатива в укладенні польсько-литовського політичного союзу належала Литві, яка й скористалася економічними та політичними наслідками унії [81, с. 56–57]. Тому він відкидав ідею насильницького об'єднання ВКЛ з Коронаю. Основним аргументом вважав відсутність у литовському суспільстві спротиву укладенню унії. Історик дійшов висновку, що виступи опозиції не мали ні релігійного, ні національного характеру, натомість переслідували власні егоїстичні, станові або приватні інтереси [87]. Головне і, на думку автора, найсправедливіше, звинувачення литовських істориків полягало у відокремленні від Литви руських воєводств: Волині, Підляшшя, Київщини, які після 1569 р. об'єдналися в єдиний організм з руськими землями Корони [85, с. 24].

Головну причину відокремлення руських земель від ВКЛ він вбачав у природному історичному розвитку, ініціативності цих земель у приєднанні їх до складу польської держави [83, с. 6–11], тогочасній спільній для литовського й руського народів потребі оборони перед татарськими нападами та у віковичних прагненнях Волинської землі до об'єднання з Галицькою Руссю, від якої її відділяв штучний політичний кордон [89, с. 16, 58]. Пишучи про збереження мовно-правової

автономії приєднаних до польської держави земель, автор відкидав думку про можливість виокремлення поряд з Польщею й Литвою “Великого князівства Руського”, як це було зроблено в Гадячі (1658). Аргументував він це недостатньою розвиненістю на той час у русинів (українців) національних почуттів і відсутністю живої традиції незалежної руської держави [84, с. 341]. О.Галецький відзначав, що таке, за його словами, “антидержавницьке гасло” висунули в XVII ст. козаки, які слабо розуміли інтереси давньої Речі Посполитої [90, с. 31]. Ці твердження історика викликали спротив і дискусії в українському середовищі.

Історик заперечував висунуте Ю.Шуйським і С.Кутшебою твердження, що збереження окремих урядів на теренах Литви в майбутньому послабило єдність держави, наголошуючи при цьому, що литовська держава ніколи б не погодилася на інкорпорацію її земель до складу Корони. Виступаючи апологетом унії, основним її позитивним наслідком для Речі Посполитої автор вважав зміцнення внутрішньої та зовнішньої єдності держави [90, с. 33]. Свої висновки вчений базував на обширному джерельному матеріалі, використовуючи не лише джерела до історії унії, а загалом з усієї ягеллонської епохи, зібрані у віденських, варшавських, краківських і львівських архівах тощо. Автор не оминув увагою й тогочасну українську та російську літературу.

Оптимістичні погляди на Люблінську унію представив львівський дослідник польського устрою О.Бальцер [Дод. А]. Незважаючи на деяку близькість до краківської історичної школи (писав докторську дисертацію під керівництвом М.Бобжинського), дослідник представив цілковито відмінні погляди на польське історичне минуле [406, с. 209]. Він доводив, що східні землі були природним і найсприятливішим тереном для польської експансії. Отримавши від слов'янського світу оригінальну культуру й розвиток, Польща змушена була, навіть з погляду на своє географічне розташування, розпочати важливу місію – розширення західної цивілізації далеко на Схід [54, с. 1]. Цю місію польська держава реалізовувала шляхом укладення ряду уній, у тому числі Люблінської. Зауважимо, що О.Бальцер заперечував факт укладення уній (у прямому розумінні цього слова) в період між 1386–1401 та 1569–1795 рр., оскільки тоді, на його думку, не існувало Литовської

держави як окремого політичного організму. Ніколи не було ні персональної, ні ділової унії між Польщею та Литвою в прямому значенні слова. Поняття “унії Польщі з Литвою”, що утвердилося в польській історіографії, на думку історика, не мало нічого спільного зі змістом, який вкладався у термін “унія” [55, с. 17]. Він писав, що вживаючи поняття “унія”, польські вчені намагалися довести, що східна політика служила не лише польським, а й литовським інтересам. На цьому тлі “унія” та пов’язана з нею “ягеллонська ідея” зображувалися як винятковий історичний факт, визначна подія польської історії. Такий стан речей, на думку О.Бальцера, уже ніщо не могло змінити, навіть те, що польська держава упродовж XVI–XVII ст. прагнула ліквідувати незалежність Литви.

За переконанням О.Бальцера, про пріоритет для польського уряду територіальних інтересів свідчив той факт, що ще до укладення польсько-литовської унії руські землі було приєднано до польської держави, щоб у разі відмови литовців підписати акти, хоча б ці терени залишилися у її складі. Історик був переконаний, що незважаючи на те, що в уніях 1385, 1413 та 1569 рр. польська держава керувалася прагненням розширити свої терени, від цього її історична роль у поширенні культури та цивілізації не стала меншою, оскільки її ціллю було зміцнення держави для забезпечення спільних вигод.

Дещо по-іншому переваги та недоліки Люблінської унії оцінював історик С.Закшевський. У своїх пізніших працях дослідник розглядав Люблінську унію як переломний момент польської історії з огляду на стосунки як з Литвою та Руссю, так і з Московією й Швецією (з якими польську державу звела унія 1569 р.) [252, с. 217]. На його думку, унія мала важливе значення й для польського суспільно-економічного життя: до цього часу польська колонізація Поділля й Волині була спорадичним явищем, а з 1569 р. набула масового характеру.

Дослідник писав, що після укладення унії для Польщі наступив важливий історичний момент: вона стала сусідом московської держави й татар та поширила своє панування на південно-руські терени [252, с. 219]. Це вимагало зміцнення кордонів і постійної військової підготовки усієї людності: лицарів, міщан, селян [250, с. 2]. Ситуацію, що склалася, багато польських істориків звикли називати

“нещасливим періодом польської історії”, оскільки, на їхню думку, польська держава поклала на себе непосильну ношу та відвернула свою увагу від Заходу. Власне з такими істориками полемізував С.Закшевський [414, с. 317]. Він наголошував, що однією з головних цілей Сигізмунда Августа було захоплення Балтики, однак у середині XVI ст. німецька загроза видавалася польському королю меншою, аніж московська та шведська. І якби на Люблінському сеймі 1569 р. не відбулося об’єднання Литви з Польщею та приєднання українських теренів, то з часом Литва та руські землі підпорядкувалися б Москві, писав дослідник [252, с. 219]. Зазначимо, що С.Закшевський не заперечував, що козацькі повстання та турецька загроза були її наслідками. Водночас учений наголошував, що без унії не було б славетних моментів польської історії, пов’язаних з Баторієм й Сигізмундом III, та цілого XVII ст. зі славною політикою Яна III Собеського [252, с. 219]. Своїми працями С.Закшевський намагався довести, що в XVI ст. унія була необхідною не лише для польського, а й українського та литовського народів.

Відмінну позицію з цієї проблематики займали історики, політично або ідейно пов’язані з національною демократією. Основний наголос вони робили на західних теренах Речі Посполитої і найчастіше їх і досліджували. В.Собеський, вивчаючи Люблінську унію, критикував політику польської держави щодо Гданська. Прихильник теорії “цивілізаційної місії Польщі на Сході” він водночас підкреслював важливе політичне та економічне значення західних польських земель для розвитку Королівства [382, с. 82]. Історик наголошував, що польському суспільству, яке усвідомлювало важливість Гданська для Речі Посполитої, не вистачило волі й енергії для опанування західних теренів. Таку ситуацію він пояснював надмірним зануренням польської держави у східну політику. Учений зазначав, що від часу укладення унії поляки більше дбали про оборону східних й південних кордонів, у той час як основна умова існування польської держави залежала від гирла Вісли, а не Двіни й Волги. В.Собеський стверджував, що Люблінська унія спричинила негативну для розвитку Корони зміну напряму її зовнішньої та внутрішньої політики [382, с. 83]. Він писав, що до 1569 р. головним ворогом польської держави вважалися німці, литовської – московська держава,

проте від часу укладення унії об'єднана Річ Посполита змушена була боротися на два фронти. Така ситуація змінила уявлення польських правителів, які перестали вважати німців головним ворогом Польщі і дедалі більше дбали про інтереси східних і південних теренів. Автор звернув увагу й на внутрішні негаразди, які спіткали Річ Посполиту після укладення Люблінської унії. Він наголосив, що після 1569 р. литовська аристократія почала руйнувати польську демократію, а литовські й українські магнати здобули вплив на Річ Посполиту [176, с. 93–94].

Інші прихильники національно-демократичної ідеології з гордістю писали про моральні цінності польсько-литовської унії. До таких належали навіть ті історики, які критично оцінювали наслідки унії. В.Конопчинський, порівнюючи Люблінську унію з політичними уніями інших європейських держав, підкреслював, що це була вікопомна та неповторна подія [375, с. 23–24]. Польська держава за допомогою толерантної політики та могутності об'єднала народи під своїм пануванням [106, с. 35].

Зазначимо, що висловлювання В.Конопчинського стосовно наслідків Люблінської унії були менш оптимістичними [243, с. 27–36]. Він відмовився від песимізму у висвітленні політичних подій, однак не піддався й спокусам апологетики, залишившись поміркованим в оцінці як народів, так й інституцій Речі Посполитої [373, с. 66; 406, с. 216]. Учений рішуче заперечував тезу про Польщу як “передмур'я християнства”. На його думку, не державні інтереси штовхали польську політику на південно-східні терени, а “захланні апетити місцевих панів” [242, с. 198]. Розширення території шляхом укладання уній призвело до “козацької катастрофи”, що спричинила турецьку навалу [398, с. 275]. Історик був переконаний, що зосередження уваги на східних землях відвернуло увагу від західних польських теренів.

“Оптимістичні” погляди на унію 1569 р. представив А.Шельонговський. Багато його тез в описах польської історії нагадували апологетичні тексти доби романтизму [373, с. 67]. Не була винятком й оцінка польсько-литовської унії, завдяки якій, на його думку, польська держава змогла протистояти германізації, взяти участь у загальноєвропейському цивілізаційному процесі, дорівнятися

найпотужнішим державам Європи [414, с. 309]. Він вважав, що уній було декілька: домовленість з Пруссією, з Литвою, та ще одна – зі спірними територіями – Підляшшям, Волиню, Україною (Київське воєводство) та Поділлям (Брацлавське воєводство) [182, с. 106]. Дослідник зазначав, що найважче було домовитися з Литвою. Через незгоду литовців на інкорпорацію їхніх земель до складу Корони було укладено як компроміс парламентську унію. На відміну від них русини, вважав А.Шельонговський, усвідомлюючи перспективи, які перед ними відкривалися, цілковито підтримували укладення унії. І.Франко погоджувався з думкою про підтримку українськими дворянами умов унії, оскільки вона зрівнювала їх у правах з князями, під пануванням яких вони перебували [223, с. 584]. Натомість він наголошував на наявності спротиву серед руських князів, що зазвичай ігнорували польські історики, прагнучи зобразити унію 1569 р. як великий здобуток трьох народів, тим самим створюючи підстави для відновлення багатонаціональної Речі Посполитої.

На думку А.Шельонговського, 1569 р. закінчився процес унії, тобто об'єднання окремих польських земель в одну цілісність. Відтоді почала формуватися територія держави й частково її кордони [182, с. 112]. Розширення кордонів і поширення впливів польської мови історик вважав свідченням розквіту та вищості польської культури, що вплинула на витворення єдиної культури в Пруссії, Польщі, Литві та Русі [187, с. 19, 181].

З більшим оптимізмом польсько-литовське співіснування оцінював Ю.Семенський [375, с. 24]. Унію він трактував як винятковий випадок добровільного об'єднання в одну державу різних за походженням і культурою народів [404, с. 253]. Учений писав, що Річ Посполита була створена виключно “польським”, незаним раніше у світі шляхом [166, с. 6]. Унія 1569 р., на його думку, стала наслідком тривалих політичних актів, початок яких сягав 1386 р. З 1569 р. розпочалася безперервна полонізація литовців і русинів, поширення польської культури та цивілізації. Пояснюючи причини польсько-литовських і польсько-руських конфліктів, історик зазначав, що полонізація охопила лише вищі верстви. Учений належав до нечисленної групи істориків, які на зламі століть

вважали, що ідея унії надовго пережила існування самої Речі Посполитої, і стверджував, що Польща виконала найважливішу історичну місію – поширила впливи західної культури на східні терени [404, с. 253].

Проблеми співіснування польського, руського та литовського народів вивчав Ф.Конечни [375, с. 19]. Досліджуючи Люблінську унію, історик наголошував, що головною метою Сигізмунда Августа було навіки утримати Литву в унії з Польщею, а через неї – із західною цивілізацією [101, с. 354]. Унія, писав Ф.Конечни, заснована на засадах рівності та братерства, була найважливішим явищем польської історії та унікальною подією в історії Західної Європи, лише завдяки об'єднанню з польською державою литовський та руський народи змогли успішно розвиватися. Зазначимо, що висловлюючи такі погляди, історик переслідував швидше політичні, ніж наукові цілі.

Т.Корзон Люблінську унію розглядав як продовження попередніх уній, укладених польськими королями, які він висвітлював як єдиний процес, що був започаткований в XIV ст., певний поштовх отримав в укладені Городловської унії (1413), логічним етапом якого була Люблінська унія 1569 р., а завершила процес інкорпорація приєднаних земель, що відбулася на Великому сеймі 1791 р. [113, с. 52]. Такий підхід був політичним, а не науковим, і переслідував єдину мету – забезпечення відновлення Речі Посполитої в кордонах 1772 р. Такі погляди Т.Корзон висловлював під впливом ідеології ендеків. У своїх пізніших працях в оцінці Люблінської унії він наблизився до романтика К.Шайнохи. На думку Т.Корзона, Сигізмунд Август, розуміючи, що польсько-литовська унія триватиме віки, зрікся усіх спадкових прав, перейнявся “республіканськими” ідеями шляхти та вміло використав можливість створення величезної держави [111, с. 97; 404, с. 253]. Головним завданням тогочасної держави Т.Корзон вважав подолання етнічної, релігійної та культурної різноманітності цих теренів.

Політична заангажованість у висвітленні Люблінської унії проступала у працях В.Смоленського. У пізніших роботах він посилив акценти на польських цивілізаційних заслугах на Сході [334, с. 324], трактуючи експансію на руські землі як реалізацію польської цивілізаційної місії та як головну мету польської історії

[333, с. 423–424]. Вважав, що Люблінська унія, яка принесла на Схід гасла рівності, свободи та культурні здобутки західного світу, мала загальноісторичне значення. У його висновках простежується тяжіння до політичних федеративних концепцій [334, с. 323].

Інакше сприймали Люблінську унію представники незалежницького напрямку. У своїх поглядах вони були ближчими до доробку варшавської історичної школи та критикували краківську школу. Б.Лімановський вважав, що в XVI ст. Річ Посполита не могла належати одному польському народу, а мала бути власністю усіх народів, які її заселяли [404, с. 254] та об'єднувалися між собою за принципом “вільні з вільними, рівні з рівними” [138, с. 9]. На відміну від інших істориків, автор не критикував збереження литовських політичних інституцій [137, с. 31]. Дослідник порівнював Люблінську унію з Австрійською та Угорською (1867), оскільки, на його думку, після 1569 р. Литва стала “майже незалежною державою” [137, с. 32]. Водночас він підкреслював, що унія не виконала покладеного на неї завдання: не було створено політичну федерацію та не було обмежено впливу шляхетського стану [404, с. 254]. Такі погляди історика відповідали його політичним симпатіям.

Отже, Люблінська унія, переважно схвально оцінювалася польськими вченими. Певної критики вона зазнала від представників краківської історичної школи. Натомість варшавські та львівські історики наголошували на її демографічних і територіальних здобутках для польської держави. На висвітлення Люблінської унії польськими вченими вплинуло поширення “ягеллонського міфу”. Вони почали розглядати її як логічне завершення великого історичного процесу та подію, яка не мала аналогів у світовій історії.

4. 2. Дослідження Берестейської унії кінця XVI ст.

Історію Берестейського собору висвітлювали українські, російські, польські вчені зламу XIX–XX ст. Однак більшості їхніх праць були притаманні державні, національні або конфесійні уподобання.

Представники “державницької” візії польського минулого схвально оцінювали факт зближення наприкінці XVI ст. католицької та православної церков

на руських землях у складі Речі Посполитої, вбачаючи в Берестейській унії фактор зміцнення польської держави та церкви. На їхні погляди певною мірою вплинули праці Ю.Шуйського, який розглядав Берестейську унію як наслідок релігійних реформ XIV–XVI ст. у східній та західній церквах, зокрема, як спробу єпископальної реформи та результат діяльності єзуїтів й короля Сигізмунда III Ваза. Основними причинами невдач Берестейської унії дослідник вважав недалекоглядну політику місцевих магнатів, внутрішні церковні суперечки, які підштовхнули неуніатів під вплив московського патріархату [191, с. 266]. Цей факт учений оцінював як підпорядкування віри політичним інтересам та як велику шкоду для монархії [404, с. 179].

Берестейську унію критично оцінював М.Бобжинський. Він вважав, що з точки зору церкви вона була перемогою католицизму над православ'ям, однак з політичних позицій – унія створила більше проблем, аніж вигод [58, с. 213]. Збереження східного обряду, існування церковної ієрархії, недопущення православних єпископів до сенату, позбавлення їх політичного впливу – все це відмежувало русинів від поляків і підштовхнуло в бік московського патріархату [59, с. 335]. Серед причин невдач унії М.Бобжинський, на відміну від Ю.Шуйського, меншого значення надавав конфліктам між католицьким і православним кліром, натомість наголошував на слабкостях Сигізмунда III, який піддався впливові єзуїтів, велику увагу приділяв уніатам, чим налаштував проти себе православних русинів. Недоліком унії М.Бобжинський вважав русифікацію польських колоністів в Україні, що була наслідком відсутності там достатньої кількості католицьких церков [59, с. 336].

На початку XX ст. М.Бобжинський, виходячи з політичних потреб залагодження польсько-українського конфлікту, дещо послабив критику Берестейської унії. У третьому виданні “Історії Польщі в нарисі” він писав, що унія позитивно вплинула не лише на церкву, а й на розвиток держави, принісши на Русь західну цивілізацію, а з нею і польську культуру. Історик вважав, що якби об'єднання провели відповідно до умов 1595 р. (розірвання стосунків із царгородським патріархом і створення належних умов для підпорядкування

православної церкви Риму), то вона б набула більшого визнання в руському (українському) суспільстві, принесла державі неоціненну користь – єдність релігії [61, с. 171]. Однак через слабкість польському уряду, на думку М.Бобжинського, не вдалося створити сприятливих умов для її розвитку. У третьому виданні праці в оцінці унії також частково зберігся попередній критицизм автора: впевненість у тому, що католицизм на Русі, хоча повільно, але зробив набагато більше для держави та церкви, ніж унія, що діяла швидко, але поверхово.

На відміну від М.Бобжинського, В.Закшевський підкреслював, що Берестейська унія була наслідком діяльності насамперед руського духовенства. Воно намагалося шляхом об'єднання з Римом врятувати православну церкву від занепаду та надати їй більшого значення в Речі Посполитій [195, с. 116]. Причини поразки унії дослідник вбачав у спільній діяльності руських противників унії та польських протестантів, які спричинили низку антиуніатських виступів.

На відміну від краківських учених, представники варшавської історичної школи вбачали в Берестейській унії основні причини конфліктів в Україні. Релігійна унія кінця XVI ст., на їхню думку, була величною, проте невдалою спробою підпорядкування православного населення Речі Посполитої Апостольській столиці. Цю невдачу вони пояснювали як негативним ставленням до неї русинів, так і зовнішньополітичними умовами.

В.Смоленський писав, що Берестейська унія, з одного боку, зміцнила позиції католицизму, з іншого – викликала спротив царгородського патріарха та частини руського духовенства. Унія, яка мала об'єднати православних і католиків спричинила релігійну боротьбу [167, с. 171]. Причини її повільного розвитку історик вбачав у недостатньому зацікавленні нею панівними станами: шляхта переходила на латинський обряд, а католицькі єпископи всіляко принижували уніатських. Такі обставини підштовхнули православних русинів до пошуків збройної допомоги спочатку в козаків, а згодом у Москви [167, с. 172]. Це загострило суперечності між поляками та українцями. Подібні погляди висловлював Т.Корзон. Варшавські історики, як і українські, були переконані, що Берестейська унія не виконала покладених на неї завдань. Однак причини цього

вони віднаходили у різних джерелах: перші – у негативному впливі Москви, козацтва та православних священників, а другі – в егоїстичній політиці польських панів і католицьких єпископів. І.Франко наголошував, що Берестейський собор вніс розлад в українське суспільство, негативні наслідки якого простежувалися й у ХХ ст. [223, с. 588].

По-іншому Берестейську унію оцінювали представники львівського історичного середовища доби позитивізму. А.Левицький в унії кінця ХVІ ст. вбачав противагу зростаючому впливові московського патріархату та конфліктам, викликаним занепадом православної церкви [132, с. 264–265]. Дослідник розглядав унію як запоруку існування польсько-литовської держави, від початку створення якої постала необхідність об'єднання католицької та православної церков. Дослідивши обширний джерельний матеріал, історик дійшов висновку, що ідею церковної унії висловлював ще Ягайло спільно з митрополитом Кипріаном (1376 р. призначений митрополитом Литви та Малої Русі) [134, с. 14]. З часом ця ідея була реалізована на Флорентійському соборі 1439 р. (підписано акт з'єднання східної та західної церков). Неуважне ставлення польських монархів до унії 1439 р., зміни у західній церкві, внесені реформацією, та негативні впливи Москви призвели до занепаду Флорентійської унії [132, с. 264]. Незважаючи на невдачу, її акт, як відзначав А.Левицький, послужив основою для Берестейської унії [135, с. 22]. Однак остання мала лише негативні наслідки. Обмеження впливу православних єпископів мало шкідливий релігійний та політичний результат: посилювало релігійну боротьбу на Русі, зумовило антагонізм східної і західної церков [198, с. 956–957]. Історик писав, що боротьба між уніатами та не-уніатами за наявних державних свобод призвела до загального виступу на Сході [136, с. 134]. На початку ХХ ст. наслідки цих виступів дослідник зводив до боротьби за розподіл впливів і влади між церквами.

Ф.Папе розглядав Берестейську унію як визначну подію ХVІ ст., що сприяла об'єднанню церков на теренах Русі [140, с. 10]. Великої шкоди укладенню унії, на його думку, завдав відступ від неї частини руських князів, за якими пішла третина українського населення. Історик вважав, що значною мірою успіх об'єднаної

церкви забезпечило очолення київської митрополії Іпатієм Потієм. Саме він, на думку вченого, домогся поширення виключно на уніатів тих релігійних прав, які Владислав III надав 1443 р. прихильникам грецької релігії, і у такий спосіб утвердив позиції уніатів відповідно до польських законів і підірвав становище противників унії [140, с. 10]. На відміну від тогочасних польських істориків, Ф.Папе не звинувачував у поразці унії ні польську політику з обмеження прав православних церковнослужителів, ні католицьких єпископів, які цю політику втілювали. Натомість головну провину він покладав на не-уніатів, що знайшли союзника в українському козацтві.

Певну заслугу польської держави у піднесенні з занепаду руської церкви наприкінці XVI ст. підкреслював львівський дослідник А.Прохаска. У рецензії на працю польського історика Е.Ліковського він критикував вченого за негативне висвітлення устрою православної церкви [210, с. 674]. На думку А.Прохаски, розвиток Берестейської унії, яка мала подолати усі недоліки в устрої цієї церкви, відбувся під цивілізаційним впливом та опікою Корони. Генезу церковної унії львівський історик простежував з часів польської цивілізаційної діяльності на південно-східних теренах [155, с. 566]. А.Прохаска був переконаний, що свою релігійну політику польська держава базувала на засадах толерантності й опіки, які поширювалися й на Берестейську унію. На думку вченого, саме противники унії (Г.Балабан, М.Копистенський, князь Острозький) своїми діями сповільнили цивілізаційний розвиток Русі, спричинивши моральний та матеріальний занепад краю. А.Прохаска, на відміну від М.Бобжинського, не звинувачував короля у невдалому проведенні унії. Історик писав, що становище монарха було надзвичайно важким, він мав боронити інтереси як краю, так і латинських єпископів на Русі – захисників віри. Король, з точки зору вченого, діяв лише для добра церкви та в її інтересах [155, с. 567]. Оцінюючи унію як славетну подію в історії польської держави, А.Прохаска не оминув і її недоліків, відзначивши, що після об'єднання 1596 р. двох церков становище латинського єпископату на Русі різко погіршилося.

Погляди польських учених критикували українські дослідники. У другій половині XIX ст. серед українських істориків (А.Петрушевич, І.Малиновський) і в

українському суспільстві загалом, переважали думки про силове запровадження Берестейської унії польським урядом і зраду з боку уніатських єпископів. Однак уже на зламі століть з'явилася низка праць, автори яких теологи брати Йосиф та Сильвестр Сембратовичі, професор Львівського університету, єпископ Ю.Пелеш та інші, намагалися з погляду унії відновити апологетичне становище Петра Скарги, наголошуючи, що унія 1596 р. стала урочистим доповненням і оновленням стародавньої традиції, для Русі була найбільшою добродією, оскільки поєднала її із західноєвропейською цивілізацією [80, с. 1].

Авторами наукових праць про Берестейську унію, написаних з позицій прихильників унії, були також А.Добрянський, К.Студинський, О.Сушко, Б.Бучинський, М.Чубатий, С.Томашівський та інші. Ці дослідники обґрунтовували та розвивали ідеї Ю.Пелеша [297, с. 570]. Вони намагалися відшукати в українському минулому факти, які б свідчили про місіонерську діяльність римо-католицької церкви на руських землях і прагнення самої Русі укласти унію з Римом [265, с. 179]. Окреме місце у трактуванні унії посідають дослідження І.Франка та М.Грушевського [297, с. 570]. Зміна поглядів у середовищі українських істориків збігалася у часі з апологетичним висвітленням унії у працях польських учених.

Політична ситуація, що склалася на початку ХХ ст., спричинила певні зміни в оцінці Берестейської унії. Польська історіографія почала розглядати релігійну унію кінця ХVІ ст. як внутрішню проблему Речі Посполитої [404, с. 257]. Однак були й такі вчені, які звеличували унію, проте не розглядали її як внутрішню справу польської держави. А.Яблоновський [420, с. 193–194] у праці “Києво-Могилянська Академія...” (планами щодо написання цієї роботи А.Яблоновський ділився з К.Студинським [3]) зазначав, що Берестейська унія була не випадковістю у внутрішньому житті руського суспільства, а природним результатом розвитку не лише Речі Посполитої, а цілої Європи [91, с. 27]. Історик наголошував, що ініціатива укладення унії виходила від русинів. Дослідник визнавав важливе значення унії у залученні православних віруючих до латинського обряду. Він писав, що ще напередодні 1596 р. заможні волинські руські родини полишали православ'я і переходили на католицизм, “незважаючи на те, що були “gente Rutheni”, вони все

частіше ставали “natione Poloni”, відтоді серед панівного стану Волині поширився західний спосіб життя” [97, с. 88]. Берестейська унія значно прискорила цей процес. Завдяки підтримці з боку об’єднаного з Римом руського духовенства вона проникла до ширших народних мас. На думку вченого, незважаючи на те що унія поширилася в незначних межах і багато населення залишилося на боці православ’я, вона все ж піднесла авторитет церкви та її канонів [97, с. 88]. Унія також зумовила пробудження інтелектуального руху серед православного населення, закликала його до боротьби як у повсякденному житті, так і в літературі (полемічній) [91, с. 28]. Для А.Яблонівського Берестейська унія була чинником, який забезпечив поширення католицизму та об’єднання двох церков.

Найяскравіше зміна поглядів на Берестейську унію простежувалася у працях дослідників А.Соколовського та Ю.Балабана, які тяжіли до консервативної історіографії. Вони розглядали події 1596 р. як успіх католицької церкви, західної цивілізації й православ’я. Причинами її невдачі А.Соколовський вважав поширення московських впливів на православних церковнослужителів та їхніх парафіян, а також незначне зацікавлення польського уряду поширенням унії [181, с. 599]. Подібні думки висловив Ю.Балабан, який звинуватив польську владу, католицьких єпископів, руську шляхту у відстоюванні лише власних інтересів [53, с. 118]. Такі погляди були новими в польській консервативній історичній думці. Однак не зникли й старі судження. А.Соколовський надалі наголошував на поганій підготовці унії та її запізнілому проголошенні і вважав, що вона принесла більше шкоди, ніж користі. У всьому він звинувачував мешканців України, які в своїй більшості залишилися на православ’ї [404, с. 257]. Історики дійшли висновку, що невдале запровадження та перебіг Берестейської унії поглибило протистояння польського та українського народів і підштовхнуло їх до конфлікту.

Краківський учений Л.Колянковський також був переконаний, що релігійна унія загальмувала поширення католицького впливу на руських теренах: відсутність католицьких церков, підтримки з боку урядовців зумовили занепад католицизму на руських землях та призвели до процвітання греко-католицьких церков [100, с. 2–5].

Такі твердження наближали Л.Колянковського до М.Бобжинського, який також наголошував на русифікації польських колоністів на руських землях.

Інакше оцінювали Берестейську унію представники “нової краківської історичної школи”. На думку С.Закшевського, Берестейська унія була витвором не польського уряду і не етнічно польських територій, а Русі. Саме русинам та єзуїтам належала ініціатива її проголошення [251, с. 171]. Учений був переконаний, що спосіб, у який запровадили унію, слабка підтримка з боку польської влади спричинили уніатську проблему [251, с. 171]. Вікові суперечки між уніатами та не-уніатами негативно позначилися на політиці польської держави [252, с. 266]. Підтримка польськими королями православних віруючих стримувала останніх від поширення на них московського і турецького впливів [251, с. 172–173]. Православ’я зробило значний внесок у процвітання польської культури, а та, своєю чергою, за його допомогою зміцнила свої позиції на українських землях. Історик схвальніше оцінював впливи православ’я, ніж уніатів на польсько-українські взаємини.

За переконанням В.Собеського, Берестейська унія була спрямована на відвернення православної людності, що проживала в кордонах Речі Посполитої, від московського (підвладного цареві) та константинопольського (залежного від Туреччини) патріархів. Однак боротьба між уніатами і не-уніатами перешкодила цілковитому запровадженню умов унії. Подібні погляди висловлював С.Кутшеба, який, опираючись на праці польських, німецьких і французьких учених, наголошував, що за умовами унії місць у сенаті не отримали ні уніати, ні православні єпископи [125, с. 161]. Історики зазначали, що незгода католицьких єпископів на присутність православного духовенства в сенаті спричинила трактування унії як нижчої “селянської” конфесії. З огляду на таку ситуацію, на думку В.Собеського, місцева руська шляхта почала переходити на католицьку віру, яка з часом перетворилася на панську [176, с. 115–116]. В.Собеський, виходячи з позицій вищості польської культури, негативно сприймав наслідки унії для польської держави, вважав, що вона призвела до русифікації поляків і негативного ставлення русинів до католицизму.

Прихильники національно-демократичної візії польської історії вбачали два шляхи подолання релігійного поділу в Речі Посполитій: перший полягав у пропагуванні та насаджуванні католицизму, другий – в укладенні унії шляхом об'єднання церковних ієрархій [404, с. 258]. До прихильників другого шляху поширення унії належав А.Шельонговський. Він був переконаний, що попередні унії, серед яких і Люблінська, не забезпечили належного розвитку православ'ю. Надана православним церковнослужителям автономія не відвернула занепаду церкви. Головною причиною цього став брак семінарій і відсутність освіченого духовенства. І.Франко також писав, що наприкінці XVI ст. Русь залишалася неосвіченою, однак, на відміну від польських істориків, причинами цього вважав, з одного боку, татарські напади, з другого – недбальство русинів і, найголовніше, антиукраїнську політику польського уряду, який позбавив русинів можливості здобуття освіти [223, с. 585]. На відміну від І.Франка, який рішуче критикував укладення релігійної унії, А.Шельонговський відзначав, що занепад східної церкви підготував ґрунт для нової церковної унії 1596 р. [182, с. 106]. Спільною для обох учених була думка, що, незважаючи на створення однієї церкви, унія зумовила розкол у середовищі православних віруючих, що пізніше позначилося на її розвитку. Натомість А.Шельонговський наголошував, що унія не мала негативних наслідків для руського населення, оскільки несла зі собою толерантність і прогрес. З такими твердженнями А.Шельонговського та інших польських дослідників не погоджувалися українські вчені (І.Франко, М.Грушевський) [330, с. 51].

Для Ю.Семенського Берестейська унія була подією виняткового значення та наслідком багатолітньої еволюції попередніх уній. Історик наголошував, що, попри протистояння з боку певного кола руських князів, унія набула поширення серед русинів. Це вдалося завдяки підґрунтю, яке вона здобула в політичній культурі польського народу: прагнення до солідарності та ліквідації усіх відмінностей між народами Речі Посполитої [404, с. 258].

Т.Корзон вважав, що Берестейська унія була символом втраченої можливості об'єднання католицької та православної церков у кордонах однієї держави. Описуючи церемонію проголошення унії, дослідник намагався зобразити її як

величну подію [111, с. 128]. Однак, на думку вченого, через недалекоглядність, егоїстичність католицького духовенства не вдалося ліквідувати релігійні відмінності на теренах Речі Посполитої. Історик також виступив із критикою Сигізмунда III, який через своє небажання чи політичну слабкість не зміг побороти опору католицьких єпископів, які не допустили православне духовенство до сенату [111, с. 128]. Уніатські церковнослужителі не лише не отримали обіцяного рівноправ'я з католицьким єпископатом, а й викликали до себе ненависть з боку не-уніатського духовенства та парафіян [111, с. 129]. Т.Корзон писав, що “православні священники насаджували ненависть у серця люду та козаків, поширювали її на руські хроніки і релігійну літературу” [111, с. 129]. На його думку, взаємна ненависть спричинила подальші розходження між поляками та українцями і занедбала всі цінності, створені під впливом латинської культури.

Прихильником Берестейської унії був Ф.Конечни. Він вважав її продовженням Флорентійської унії. Ф.Конечни розцінював Берестейську унію як початок творення єдиної загальнонаціональної церкви, яка мала не лише повернути русинів на католицизм, а й об'єднати їх за допомогою спільної релігії з поляками та литовцями в кордонах однієї держави. Вчений був переконаний, що унія мала виключно позитивні наслідки для українського народу. Русь отримала великий людський потенціал, який з часом асимілювався та перетворився з польського на руський. Завдяки польським впливам церква зміцнила свої позиції і піднялася на вищий щабель розвитку [103, с. 112].

Інакше Берестейську унію оцінював А.Брюкнер. Він критикував як сам задум укладення унії, так і його втілення. На думку вченого, унія лише зашкодила поширенню католицизму та польської культури. Полонізувалися виключно вищі шляхетські верстви, натомість дрібна руська шляхта та селянство залишилися на православ'ї і ставали на його захист, приєднуючись до козацьких загонів [68, с. 159]. Однак історик не відкидав думки, що якби унія була вміло запроваджена, то східну і західну релігії вдалося б об'єднати. Такі погляди історик висловлював і 1918 р., і на початку ХХ ст.

Отже, Берестейська унія була предметом досліджень як представників старшого, так і молодшого поколінь польських істориків. Схвально оцінюючи сам акт підписання унії, вони розглядали її як внутрішню проблему Речі Посполитої. У її невдачі історики, відповідно до своїх політичних уподобань і приналежності до історичних шкіл чи напрямів, звинувачували руську шляхту, польську владу, католицьке та православне духовенство, Москву та козацтво.

4. 3. Українське козацтво в інтерпретації польських істориків

4. 3. 1. Висвітлення початків козаччини.

Формуванню та розвитку козацьких громад достатньо уваги приділили польські історики. Більшість краківських дослідників появу козаків відносили до початку XVI ст. До них належав Ю.Шуйський, праці якого вплинули на висвітлення козацької історії представниками краківської історичної школи. Автор розглядав козаків як вигнанців із цілого світу, які, оселившись у степах України, самотійно або разом з військами Речі Посполитої боролися з татарськими ордами [189, с. 169]. Він наголошував, що на початку XVI ст. до новоутворених козацьких формувань приєднувалися вихідці зі знатних шляхетських родин [188, с. 6]. Процес витворення козацтва дослідник вважав неминучим і незалежним від суспільно-політичних умов тогочасної Речі Посполитої. В.Закшевський припускав, що назва “запорозькі, або низові козаки” почала утверджуватися наприкінці XVI ст. для окреслення певних формувань нерегулярного війська (громад різноманітного люду, здебільшого русинів-українців, зазвичай утікачів, які жили з нападів не лише на татарські загони, а й на місцеве населення), початки якого витворилися на сто років раніше на нижній течії Дніпра, на т.зв. Низі [195, с. 153]. Розглядаючи козацтво як витвір природних умов краю, дослідник стверджував, що подібні формації виникли над Доном, нижньою Волгою й на Уралі та виконували функції захисту від татар і прокладання шляху осадництву [195, с. 153].

Іншу позицію займав М.Бобжинський, який підкреслював, що виникнення козацтва було наслідком умов, створених устроєм Речі Посполитої. Такі твердження впливали з його критичних поглядів на польську цивілізаційну

діяльність на Сході. Він вважав, що в XVI ст. руські терени перетворилися на вогнища анархії можновладців, поклавши початок конфліктам XVII ст. [414, с. 244]. У козаках, які, на його думку, виникли з руської та польської людності, осілої на східних теренах Речі Посполитої, він вбачав джерело ефективної оборони кордонів. Історик зауважував, що подібні формування на теренах Русі королівська влада повинна була б створити сама набагато раніше для забезпечення східних земель від татарських навал. Краківські вчені звертали увагу на те, що необмежена свобода й рівність серед козаків, військові походи спричинили втечі на Січ пригніченого шляхтою селянства [58, с. 203]. Такі умови сформували специфічний клімат життя в Україні, витворили нові звичаї, віддалили ці землі від Речі Посполитої.

Зростання ролі козацтва, визнання його виняткового статусу в державі краківські історики пов'язували з участю козаків в обороні південно-східних кордонів Речі Посполитої. Початки таких спроб вони відносили до 30-х років XVI ст. і діяльності черкаського старости Є.Дашкевича, магнатів Вишневецьких, Зборовських та інших [189, с. 214]. Ю.Шуйський наголошував, що політичний хаос XVI ст. і польська недалекоглядність сприяли зміцненню та зростанню козацтва [192, с. 74]. На його думку, організаційні процеси в середовищі козацьких формувань зумовили їхнє виокремлення з суспільних і державницьких структур Речі Посполитої й спричинили творення нової культури Наддніпрянської України. Він був переконаний, що “малоруська держава” ніколи не існувала, а козацтво в процесі становлення не вийшло за межі військової організації [189, с. 213]. Подібні твердження заперечував М.Драгоманов. На противагу Ю.Шуйському, він зазначав, що Запоріжжя було не військовою чи розбійницькою общиною, а демократичною, оскільки в Гетьманщині сотня була самоврядною волостю, полк таким же повітом, а вся Гетьманщина такою ж областю, у якій поступово виробилися форми загальнонародного представництва [279, с. 108].

Залучення козаків на службу Речі Посполитій викликало зацікавлення у польських істориків. Краківський вчений В.Чермак звертав увагу на потенційні можливості використання Річчю Посполитою реєстрових козаків у внутрішній та зовнішній політиці, передусім для оборони її південно-східних кордонів [73, с. 20].

На думку Ю.Шуйського, у мирний час реєстр міг був би гарантувати внутрішню стабільність, сильну монархічну владу, запобігти сепаратистським тенденціям серед людності України. Як історик Ю.Шуйський був противником привілеювання козаків, вважав, що Козаччину слід було перетворити на провінцію Речі Посполитої, а козацтво підпорядкувати королю, однак як політик визнавав “козацьке коріння” українців, з якими шукав порозуміння [190, с. 55]. З подібних позицій виступав В.Закшевський. Він заперечував твердження українських істориків про надання Стефаном Баторієм прав і привілеїв козакам і створення ним окремого козацького стану [258, с. 144], а також зазначав, що Баторію забракло часу для проведення задуманих реформ з підпорядкування козаків [196, с. 104]. Краківські учені відзначалися критичним ставленням до козацтва, оскільки основним критерієм в оцінці подій для них слугували державні інтереси. Однак вони відзначали й низку позитивних ознак козацьких формувань: пошану до обраних правителів, сильний лицарський дух, абсолютистську отаманську владу.

Належну увагу вивченню українського козацтва присвятили представники “народницької” візії польського минулого. Варшавський дослідник В.Смоленський зауважував, що слово “козак” мало татарське походження й означало вільну незалежну людину, позбавлену землі та маєтків. На його думку, серед козаків зустрічалися вихідці з різних станів польського, угорського, італійського, руського (українського) народів. Місцем їхнього поселення стали пустинні степи “українної Русі” [167, с. 119]. Хоча автор і вживав назву “українна Русь”, однак не простежував зв'язку між її історією та традиціями Київської Русі [404, с. 172]. Він наголошував, що на момент об'єднання Литви та Польщі “українна Русь” була степом позбавленим осілого населення, ситуація не змінилася й на початку XVI ст. На ці терени старости королівських замків оселяли козаків і використовували їх у боротьбі з татарськими ордами. Як підмітив сучасний польський історик А.Стемпнік, В.Смоленський чи не вперше в польській історіографії зобразив козаків як колонізаторів українських теренів [404, с. 172].

Зазначимо, що погляди В.Смоленського на польсько-українське сусідство також відрізнялися від поглядів інших польських дослідників. Він вважав, що на

початковому етапі розвитку польсько-українських сусідських відносин було налагоджено тісну співпрацю між поляками та мешканцями українських степів. За посередництвом поселенців польська колонізація “плугом і мечем” просувалася углиб степів, а козаки обороняли їх від татарських навал [167, с. 119]. Характер відносин українців і поляків кардинально змінився з моменту проведення козаками самостійних грабіжницьких походів на татар, з якими польська держава намагалася підтримувати добросусідські взаємини. На думку В.Смоленського, така поведінка українських козаків змусила польських монархів запровадити козацький реєстр, авторство якого історик приписував трьом польським монархам: Сигізмунду Старому, Сигізмунду Августу, Стефану Баторію й декільком можновладцям. Загалом учений схвально оцінював запровадження реєстру, однак зазначав, що він зумовив масові втечі козаків на “Дикі поля” – терени на нижньому Дністрі, Бузі та Дніпрі, названі Низом, або Запоріжжям. Історик відзначав, що козацька організація, яка тут витворилася, мала атрибути нормальної державності – столицю, центральну владу, військо [167, с. 120]. Підґрунтя для формування незалежного козацтва В.Смоленський вбачав у політиці С.Баторія та інших польських монархів.

Львівських учених кінця ХІХ ст. козацька проблематика цікавила мало. Для них козацьке питання було передусім однією з багатьох етнічних проблем колишньої Речі Посполитої [404, с. 173]. А.Левицький розглядав козаків як окремий вид військової дружини, члени якої оселилися в незаселених українських степах, на землях, розташованих у нижній течії Дністра, Бугу та Дніпра, названих Диким полем, Низом або, від річкових порогів, Запоріжжям [136, с. 122]. А.Левицький зазначав, що козаки були витвором тогочасної суспільно-економічної ситуації та наслідком незабезпечення Річчю Посполитою належної оборони українських кордонів. Окрім того, він вважав, що Запорозька Січ була продуктом високої польської культури, однак втручання народної стихії призвело до занепаду її паростків і лицарства й спричинилося до поширення тут анархії [207, с. 498–499]. Історик писав, що серед козаків були люди-втікачі різних національностей і віросповідань: поляки, угорці, італійці, татари, однак переважали русини різних станів [132, с. 242].

А.Левицький детально дослідив причини й наслідки козацького реєстру, який, на його думку, мав подвійне значення для давньої Речі Посполитої: з одного боку, це була звичайна військова реформа, за допомогою якої держава не лише підпорядкувала собі козаків, а й використала їх для захисту кордонів; з другого – запровадження козацького реєстру ускладнило політичну ситуацію в Речі Посполитій та зумовило створення самостійної, непідвладної польським королем, козацької держави [136, с. 123–124]. На його думку, самостійний розвиток запорозького козацтва негативно вплинув на подальші польсько-українські взаємини.

На початку ХХ ст. погляди польських істориків на українських козаків змінилися. Під впливом неоромантизму та тогочасної політичної ситуації вчені розглядали козацьку проблему вже як внутрішню справу Речі Посполитої. Значний вплив на висвітлення козацької історії справили праці А.Яблоновського. Він вважав, що з кінця XV ст. татарська назва “козак” почала поширюватися на степових теренах Київського воєводства. Історик писав, що народ, серед якого поширилася ця назва, був відомий у цих степах упродовж століть і складався з русифікованих “чорноклобуцьких” нащадків, до яких приєднувалися й вихідці зі слов’янських племен [93, с. 157; 145, с. 125]. Зазначимо, що у 90-х роках ХІХ ст. теорію тюркського походження козаків розвинули вчені М.Владимирський-Буданов і М.Любавський. Перший вважав їх нащадками чорних клобуків, а другий – татар, що асимілювалися з українцями [265, с. 150]. На думку А.Яблоновського, виокремлення в Україні козацтва як певної верстви відбулося на початку ХVІ ст., в часи панування Сигізмунда I [95, с. 248]. Заперечення істориком тези про етнічно руське походження більшості козаків викликало спротив українських учених, які, як і М.Грушевський (розвинув погляди М.Максимовича, В.Антоновича), вважали козаків верствою українського суспільства [265, с. 151].

А.Яблоновський підкреслював, що назва “козак” спочатку вживалася виключно на Запоріжжі і лише з часом поширилася на всю українську територію, позначаючи окремий суспільний стан, що витворився поряд з боярами та міщанами. До зростання козацької могутності, на думку вченого, були причетні як місцеві

старости та польський уряд (запрошували їх на службу), так і українське селянство, яке втікало від повинностей на Січ. Запровадження козацького реєстру А.Яблоновський розглядав як наслідок збройної політики козаків, які своїми виправами погіршили взаємини Речі Посполитої з сусідніми державами [93, с. 163]. Саме тому історик схвально оцінив козацький реєстр, оскільки вбачав у ньому можливість обмеження сваволі козаків.

Для Ф.Равіти-Гавронського козацтво було фатальним, деструктивним, схильним до зради феноменом [365, с. 218]. Він підкреслював їх “тюркське” походження [157, с. 10–11; 158, с. 16–17; 199, с. 357]. Початок формування козацьких загонів, серед яких, на його думку, розвивалося пияцтво, грабіжництво й розбої, дослідник відносив до першої половини XVI ст. [160, с. 239]. Історик виправдовував антикозацьку політику польських королів, оскільки вважав, що створення самостійного козацького стану, який головну увагу зосереджував на війнах, зашкодило Речі Посполитій. Зазначимо, що приниження ролі козацтва та загалом українського народу суперечило тій меті, яку дослідник ставив перед собою – захист ідеї давньої Речі Посполитої [352, с. 87]. Негативний образ козаччини в працях Ф.Равіти-Гавронського поглиблював розкол між польським та українським народами й посилював взаємну ненависть.

Критичне ставлення до українського козацтва знаходимо у працях Ю.Балабана та А.Соколовського. Ю.Балабан писав, що по обох берегах нижнього Дніпра розташовувалися незаселені пустки, названі “Дикими полями”, які слугували прихистком злочинцям різних національностей, що переховувалися тут від правосуддя. Серед них були за національним походженням: русини (українці), поляки, італійці, татари, угорці; за соціальним статусом: шляхта, міщани, лицарі та селяни [53, с. 125]. Козаки, на думку вченого, займалися рибальством, мисливством, торгівлею, але найактивніше – розбоєм і пограбуваннями. Зміцнивши свої позиції, вони самостійно проводили війни, чим підривали зовнішньополітичні стосунки Речі Посполитої з сусідніми державами. Подібні твердження знаходимо в працях А.Соколовського [181, с. 617]. Виходячи з таких позицій, краківські історики виправдовували антикозацьку політику польських королів і позитивно оцінювали

запровадження реєстру, який регламентував діяльність козаків. А.Соколовський не поділяв думки інших учених щодо успішності захисту реєстровцями південно-східних теренів Речі Посполитої. Він применшував військові здібності українських козаків. Критично ставився до козацької політики С.Баторія історик Ю.Балабан, який наголошував, що запровадження реєстру призвело до втеч козаків на Січ, своєрідну незалежну козацьку державу на чолі з отаманом [53, с. 126].

Погляди польських дослідників на козаків як розбійників і бунтівників заперечував М.Драгоманов. У козацтві він вбачав кілька позитивних моментів: протест проти тяжких для народу суспільних порядків, колонізаторський і оборонний [279, с. 108].

На руському походженні переважної більшості козаків наголошував львівський дослідник Ф.Папе. Він вважав, що козаки – це руське населення з нижньої України, змішане з вихідцями з різних куточків світу, які полишивши землеробство, стерегли кордони або просто шукали військових пригод і трофеїв [140, с. 18]. Історик наголошував, що козаки, займаючись виключно військовим ремеслом і внаслідок віддалення від Речі Посполитої, стали непокірними й безкарними, тому спроби польської держави підпорядкувати їх не увінчалися успіхом.

Генезу українського козацтва простежував С.Закшевський. Подібно до В.Закшевського та А.Левицького, він вважав, що козацтво не було унікальним явищем, яке витворилося, як він писав, на польських землях (притримувався ідей свійщини українських теренів), а мало свої аналоги й у московській державі. Генеза козаччини, точніше її взаємовідносини з польською державою, на думку історика, – це зв'язок з державницькою політикою Польщі й Литви [251, с. 175]. Учений наполягав, що з організаційного погляду захист степу мав “польське забарвлення” і в дусі польських історичних традицій зосередився в двох руках: у магнатських і королівської влади; остання, у підсумку, була витіснена зі степів магнатськими родами. Головними причинами козацьких повстань історик вважав слабкість королівської влади та зростання ролі магнатів і руських князів. На думку вченого, польська толерантна політика в Україні зберегла значну кількість руських

князівських родин, які в подальшому зашкодили інтересам королівської влади. Їхня егоїстична та непродумана політика підштовхнула козаків до масових виступів. С.Закшевський наголошував, що незважаючи на те що королівський уряд всіляко намагався поліпшити умови життя козаків та обмежити владу магнатів, козацьких повстань уникнути не вдалося [251, с. 178–179].

Прихильники національно-демократичної ідеології репрезентували пропольські, націоналістичні погляди на українське козацтво. А.Шельонговський зазначав, що козаки знаходилися на межі етнічної формації та суспільної верстви [187, с. 225]. На його думку, початково назва “козак” мала більш етнічне, ніж соціальне забарвлення, і лише з плином часу це поняття стало окреслювати певний прошарок населення. Етнічне походження козаків історик виводив від кочових “тюркських” племен, які асимілювалися з місцевим населенням, частково перейнявши руську мову та віру, однак зберегли свій дух і тюркські звичаї [187, с. 226]. Незважаючи на асиміляцію, їхній спосіб життя залишився напівкочовим, що, на думку історика, відповідало характеру українських степів. А.Шельонговський стверджував, що тюркська етнічна складова мешканців України, влившись у слов'янський етнос та отримавши сприятливі територіальні умови, перенесла кочовий характер тюркських племен на русинів і заклала початок творення козацької верстви [184, с. 210]. Домішки тюркських впливів наклали відбиток на антропологічні риси та звичаї українців. Своїми поглядами історик наближався до Ф.Равіти-Гавронського. Зазначимо, що праці А.Шельонговського характеризувалися й певною оригінальністю, зокрема, він зазначав, що внаслідок асиміляції та через доплив інших народів, кочівники поволі втрачали етнічний характер. На перший план виступило їхнє значення як суспільної верстви, військових загонів, що витворилися в степах. Такі погляди заперечували українські історики. Дослідник І.Лисяк-Рудницький писав, що євразійська кочова стихія діяла на український народ лише ззовні (загальмувала державний розвиток, посилила оборонну реакцію українців), проте не стала складовою українського національного типу [285, с. 6].

Походження козаків Ю.Семенський трактував подібно до В.Смоленського, Ф.Папе [166, с. 29]. Він наголошував, що польська колонізація українських земель

відкинула козаків углиб степів, відсторонила від суспільства та перетворила у своєрідний військовий організм з власною територією, провідником, звичаями й правами. Історик, подібно до В.Смоленського, А.Соколовського, виправдовував запровадження реєстру та антикозацьку політику королів, оскільки вважав, що самостійні походи козаків зашкодили зовнішній політиці Речі Посполитої.

Серед досліджень, які по-різному трактували генезу Козаччини, на особливу увагу заслуговують рецензії Т.Корзона на праці В.Доманіцького, В.Волка-Карачевського, В.Герасимчука, Ф.Равіти-Гавронського, у яких історик підтримував думку про руське походження козаків і про їхню етнічну й культурну окремішність від поляків [204; 205; 202; 201]. Він відкидав тезу, що січові козаки виступали лише як розбійники, вважаючи їх військом, яке захищало кордони від нападів турків і татар. Історик високо оцінив запровадження козацького реєстру, який вважав першим кроком на шляху до польсько-козацького порозуміння. Однак водночас Т.Корзон не заперечував, що С.Баторію не вдалося підпорядкувати козаків польській державі [108, с. 91]. Свої висновки він базував на великій кількості джерельного матеріалу з польських архівів та на джерелах, опублікованих російськими істориками. Не оминув увагою дослідник і праць українських, російських, чеських і польських авторів.

Формуванню та розвитку козацтва багато уваги присвятили як старші історики, так і молоді польські вчені, розглядаючи генезу козацтва як з критичного (представники краківської історичної школи, історики-консерватори), так і з “оптимістичного”, близького до апологетичного (історики, пов’язані з ендеками) погляду.

4. 3. 2. Козацькі повстання першої половини XVII ст.

Зацікавлення у краківських дослідників викликала історія козацтва першої половини XVII ст. Козацькі повстання в працях як краківських, так і інших польських дослідників висвітлювалися критично, зазвичай польські вчені називали їх “бунтами” або конфліктами, зумовленими в основному економічними причинами. М.Бобжинський, як і Ю.Шуйський, вважав війни з козаками “грубою

помилкою”. Він доводив, що поляки обрали найгіршу з можливих стратегій у розв’язанні козацького питання. Така позиція впливала як з його історичних поглядів, так і політичних переконань. М.Бобжинський, виступаючи з позицій компромісу з українцями, схилився до угоди з українською фракцією “народовців” (зорієнтованих на Австрію, опозиційних до “святоюрівців” – прихильників співпраці з Росією) [292, с. 92–93; 253, с. 141]. Пояснюючи свою позицію щодо козацьких війн, М.Бобжинський стверджував, що в козацьких повстаннях український народ вбачав захист своєї свободи і віри, а польський уряд і власники латифундій в Україні, не розуміючи цього і керуючись егоїстичними інтересами, навіть ціною занепаду Речі Посполитої намагалися придушити процеси, що відбувалися на руських теренах [58, с. 233]. Головну вину за козацькі виступи історик покладав на польський уряд і можновладців. У цих поглядах М.Бобжинський наближався до висловлювань Ю.Шуйського, який вважав, що до конфліктів призвели розбіжність інтересів впливових феодалів і козаків, релігійні суперечки та урядова нетолерантність (не було забезпечено рівноправ’я православним віруючим), спроби інструментального використання козаків опозиційними партіями всередині Речі Посполитої та іноземними державами, зокрема, Австрією й Москвою [191, с. 265].

Урядову політику причиною неефективного подолання т.зв. козацьких бунтів першої половини XVII ст. вважав В.Закшевський. Він писав, що хоча виступи систематично придушувалися, вони не закінчувалися тривалим миром, оскільки видані розпорядження не виконувалися, що було великою помилкою урядової політики. Всупереч поглядам Ю.Шуйського і М.Бобжинського, історик не визнавав релігійний конфлікт причиною козацької боротьби, наголошуючи, що запорожці не відзначалися побожністю і у виправах грабували мечеті, костели та церкви. На думку В.Закшевського, лише православне духовенство, відстоюючи свої інтереси супроти уніатів, переплітало козацьке питання з релігійною проблемою [195, с. 157]. Причинами козацьких конфліктів автор вважав прагнення свободи та необдуману господарську діяльність панів і шляхти.

Представники варшавської історичної школи (В.Смоленський, Т.Корзон) вважали конфлікти між народами природним явищем, притаманним усім багатонаціональним державам. У своїх працях вони особливу увагу приділяли соціально-економічним проблемам, які, на їхню думку, були основними причинами польсько-українських сутичок, а їх винуватцями називали шляхетство та клерикалізм [398, с. 208]. Багато уваги цим проблемам присвятив В.Смоленський. Він наголошував, що польські землевласники ототожнювали козаків з простими селянами, поширювали на них панщину та податки, обмежували їхнє пересування. Це справедливо викликало невдоволення та протести українських козаків. В.Смоленський зазначав, що посилення урядового контролю над козаками (наприклад, конституція 1590 р.), також спричиняло козацькі виступи [167, с. 172]. Поряд із критикою урядових постанов історик висловлював повне розуміння необхідності їх прийняття. Натомість керівників козацьких виступів К.Косинського, С.Наливайка, Лободу та інших звинувачував у нерозумінні або неврахуванні інтересів Речі Посполитої.

Порівняно з краківськими вченими, варшавські історики робили сильніший акцент на існуванні релігійної проблеми в українських землях XVI–XVII ст. В.Смоленський зазначав, що запорозькі козаки, будучи незадоволеними зі встановленого над ними контролю, об'єднавшись з не-уніатами, виступали під гаслом оборони православ'я [167, с. 173]. Головну провину за занедбання козацької проблеми та розростання релігійних конфліктів учений покладав на польських монархів, зокрема Сигізмунда III. Він наголошував, що недотримання релігійної рівноправності розколело українське населення, негативно вплинуло на польсько-українські взаємини та створило умови для втручання іноземних держав у внутрішні справи Речі Посполитої. У розгортанні кривавих подій на українських землях В.Смоленський звинувачував і козаків. Він наголошував, що їхні грабіжницькі походи шкодили взаєминам Речі Посполитої з сусідніми державами, а виступи на захист православ'я створили привід для тривалої боротьби з Річчю Посполитою. Таким чином історик переклав частину вини за виступи козаків із польської сторони на українську.

Львівські дослідники кінця XIX ст. за розгортання козацьких повстань критикували не устрій давньої Речі Посполитої, а можновладство. Антикозацьку урядову політику вони вважали неминучим заходом в умовах підриву козацькими походами міжнародного авторитету польської держави [132, с. 263]. Антикозацькі урядові укази у своїх ранніх працях виправдовували Ф.Папе та А.Левицький. Останній, як і варшавські вчені, головні причини козацького невдоволення вбачав у суспільно-економічних умовах краю. Він зауважував, що фільварково-панщинна система, невдала політика південно-східних магнатів, наявність державців і намісників викликали спротив козацького населення [136, с. 142]. На думку вченого, т.зв. козацькі бунти під проводом К.Косинського, С.Наливайка, Лободи не мали ні релігійних, ні національних рис, а лише соціальні, оскільки у них брали участь утікачі різних національностей, релігій, походження [136, с. 143]. Лише після укладення Берестейської унії козаки стали на захист православ'я, однак не з релігійних міркувань, а щоб заручитись більшою підтримкою українського народу.

Ф.Папе у своїх ранніх працях кінця 80-х років XIX ст. стимулом козацьких повстань вважав їхнє прагнення до збагачення та до незалежного від польських впливів існування. Дослідник більш критично, ніж старші історики, оцінював козацькі повстання (він слідом за іншими польськими вченими називав їх бунтами), зокрема критикував козацьких отаманів за те, що замість боротьби проти ворогів, вони вбивали та грабували поляків і русинів [142, с. 7]. Історик заперечував релігійні та національні мотиви козацьких повстань XVI – першої половини XVII ст., меншого значення надавав соціально-економічним причинам козацьких невдоволень. Таке трактування козацьких виступів випливало з головного завдання, що стояло перед істориком – виправдати урядову політику та польських гетьманів від звинувачень у причетності до утисків та обмежень козацьких свобод.

Однобічне, пропольське висвітлення козацьких повстань XVI – першої половини XVII ст. притаманне майже усім польським дослідникам початку XX ст. Максимально наближеними до поглядів істориків кінця XIX ст. залишилися лише консервативні дослідники. А.Соколовський, подібно до Ю.Шуйського й М.Бобжинського, критикував магнатів і польських монархів, особливо Сигізмунда

III, за нерішучість і непродуману політику на південно-східних теренах. Історик наголошував, що тогочасна шляхта на руських землях головну загрозу своєму існуванню вбачала у зміцненні королівської влади. Тому кожна спроба короля, навіть найвдаліша, підкорити козаків наштовхувалася на спротив з їхнього боку [181, с. 619]. А.Соколовський зазначав, що сеймові конституції, які обмежували втечі українського селянства на Низ, були необхідними як для держави, так і для розвитку краю. Однак вони викликали невдоволення українського народу. Подібні думки висловлював і Ю.Балабан. Він писав, що козаки виступали не проти королівської влади, а проти місцевих магнатів. Козацькі “бунти” він пояснював зростанням ролі шляхти та погіршенням становища українських селян і козаків [53, с. 127]. Незначну роль у розгортанні польсько-козацького конфлікту він відводив релігійним проблемам. Лімітування козацьких свобод, збільшення магнатських володінь, невдале проведення релігійної унії – усе це, на думку А.Соколовського та Ю.Балабана, викликало спротив у козаків та підштовхнуло їх до повстань.

На економічних причинах козацьких повстань наголошував Ф.Конечни [103, с. 113]. Натомість релігійна проблема, на думку вченого, була штучно нав’язана сусідніми державами. Така позиція зближала Ф.Конечного з прихильниками “державницької” візії польського минулого.

На обмеженні козацької свободи як одній з причин повстань першої половини XVII ст. наголошував А.Прохаска. Як і А.Левицький, Ф.Папе він був переконаний в необхідності та вмотивованості антикозацьких урядових заходів. Натомість, на відміну від старших львівських істориків, А.Прохаска серед причин козацьких виступів називав й підбурювання козаків з боку сусідніх держав. Певна роль у цьому, на його думку, належала австрійському імператору Рудольфу II Габсбургу [147, с. 15]. Зазначимо, що головну вину за повстання історик переклав на козаків, які через зловживання волею та непідкорення польському уряду “перетворилися на ворогів вітчизни” [147, с. 342]. Подібні погляди вченого свідчили про його критичне ставлення до боротьби українського козацтва та розгляд її як внутрішньої проблеми Речі Посполитої. Польська дослідниця В.Добровольська, зазначала, що досліджуваний А.Прохаскою період – перша половина XVII ст. – вже був детально

вивчений як польськими, так й іноземними авторами XIX – початку XX ст., тому історик не додав нових відомостей. Дослідниця також зазначала, що вчений не зробив загальних висновків щодо ставлення польського суспільства до перших козацьких повстань [322, с. 11].

Козацькі повстання як прояв антипольської політики з боку іноземних держав, зокрема, Австрії, розглядав історик В.Собеський. Він писав, що з Австрією був тісно пов'язаний організатор одного з “бунтів” – Северин Наливайко [176, с. 115]. Як і більшість представників “оптимістичного” напрямку історії Польщі, він відкидав думку про національний характер козацьких повстань XVI–XVII ст.

Представники “народницької” візії польської історії у своїх працях наголошували на вільному та самостійному розвитку усіх націй у кордонах Речі Посполитої, тому намагалися не акцентувати уваги на існуванні конфліктів на її теренах. Зазначимо, що А.Шельонговський наголошував на суспільно-політичному, а з моменту укладення Берестейської унії – ще й на культурно-релігійному забарвленні козацьких повстань [184, с. 245]. Однак, визнаючи існування релігійних, соціально-політичних конфліктів на українських теренах, які зумовили низку козацьких виступів, історик все-таки применшував роль цих повстань. Він намагався довести, що в польській державі існував найсприятливіший ґрунт для розвитку різноманітних народів.

Більше з політичних, аніж наукових позицій польську історію XVI – першої половини XVII ст. висвітлив Т.Корзон, який намагався виправдати Річ Посполиту від звинувачень у пригнобленні українського населення. Причини польсько-козацьких конфліктів він шукав у самій козаччині і вважав, що поділ всередині українського козацтва на реєстрових, які витворили певну аристократичну групу, та “чернь”, яка здійснювала грабіжницькі військові походи, негативно позначився на підпорядкуванні козаків польській державі [111, с. 147]. Історик зазначав, що з кожним роком кількість т.зв. черні дедалі збільшувалася, через втечі селян з панських господарств. Т.Корзон писав, що на українській території витворилися два взаємопов'язані, але ненависні між собою напрями. Перший, колонізаторський, господарський, культурницький, що створював магнатські маєтки; другий –

бунтівний, руйнівний, козацький. Перший зміцнював державну могутність і збільшував багатства, другий – зумовлював часті виступи і непокору [108, с. 296–297]. Т.Корзон не погоджувався з позицією М.Грушевського щодо колонізаційно-господарських та економічних причин козацьких повстань, вважаючи, що козаками керували ненависть і заздрість підданих селян до панів [108, с. 298]. Тому історик виправдовував польську державну політику щодо козаків, вважаючи її надзвичайно поміркованою та ліберальною.

Ф.Равіта-Гавронський козацькі виступи виводив з характерологічних рис українців [404, с. 268]. На його думку, бунтівний характер козаків мав етнічне походження, впливав з душі первісного українського суспільства, яке не виробило у собі загальнолюдських почуттів, тому сприймало представників інших народів як ворогів [159, с. 228]. Головну вину за польсько-козацькі конфлікти історик приписував козакам, які були схильні до сваволі й анархії [365, с. 219]. Такі висновки впливали з його націоналістичних поглядів. Дослідник вважав козаків українським витвором, не простежував подібних формувань у жодній цивілізованій європейській державі.

У рецензіях на праці українських істориків Ф.Равіта-Гавронський відкидав думку про козацчину як окрему державну потугу [216, с. 522–525]. Розцінюючи, чим було козацтво для українського народу – його боротьба з татарами і турками, а в подальшому спільні з татарами виступи проти Речі Посполитої – автор дійшов висновку, що своїми діями воно стримувало колонізацію степів, наражаючи українське суспільство на найбільші поразки й нещастя. Йдучи під опіку чужої держави, козаки кинули власний народ у неволю, з якої не було виходу – так, на думку Ф.Равіти-Гавронського, виглядав історичний синтез козацтва.

Історики зламу століть причини козацьких повстань вбачали в діях самих козаків, у політиці польського уряду, суспільно-економічних умовах, релігійних конфліктах та негативних впливах сусідніх держав. Виокремлення однієї з цих причин як головної залежало від приналежності вчених до певних історіографічних шкіл, напрямів чи політичних ідеологій.

4. 3. 3. Повстання під проводом Богдана Хмельницького та його наслідки.

Аналізуючи польсько-українські відносини, історіографія доби позитивізму найбільше уваги присвятила визвольній війні Б.Хмельницького, намагаючись актуалізувати та деталізувати її висвітлення. Певний вплив на формування думки про козацькі війни XVII ст., як стверджує сучасний польський історик А.Стемпнік, мали російська та українська історіографії. Якщо перша зображувала війну Хмельницького як антагонізм між двома гегемоністськими слов'янськими силами, що боролися між собою за право панування над Руссю, то друга – як боротьбу за пригнічену Польщею руську (українську) народність. Натомість польські дослідники намагалися протиставити свої історичні праці цим поглядам [404, с. 198].

Більшість краківських дослідників визвольну війну під проводом Б.Хмельницького, попри певні відмінності у поглядах, вважали наслідком нерозв'язання у відповідний період козацьких питань і проблем устрою шляхетської Речі Посполитої.

Певний вплив на висвітлення козацької проблематики представниками краківської історичної школи справили праці Ю.Шуйського. Історик виділяв такі причини війни Б.Хмельницького, яку називав “внутрішньою козацько-руською революцією”: невпорядкованість польських інституцій, зростання ролі магнатів, грабівницька колонізація українських теренів і релігійні суперечності. Вчений наголошував, що з 1620 р. православ'я перетворилося на релігію “українських бунтарів” і послужило підґрунтям подальшого союзу козаків з царатом [303, с. 207]. Він зазначав, що через релігійну пропаганду та виступи української черні повстання вийшло з-під контролю Б.Хмельницького та набуло загрозливих масштабів [191, с. 268–269]. Слідом за польськими істориками-романтиками вчений наголошував на шляхетському походженні Б.Хмельницького [192, с. 74]. Ю.Шуйський як прихильник угоди з українцями, вірячи у визнання Б.Хмельницьким королівської влади, симпатизував “партії” тогочасного канцлера Є.Оссолінського та київського воєводи Адама Киселя і вважав, що з їхньою допомогою можна було укласти компромісний мир з козаками [294, с. 656]. Дослідник сприймав козацтво як

потенційного партнера, бачив у ньому цінності, втрачені у Польщі, підкреслював можливості взаємного існування.

М.Бобжинський розглядав козацьку боротьбу під проводом Б.Хмельницького крізь призму теорії “боротьби за існування”. На його думку, у козацькій війні український народ отримав можливість боротьби за національну свободу [338, с. 578]. Він виокремлював соціальні, релігійні та політичні причини повстання, вважав його наслідком суспільно-устроєвих умов Речі Посполитої, а не звичайним “бунтом”, який треба було придушити в зародку. За твердженнями М.Бобжинського, повстанці виступили за відновлення наданих їм раніше прав, але зіткнулися з інтересами домінуючої в державі шляхти, зокрема магнатів. В аргументації М.Бобжинського домінувала критика політико-суспільно-економічних стосунків, що сформувалися в період шляхетської Речі Посполитої. Зазначимо, що українські вчені також наголошували на тому, що вікове прагнення польської шляхти колонізувати руські землі, забезпечити їх для польської держави та об’єднати русинів з поляками вилились у козацькі війни 40-х рр. XVII ст. – початку XVIII ст. [226, с. 318]. М.Бобжинський зазначав, що козацьке питання можна було б лише тимчасово розв’язати шляхом реформ у цілій Речі Посполитій [303, с. 208], оскільки, з одного боку, поміркована “канцлерська партія” та “шляхетська партія” прагнули збереження основ існуючої системи, підданства селян і привілейованого становища католицької церкви, а з другого – Б.Хмельницький не міг виконати умов угод укладених між ним і Річчю Посполитою, які обмежували козаків кількісно і наvertsали селян у ярмо [404, с. 200–201]. Без докорінних змін у Речі Посполитій ці суперечності не можна було вирішити.

М.Бобжинський оцінював особу Б.Хмельницького двояко: з одного боку, він представив його як енергійного та талановитого військового, а з іншого, слідом за істориками-романтиками, – як типового польського шляхтича, яким керувало почуття помсти та прагнення дістатися вищого суспільного стану. Історик протиставляв гетьмана польським монархам, зокрема, Владиславу IV, якого звинувачував у нерішучості та неспроможності розв’язати конфлікт в Україні [404, с. 201]. У виданнях “Історії Польщі в нарисі”, ставлячи польські державні інтереси

на перше місце, він переконував, що “Б.Хмельницький мріяв про створення окремої держави з декількох земель Речі Посполитої” [61, с. 223]. Історик дійшов висновку, що причиною занепаду козацьких рухів XVII ст. і краху козащини стала анархія, перенесена сюди з давньої Речі Посполитої.

В.Закшевський причини повстання в Україні та багатолітніх козацьких війн, що, на його думку, знищили всі здобутки польської колонізації провінції, вбачав у суспільно-економічному гніті руського народу та в занедбанні королівських військових планів. Відмова Владислава IV від військових дій проти Туреччини через майбутню елекцію його сина підсилила обурення у козацькому середовищі, яке вилилося у повстання. На думку історика, наслідком перших козацьких перемог став виступ руських селян проти панів і шляхти. Він зазначав, що це був соціальний, а не релігійний рух, як писали краківські історики, а тим більше не національний, як вважали тогочасні українські вчені. На відміну від польських істориків, які наголошували, що Б.Хмельницьким керувало почуття помсти, В.Закшевський вважав, що остаточною його метою було досягнення незалежності України [195, с. 157–163]. Подібні самостійницькі прагнення вчений вбачав й у діяльності гетьмана Івана Мазепи. Історик критично ставився до незалежницьких вимог українських гетьманів, оскільки вважав, що вони зашкодили польським інтересам та не принесли користі українському народу.

Вагомий внесок у дослідження XVII ст. зробив В.Чермак. Значну частину використаного джерельного матеріалу учений зібрав в архівах Рима та Венеції [21]. Також він дослідив більше як півтисячі раніше ніким не опрацьованих документів і матеріалів польських архівів, використав витяги з актів міністерства закордонних справ тощо. У розгортанні козацького повстання В.Чермак, погоджуючись з ученим М.Дубецьким, звинуватив козаків і польський уряд [197, с. 429]. Він вважав, що козацтво піднялося на “бунт” проти королівської влади та Владислава IV, прагнучи вільного життя [74, с. 10–11; 197]. У праці “Історичні студії” науковець детально висвітлив особу Владислава IV та його двір [78]. У подальших роботах автор, захищаючи короля від звинувачень у причетності до початку повстання, стверджував, що останній прагнув перетворити козаків на інструмент боротьби з

Туреччиною [77, с. 26]. У праці “Плани турецької війни Владислава IV” історик підкреслював, що польський король сам побоювався заворушень у середовищі козацького війська [76, с. 214]. С.Смолька та В.Закшевський, оцінюючи цю працю, відзначали, що автор максимально повно зібрав джерельний матеріал для характеристики особи Владислава IV та його взаємин з козаками [19; 20]. Окрім цього, В.Закшевський відзначив, що у цій роботі В.Чермак повторював деякі висновки К.Шайнохи та Л.Кубалі, не пояснюючи та не аргументуючи їх. Акцентування уваги В.Чермаком на самостійницьких прагненнях козаків як однієї з причин визвольної війни схвально оцінив український історик Д.Коренець [7, арк. 99–103]. В.Чермак пов’язував перехід козацтва 1654 р. під зверхність царя з підбурюваннями з боку московської держави та православного духовенства [75, с. 16], у чому був близьким до поглядів варшавських істориків-позитивістів.

Львівські дослідники кінця XIX ст. критикували як методи боротьби козаків за свої права, так і силове придушення “бунту”. Відстоюючи ідею створення федеративної польської держави, вони намагалися згладити польсько-українські непорозуміння. Такою була й позиція А.Левицького. Головну провину за початок повстання у 1648 р. він покладав на Б.Хмельницького, якого звинувачував у переслідуванні виключно власних інтересів. Водночас історик наголошував й на соціально-економічних і релігійних причинах “бунту”, чим частково виправдовував пересічних козаків [136, с. 144]. На його думку, козаки не виступали проти короля, а прагнули здобути в Речі Посполитій таке ж соціальне становище, яке мала шляхта. Він вважав, що козацькі вимоги частково можна було б задовольнити ще 1648 р., після битв під Жовтими Водами та Пилявцями, на це була уповноважена комісія на чолі з Адамом Киселем. Історик дійшов висновку, що амбіції Б.Хмельницького (на думку вченого, прагнув захопити монаршу корону [132, с. 290]), політика польських можновладців, підбурювання з боку сусідніх держав (Туреччини, Москви) унеможливили мирне вирішення польсько-українського конфлікту.

Львівський історик Л.Кубаля зосередився на дослідженні XVII ст. [353, с. 430; 319, с. 2–3], висвітленню української історії на тлі міжнародних подій присвячені

його праці “ Війна московська 1654–1655” (1910), “Війна шведська 1655–1656” (1913) [121], “ Війна бранденбурзька та напад Ракоці 1656–1657” (1917) [120]. У цих, як і попередніх роботах, Л.Кубаля намагався показати внутрішні переживання народу [105, с. 253]. З великою літературною майстерністю він змалював політичні амбіції головних персонажів: Яна Казимира, Є.Вишневецького, Б.Хмельницького, І.Богуна, їхню поведінку. Праці Л.Кубалі та його погляди на загальноісторичний процес схвально оцінив український учений П.Куліш, який у своїх дослідженнях опирався на його висновки [47; 46]. Роботи Л.Кубалі послужили основою для написання літературних творів польськими письменниками [349, с. 3]. Об’єктом своїх досліджень Л.Кубаля обрав XVII ст. не випадково: по-перше, він вбачав у цій епосі знаменний період національної історії, переплетення конфліктів різних народностей і соціальних станів, початок розпаду Речі Посполитої, по-друге, це було своєрідним протестом проти “песимізму” краківської школи та критики національного минулого [359, с. 106].

Серед причин вибуху козацького повстання Л.Кубаля виокремлював особисту кривду Б.Хмельницького [35, арк. 139]. Таку думку автор висловив у незавершеній історичній драмі під назвою “Богдан Хмельницький”, або “Русь” (остаточно з назвою драми автор так і не визначився) [50; 309, с. 198]. Крім того історик підкреслював утиски козаків шляхтою, подав критичну оцінку антикозацьких постанов сейму, зокрема 1638 р. [365, с. 221]. Він звернув увагу на непослідовну урядову політику у вирішенні конфлікту – неспроможність обмеження сваволі власників [219] і небажання вищих станів ухвалити одностайне рішення щодо методів заспокоєння заворушення [117, с. 134–138]. Л.Кубаля засуджував утиски магнатами та шляхтою простого народу, які зумовили “селянські бунти”, що безумовно свідчить про певний поступ у відображенні подій середини XVII ст., однак про абсолютно об’єктивне висвітлення вченим історичної дійсності говорити не можна [395, с. 199], оскільки у своїх дослідженнях він зосереджував увагу переважно на польських джерелах, уникаючи українських, татарських та інших.

Поразку польського війська у 1648–1649 рр. учений приписував нерішучості магнатів і шляхти при визначенні методів ліквідації виступу та відзначав

некомпетентність деяких військовиків Речі Посполитої – кн. Д.Заславського, М.Остророга та О.Конєцпольського [119, с. 83]. Зосередившись на висвітленні подій 1654 р. історик наголошував на небажанні руського духовенства переходити під владу московського патріархату. Критичне ставлення Л.Кубалі до московської церкви впливало з викриття ним її недоліків (неуцтва духовенства, запровадження низки варварських звичаїв) шляхом порівняння з ситуацією у руській церкві [122, с. 128–129]. На думку автора, об'єднання України з Росією відбулося в момент, коли Польща не могла боронити ні себе, ні Україну, і на той час у Б.Хмельницького не було іншого виходу, як піддатися царю [118, с. 220–221].

Намагаючись послідовно викласти перебіг подій середини XVII ст. на польських та українських землях, автор застосував хронологічний метод [351, с. 423]. Оцінюючи його праці, українські дослідники часто гостро критикували основні погляди та переконання автора. Насамперед варто згадати рецензію М.Кордуби на статтю Л.Кубалі “Занапащена Країна. Осінній похід на Україну 1654 р.” (1907), де польський історик хронологічно, щоправда, з деякими фактографічними помилками, описав події на Брацлавщині від осені 1654 до березня 1655 р. [123, с. 616–618]. Усі ці факти, як зазначив М.Кордуба, були висвітлені не вперше, а детальніше й точніше викладені у монографії М.Костомарова “Богдан Хмельницький” [8]. Однак Л.Кубаля оприлюднив і нові історичні факти, на які мало уваги звертали вітчизняні дослідники: опис зустрічі під Ободівкою А.Потоцького з Менглі Гіреєм (7.01.1655 р.) та церемонію привітання Менглі Гірея, засідання військової ради [123, с. 652].

На відміну від М.Кордуби, український історик С.Томашівський у рецензії на статтю Л.Кубалі “Облога Львова 1655 р.” (1909) хоча й критикував методи дослідження історика, недостатню об'єктивність в оцінці джерельного матеріалу, фактографічні помилки, на перше місце поставив заслуги автора перед українською і польською історіографією, зокрема опрацювання обширного джерельного матеріалу, який надалі могли використовувати інші дослідники [6].

Для представника варшавської історичної школи В.Смоленського події 1648–1654 рр. були не простим необдуманим козацьким “бунтом”, а повстанням,

зумовленим низкою соціально-економічних та інших факторів [334, с. 325]. За розруху на польських землях середини – другої половини XVII ст. учений покладав вину не лише на зовнішні впливи, як більшість варшавських істориків, а й на шляхту, суспільні та релігійні утиски, які яскраво проявилися за панування Владислава IV [335, с. 530; 365, с. 222]. Дослідник підкреслював, що саме дефективні польський політичний устрій та суспільна організація (децентралізація, позбавлення міщанства політичного впливу) зумовили козацькі повстання [169, с. 5]. Історик, на відміну від Т.Корзона, визнавав особисті образи Б.Хмельницького як привід до підбурення козаків до “бунту”. Не оминув В.Смоленський критикою й польських князів, наприклад, Є.Вишневецького, який необдуманними погонями за козаками зашкодив мирній дипломатичній місії Адама Киселя. Існування в тогочасній польській державі двох політичних угруповань: військового (очолюваного Є.Вишневецьким) та мирного (на чолі з канцлером Оссолінським) мало негативні наслідки для досягнення порозуміння з козаками [167, с. 182]. Конфліктуючи між собою, представники цих таборів сповільнювали вирішення цієї проблеми. Подібно до більшості польських учених, В.Смоленський був переконаний, що козацьке повстання не лише призупинило розвиток українських земель, а й підірвало позиції Речі Посполитої.

Дещо відмінні погляди на козацьку визвольну війну 1648–1654 рр. мав Т.Корзон. У своїх працях як кінця XIX ст., так і початку XX ст. він слідом за українським істориком П.Кулішем змалював вкрай негативний образ Б.Хмельницького й козаків [114]. Польський історик заперечував шляхетське походження Б.Хмельницького і писав, що лише його син Юрій, відповідно до сеймової конституції 1659 р., отримав легальне шляхетство [107, с. 410–411]. Вчений заперечував факт незаконного позбавлення Б.Хмельницького хутора Суботова, оскільки той йому не належав. Дослідник вважав, що Б.Хмельницький підняв козаків на боротьбу, керуючись виключно власними інтересами, і зловживаючи соціальними вимогами українців. Такі твердження польських істориків заперечували українські вчені. Наприклад, дослідник історії козацтва О.Лазаревський підкреслював визначальну роль у діяльності Б.Хмельницького

громадських мотивів, завдяки яким останньому вдалося очолити український визвольний рух [279, с. 114]. Т.Корзон відкидав релігійні причини боротьби українського народу, яке називав “селянською війною”. У такий спосіб він намагався виправдати польський уряд і переконати читачів, що в кордонах Речі Посполитої не існувало ані політичних, ані релігійних конфліктів. Серед представників варшавського історичного середовища про козацьке повстання середини XVII ст. писав й А.Краусгар [303, с. 206]. Однак цій проблемі він присвятив лише невеликі статті, у яких критично оцінив козацькі виступи [115, с. 813–814]. Дослідник негативно ставився як до керівників козацького повстання, так і до його безпосередніх учасників.

Польські історики початку XX ст. визвольні змагання під проводом Б.Хмельницького трактували як внутрішню проблему багатонаціональної Речі Посполитої. Вони заперечували твердження українських істориків народницької школи, що козацькі війни XVII ст. були боротьбою між аристократією та демократією. Звісно, ці твердження українських учених не можна сприймати беззастережно, оскільки в лавах козацтва перебувала значна кількість дрібної шляхти, до того ж Козацька держава створила станове суспільство, а у XVIII ст. козацька старшина перетворилася на нову земельну аристократію [283, с. 89]. Однак тут є частка правди, оскільки козаки прагнули створити самоуправний організм, польсько-український конфлікт набув соціально-релігійного та національного характеру.

На початку XX ст. на позитивістських позиціях залишався А.Яблонівський, який, визнаючи національно-визвольний характер козацьких війн, не розглядав їх як внутрішню державну проблему [303, с. 205]. Період до 70-х рр. XVIII ст. він називав “руїною”, за часів якої були ліквідовані плоди вікових економічних і культурних зусиль [93, с. 243]. Цю “руїну”, на думку вченого, спричинили не лише економічні, соціальні, політичні, а й релігійні та національні чинники. Він наголошував, що Річ Посполита, приєднавши 1569 р. руські землі, не поширила на них свою суспільно-політичну та адміністративно-судову систему, чим зумовила розвиток самостійних угруповань на східних кордонах. Причини козацьких змагань

історик приписував устрою Речі Посполитої, анархії, що поширилася у вищих колах польських урядовців, слабкості королівської влади та невмотивованим прагненням козаків. У діях Б.Хмельницького та І.Виговського вчений вбачав спроби створення української держави [144, с. 18–19].

Краківський історик С.Смолька козацьке повстання та загалом українську історію оцінював з позицій вищості польської культури. Як і Ю.Шуйський, він наголошував на шляхетському походженні Б.Хмельницького і цим пояснював перші військові перемоги повстанців 1648 р. Битву під Берестечком (1651) він зобразив як зіткнення двох світів: з одного боку – Речі Посполитої, “наймолодшого” суспільства Західної Європи, “захисника християнства”, з другого – кримської орди та численної маси черні під проводом “зрадника” [170, с. 13–14]. Остання, без головування над нею поляка-шляхтича, яким і був Б.Хмельницький, ставала безсилою, лише Б.Хмельницький, на думку С.Смольки, міг витворити з неї певну цілісність для забезпечення власних амбітних цілей [170, с. 14]. Саме в особистій кривді Б.Хмельницького він вбачав одну з головних причин вибуху повстання.

Історики А.Соколовський та Ю.Балабан розглядали козацьку війну другої половини XVII ст. як внутрішню проблему Речі Посполитої. Останній писав, що Б.Хмельницький, “засліплений особистою образою, підніс меч на власну вітчизну” [53, с. 128]. А.Соколовський причини повстання знаходив в обмеженні козацьких свобод сеймовими конституціями, зловживаннях магнатів і релігійній унії [181, с. 623]. А.Соколовський, як і Т.Корзон, заперечував шляхетське походження українського ватажка, стверджуючи, що той не мав ні освіти, ні виховання. Однак історик не оминув позитивних особистих рис Б.Хмельницького: вміння керувати масами, обізнаність у військових справах [181, с. 624]. Сучасний польський історик А.Стемпнік писав, що А.Соколовський заперечував заохочення Б.Хмельницького Владиславом IV до самовільного вирішення проблеми, пов’язаної з втратою Суботова. Зазначимо, що А.Соколовський вважав, що підтриманий обіцянками Владислава IV Б.Хмельницький почав згуртовувати навколо себе козаків; а після переслідувань з боку польських панів утік на Січ [181, с. 625].

А.Соколовський, Ю.Балабан наголошували на негативних наслідках козацьких угод зі сусідніми державами як для самих козаків (зазнавали утисків від царських урядовців [181, с. 639]), так і для Речі Посполитої (розірвали багатовіковий зв'язок між українським і польським народами [181, с. 639–640]). Історики були переконані, що козацькі виступи не принесли вигоди ні українцям, ні полякам. Обидва народи вийшли з них економічно та політично ослабленими.

Для львівського історика Ф.Папе козацьке повстання також було польською внутрішньою проблемою. На його думку, козацькі виступи стали можливими внаслідок послаблення польських державницьких сил. Ф.Папе стверджував, що польська держава не змогла ані підпорядкувати собі козаків, ані обмежити сваволлю та зловживання місцевих магнатів [141, с. 108]. Поряд з економічними та соціальними причинами повстання дослідник наголошував і на релігійних [140, с. 21]. А.Брюкнер також зазначав, що після невдалого запровадження Берестейської унії дрібна шляхта й селянство, приєднуючись до загонів Б.Хмельницького, виступили на захист православ'я. Тому “руїна”, що наступила після закінчення козацьких війн, була руїною України та цілої православної шляхти, яка в ці роки майже цілковито зникла [68, с. 159]. Ф.Папе та А.Брюкнер критикували козацькі повстання, вважаючи їх непотрібними та некорисними для українців, оскільки вони зумовили поділи України між сусідніми державами.

Воєнні дії XVII ст. на польських землях як одну з причин занепаду Речі Посполитої зобразив Ф.Буяк. Висуваючи на перший план економічні інтереси, він наголошував, що війни негативно впливали на заселення теренів польської держави. На його думку, козацькі розправи над поляками та євреями частково підірвали економіку польських земель [231, с. 97–98]. Щодо причин повстання, то історик заперечував утиск селян з боку польських панів. Він зазначав, що на польських землях становище селян не було гіршим, аніж в інших країнах, зокрема, в російській імперії, тому це не могло зумовити виступів. Ці твердження збігалися з висновками О.Бальцера та В.Токажа, які не вважали панщину причиною козацького повстання та приводом до невдоволення українських селян [57, с. 57; 249, с. 236–

238]. Ф.Буяк, оцінюючи повстання крізь призму державних інтересів, зобразив його як непотрібне та шкідливе явище.

Козацьку війну під проводом Б.Хмельницького досліджував С.Закшевський. Він вирізняв “дві козаччини”, першу – до 1648 р. (Річ Посполита використовувала її у власних інтересах), а другу – після початку визвольних змагань. На його думку, невміння польського уряду підпорядкувати собі козаків вилилося у катастрофу козацьких “бунтів” [250, с. 2]. С.Закшевський заперечував думки тих істориків, які повстання Б.Хмельницького вважали причиною занепаду Речі Посполитої.

Про соціально-економічні причини козацької визвольної війни писали прихильники ідеології ендеків А.Шельонговський та В.Конопчинський [241, с. 210]. Перший, пишучи про козацькі змагання під проводом Б.Хмельницького для опису тогочасних українських теренів, як і Л.Кубаля, вживав вислів “втрачена країна” [184, с. 246; 123, с. 616–618]. А.Шельонговський зазначав, що на початковому етапі своєї боротьби Б.Хмельницький прагнув здобути права і свободи для козаків, однак переслідував й особисті амбіційні цілі. Дослідник писав, що після перемоги під Жовтими Водами й під Корсуном Б.Хмельницький захотів стати удільним князем Київської Русі, не надаючи значення тому, під чиєю зверхністю – Речі Посполитої, Москви чи Туреччини [184, с. 247]. Спробам втілення цієї мрії відповідала уся його подальша зовнішня політика. А.Шельонговський, як і інші вчені, писав про шкідливі наслідки повстання для польських і руських (українських) земель.

Т.Корзон, перебуваючи під впливом ідеології ендеків, і в кінці XIX ст., і на початку XX ст. дотримувався однакових поглядів на козацьку війну. Він продовжував стверджувати, що Б.Хмельницького на Запоріжжя привело лише бажання особистої помсти, а після повернення ним хутора у подальшу боротьбу його штовхала ненависть до поляків та усього польського [111, с. 161]. У своїх роботах Т.Корзон змалював негативний образ українського козацтва (пограбування замків, дворів, гробниць, костелів, знущання над євреями, згадував навіть про випадки людоджерства) на противагу хоробрості й відданості поляків. Наголошуючи на козацьких безчинствах, він у такий спосіб виправдовував збройне придушення повстання польськими військами [108, с. 330]. Учений зазначав, що гетьман,

піднімаючи селян на боротьбу та руйнуючи сталий суспільний уклад життя, не запропонував натомість жодної програми економічних і соціальних змін, а запровадив на українських землях військову диктатуру [111, с. 163]. Дослідник акцентував увагу на негативних рисах Б.Хмельницького як військового керівника, підкреслюючи, що той не зміг захопити ні Львова, ні Замостя [108, с. 331]. Український учений С.Томашівський зазначав, що Б.Хмельницький не хотів руйнувати Львова, ані нищити Галичини, лише прагнув забезпечити собі панування на теренах над Дніпром. Український історик писав, що під Львовом Б.Хмельницький дотримувався традиційної козацької політики – не розривати зв'язків з Польщею, а підпорядкуватися безпосередньо королю [218, с. 1–2]. Зазначимо, що більшість праць українських учених, у тому числі С.Томашівського, ґрунтується на детальному аналізі джерел з архівів Варшави, Кракова, Львова, Ватикану тощо [289, с. 74].

Т.Корзон наголошував на династичних мріях Б.Хмельницького, у здійсненні яких він розраховував на допомогу сусідніх держав, про що свідчили його домовленості з Туреччиною й Москвою. Щодо Переяславської угоди (1654), то, на думку вченого, вона була логічною ланкою зовнішньої політики Б.Хмельницького. Історик зазначав, що Б.Хмельницький від початку свого “бунту” шукав опіки та підтримки у Москви, оскільки був прихильником всевладдя монарха та вбачав у московському царі єдиного православного самодержавця [111, с. 175]. Натомість Земський собор виступив на захист православ'я лише з метою запобігання підпорядкування Б.Хмельницького султанові. Т.Корзон не вважав Переяславську угоду вигідною для українського народу, а лише такою, що частково відповідала інтересам козацької старшини. Негативне ставлення до козацтва та його керівників – Б.Хмельницького, М.Кривоноса, І.Нечая, Морозенка та інших – у працях Т.Корзона було наслідком впливу національно-демократичної ідеології.

Неоромантичні погляди на козацьке повстання представив Ф.Конечни. Його причини він простежував у прагненнях козаків зрівнятися в правах з польською шляхтою. Історик заперечував династичні плани Б.Хмельницького та не знаходив політичних, релігійних чи національних підстав “бунту”. Ф.Конечни був

переконаний, що козацькі війни призупинили розвиток русинів і поляків. Унаслідок подій XVI–XVII ст. польські політичні інтереси обмежилися виключно польськими етнографічними регіонами, поза увагою залишилися українські та литовські землі [240, с. 410–415]. Це, на його думку, зашкодило тривалому існуванню та відновленню у XX ст. багатонаціональної Речі Посполитої.

Іншу позицію в цьому питанні зайняв В.Собеський. Причини козацької боротьби з поляками в 40–50-х рр. XVII ст. він вбачав не лише в особистих образах Б.Хмельницького, а й в діяльності коронних гетьманів, які згідно з ухвалами сейму намагалися роззброїти козаків. Вибух повстання, подібно до варшавських істориків-позитивістів, автор приписував сусіднім державам, які підбурювали козаків до непокори [176, с. 134]. В.Собеський наголошував і на економічних причинах виступу, звинувачуючи магнатські роди у занедбанні інтересів Речі Посполитої. Історик вважав, що через війни XVII ст., які підірвали добробут міщан і селян, послабили та спустошили польські землі, польське суспільство впало в апатію, що негативно вплинула на його розвиток у XVIII–XIX ст.

Виразником націоналістичного погляду на козацьку визвольну боротьбу був Ф.Равіта-Гавронський. Зазначимо, що цей дослідник свідомо ігнорував непольські джерела з історії українських козаків [303, с. 211], вважаючи, що для дослідження польської історії до 1664 р. необхідно використовувати тільки польські джерела, оскільки поляки були безпосередніми учасниками подій [157, с. 23; 215, с. 360]. При цьому Ф.Равіта-Гавронський не акцентував уваги на використаних ним джерелах, оскільки вважав, що читача більше цікавить не те, звідки почерпнуто інформацію, а як вона викладена [157, с. 24]. Історик зазначав, що козаки прагнули зруйнувати соціально-політичну систему, створену поляками, і щоб подати їх у ще більш непривабливому світлі, згадав про знущання над єврейським населенням [161, с. 101; 157, с. 225–226; 159, с. 228]. Він також спростовував висунуту К.Шайнохою тезу про шляхетське походження українського ватажка [157, с. 33–36]. Заперечуючи військові якості козацького гетьмана, стверджував, що той володів лише двома способами ведення битви – татарським і козацьким [215, с. 361]. Учений був переконаний, що з 1649–1650 рр. Б.Хмельницький почав втрачати вплив на

козацьку чернь і селян, і вони самі керували подіями. Заперечуючи йому Т.Корзон писав, що після битви під Берестечком Б.Хмельницький опанував повстанців і власноруч розправився з підбурювачами [201, с. 730]. Ф.Равіта-Гавронський не поділяв думки українських істориків (О.Целевича) про те, що в добу Б.Хмельницького на політичній арені вперше порушувалося питання незалежності України, яке пізніше підтримав український гетьман на вигнанні Пилип Орлик [5, арк. 53]. Головною в працях Ф.Равіти-Гавронського була теза, що козацькі війни підірвали сили Русі та Речі Посполитої і призвели до втрати останньою міжнародного становища.

Усі польські історики зламу XIX–XX ст. розглядали військові змагання під проводом Б.Хмельницького як одну з найбільших кривд, яких зазнала Річ Посполита. Вони хоч і не пов'язували поділ Речі Посполитої (1772) безпосередньо з визвольною війною, але наголошували, що вона підірвала політичне та економічне становище, призвела до втручання сусідніх держав у польські справи.

4. 3. 4. Польсько-козацькі угоди.

Ставлення до польсько-козацьких порозумінь віддзеркалювало певною мірою, спосіб мислення польських істориків XIX ст. У цьому питанні вималювалася така позиція: Зборівська угода (1649) протиставлялася Гадяцькій (1658). Більшість польських істориків схилилися до моделі врегулювання польсько-українських відносин, яку заклала Гадяцька угода. Натомість українські вчені, в тому числі С.Томашівський, вважали, що найприйнятнішою для українців була Зборівська угода, слабкість якої полягала в недостатній гарантії її дотримання, оскільки гарантом виступав кримський хан. На думку українських істориків, Гадяцька угода, більш зріла та виважена, була підписана запізно, тому не відвернула занепаду Польщі й України [221, с. 2].

Проблематика польсько-козацьких угод цікавила тих краківських істориків, які схилилися до порозумінь з українським національним рухом. Загалом вони виступали проти умов Зборівської угоди, яку трактували як поширення станових привілеїв на окрему суспільну групу – козацтво, у чому вбачали небезпеку

подальшого загострення селянського питання і джерело соціальних заворушень. Ю.Шуйський писав, що Зборівська угода відповідала інтересам не цілого руського (українського) народу, а лише одного стану – козацтва [191, с. 215]. Ю.Шуйський та В.Чермак вважали, що Зборівська угода слугувала лише інтересам козацтва, а українські селяни здобули половинчасту незалежність під владою Б.Хмельницького і козаків. Натомість Гадяцька угода замінювала модель конфронтації моделлю співпраці. Унаслідок порозуміння 1658 р. Козацька держава (воєводства Київське, Брацлавське і Чернігівське) мала створити окрему цілісність у межах Речі Посполитої на таких умовах, як Литва – з окремим маршалком, канцлером, підскарбієм і виборним гетьманом на чолі. Прихильником Гадяцької угоди був також М.Бобжинський, який лише частково вірив у тривалість польсько-козацьких домовленостей. Це помітно з його пізніших праць, де він писав, що в XVII ст. угоду піддажували: неприязнь поляків, анархія в лоні козацтва, негативний вплив Росії [61, с. 241]. Історик дійшов висновку, що ці чинники зумовили занепад українського козацтва.

Львівські польські історики кінця XIX ст. укладення Зборівської угоди вважали наслідком слабкості Речі Посполитої. На думку А.Левицького, розгром польських військ під Зборовом змусив польський уряд піти на переговори. Автор вважав, що Б.Хмельницький прагнув укладення цієї угоди, оскільки на цьому етапі боротьби вона цілком відповідала його прагненням [132, с. 289]. Однак учений зазначав, що Зборівська угода не могла проіснувати довго, оскільки загроза селянського виступу змушувала Б.Хмельницького змінювати її умови. Більшу симпатію у А.Левицького викликала Гадяцька угода, яка розширювала умови Люблінської унії. Причини її підписання він вбачав у незадоволенні вищого козацького керівництва Переяславською угодою та їхніх прагненнях повернутися під владу Польщі. Історик писав, що “цій шляхетній угоді, яка могла назавжди об’єднати православну Русь з Польщею й Литвою, перешкодила Москва, яка розпочала війну” [136, с. 151].

Польсько-козацькі угоди критикували варшавські дослідники. В.Смоленський був переконаний, що Зборівська угода, нав’язана збройним шляхом, не мала

підгрунтя для тривалого існування [167, с. 185]. Вона не відповідала ні польським (збільшення кількості реєстрових козаків до 40 тисяч створювало певну загрозу Речі Посполитій), ні українським інтересам (привілеї та права поверталися реєстровим козакам, а решта наvertsалася у підданство). Більше симпатій В.Смоленський мав до Гадяцької угоди. Він наголошував, що за її умовами українські воєводства отримали такі ж права, які мала Литва на основі Люблінської унії [167, с. 192]. В.Смоленський, як і А.Левицький, нетривалість існування Гадяцької угоди приписував московському втручанням.

Польські історики початку ХХ ст. головну увагу також зосередили на дослідженнях умов Зборівської та Гадяцької угод. Вони теж схвально оцінювали Гадяцьку угоду, натомість критикували Зборівську. Для А.Яблоновського Гадяцька угода була своєрідною спробою виходу з “внутрішньої війни” [93, с. 245]. Однак 1658 р., на думку історика, це було уже неможливо. Незгода в лавах козацтва, московські негативні впливи завадили тривалому існуванню польсько-козацького порозуміння.

Про половинчатість Зборівської угоди писав А.Соколовський (не розв’язала польсько-українського конфлікту). Ця угода, на думку А.Соколовського й Ю.Балабана, не відповідала інтересам ані українських селян, ані козаків, ані шляхти, тому не могла забезпечити тривалого миру [181, с. 634; 53, с. 130]. Натомість Гадяцька угода, за словами А.Соколовського, була логічним завершенням Люблінської унії, об’єднувала Русь, Литву й Польщу на засадах “вільні з вільними, рівні з рівними”. Історик наголошував, що відповідно до умов угоди русини (українці) отримали цілковиту свободу для національного та релігійного розвитку [181, с. 652]. Причини поразки врегулювання українсько-польського конфлікту історик вбачав у підбурюваннях з боку Москви та у суперечках всередині козацьких угруповань.

Дослідник А.Шельонговський зазначав, що умови, передбачені Зборівською угодою, неможливо було виконати. Основними негараздами, через які вона не могла набути чинності, історик вважав обмеження доступу коронного війська до трьох українських воєводств, заборону шляхті та панам повертатися у свої маєтки,

збільшення козацького реєстру, умову ліквідації релігійної унії [184, с. 248]. Певну увагу історик присвятив і Білоцерківській угоді, яка, на його думку, була внутрішньою поразкою Речі Посполитої (викрила усі суперечності, які існували всередині польських політичних кіл) [182, с. 71]. Гадяцьку угоду А.Шельонговський розглядав як нову унію Польщі та Русі, укладену на таких самих умовах, як і унія Польщі з Литвою 1569 р. [182, с. 74].

Ю.Семенський в угоді 1658 р. також вбачав старий польський метод вирішення проблем шляхом унії [166, с. 30]. Він наголошував на її негативних наслідках, насамперед для польського уряду, який пішов на значні поступки козацтву. У висвітленні подій 1658 р. проявилася націоналістична позиція Ю.Семенського, який вважав, що всі угоди Речі Посполитої повинні насамперед відповідати польським інтересам [404, с. 276]. Ф.Равіта-Гавронський розглядав Гадяцьку угоду як своєрідне продовження Люблінської унії. Він писав, що відповідно до умов угоди 1658 р. “Русь мала приєднатись до Речі Посполитої як Велике князівство Руське, на зразок ВКЛ” [162, с. 93].

Представник незалежницького напрямку Б.Лімановський також вважав Гадяцькі пакти продовженням Люблінської унії, прикладом вмілого об’єднання різних народів в одну політичну організацію [139, с. 75]. Головними причинами нетривалого існування польсько-козацької угоди історик називав негативні впливи московської держави та відсутність згоди серед козаків.

Історик Т.Корзон критикував Зборівську угоду, але не розглядав її як продовження Люблінської унії, бо у ній не було закладено “ягеллонської мудрості” та виваженості. Дослідник зазначав, що три українські воєводства не могли залишатися під владою Б.Хмельницького, оскільки він встановив там військову диктатуру. Умови угоди не відповідали й інтересам селян, яких повертали у підданство. Події 1650 р., на його думку, свідчили про недотримання умов угоди обома сторонами [111, с. 166–167]. Не оминув увагою вчений і Білоцерківську угоду (1651). Вважаючи, що її умови суперечили інтересам Б.Хмельницького, Т.Корзон зазначав, що після укладення угоди шляхта змогла повернутися у свої маєтки, її наслідувала козацька старшина, яка, отримавши земельні наділи,

перетворилася на заможних землевласників. На думку історика, саме тоді з'явилася можливість мирного розв'язання польсько-козацького конфлікту, однак на перешкоді стали егоїстичні династичні прагнення Б.Хмельницького [111, с. 169]. Дослідник негативно оцінював й Гадяцьку угоду, через те, що вона підважувала польські впливи на українських землях. Т.Корзон не оминув увагою й Андрусівську угоду (1667), яка, на його думку, зашкодила інтересам українського та польського народів. Більш небезпечного повороту події набрали після того, як П.Дорошенко, заручившись підтримкою султана, втягнув обидві слов'янські держави у військово-загарбницьку політику. Т.Корзон дотримувався погляду, що й наступні угоди також не могли забезпечити ліквідації польсько-українського конфлікту.

Націоналістичні погляди на польсько-козацькі угоди висловлював прихильних створення федеративної держави Ф.Конечни. Головну увагу він зосередив на Гадяцькій угоді, яка на його думку, мала слугувати полякам своєрідною пересторогою у тому, що не можна штучно створити національної держави для українців [103, с. 115]. Він мав на увазі, що оскільки українці не спромоглися до XVII ст. витворити власну державу, то жодні, навіть найкращі мотиви, якими керувалися поляки, пропонуючи умови Гадяцької угоди, не могли їм допомогти. Наслідком Гадяцької угоди, на думку вченого, було лише підтвердження польських добрих намірів, що залишиться в історії. Загалом дослідник вважав, що умови Гадяцької угоди могли б стати основою для подальшого польсько-українського порозуміння, оскільки вона створювала рівні умови для розвитку польського, литовського й українського народів.

Твердження польських учених про відсутність в XVII–XVIII ст. української нації спростовували як українські історики зламу XIX–XX ст., так вчені XX ст. Історик І.Лисяк-Рудницький наголошував, що в добу Хмельниччини вдруге відбулося формування української нації (перше – в період розпаду Київської держави і тривало до 1569 р.), яка занепала на зламі XVIII–XIX ст. (після ліквідації автономних установ козацької України). Варто зазначити, що історик відкидав думку про неперервність історії української нації, наголошуючи, що в середині XIX ст. українці були “етнографічною масою” [287, с. 18].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. польські історики акцентували увагу переважно на двох українсько-польських угодах – Зборівській (1649) та Гадяцькій (1658), критично оцінюючи першу з них, оскільки вважали її умови неприйнятними для розбудови польсько-українських взаємин. Натомість Гадяцьку угоду розглядали як вдалу спробу вирішення конфлікту між поляками та козаками.

4. 4. Історія Гайдамаччини

У працях польських істориків кінця ХІХ ст. проблемі гайдамацького руху присвячувалося небагато уваги: хоч цей рух був тісно пов'язаний з тогочасним політичним життям, його детальний аналіз міг негативно позначитися на польсько-українських взаєминах. Краківський історик В.Закшевський лише констатував факт, що 1768 р. Україна “сплинула кров'ю” унаслідок т.зв. гайдамацького бунту [195, с. 245]. М.Бобжинський також обмежився кількома фразами з цього питання. Він писав, що в Україні спалахнув “селянський бунт, учасники якого лише в Умані замордували близько 20 тисяч осіб” [58, с. 283]. Польський історик головну вину за початок гайдамацького руху покладав на учасників Барської конфедерації та Росію. Він наголошував, що барські конфедерати, виступаючи проти царської Росії, захищали давній релігійний і політичний устрій та своїми діями спричинили спустошення польських земель [62, с. 445]. М.Бобжинський звинувачував їх у релігійній нетолерантності та гальмуванні державних реформ. Історик наголошував, що барські конфедерати скомпрометували себе в очах Європи проголошенням безкоролів'я та невдалим викраденням короля з Варшави [62, с. 445]. Він дійшов висновку, що наслідками конфедерації скористалися Росія, Австрія та Пруссія, а не польський народ.

Схвальні відгуки про Барську конфедерацію знаходимо у працях варшавських істориків. В.Смоленський вважав, що вона утворилася для оборони католицької віри та давніх республіканських традицій [334, с. 327–328]. На його думку, конфедерати ані не виступали за детронізацію короля, ані не об'єднувалися навколо нього. В.Смоленський наголошував, що царські війська придушили ці виступи, однак поразки конфедератів цим не обмежилися, оскільки на південно-східних

теренах вибухнув гайдамацький рух, підтриманий місцевими селянами. Гайдамаків історик ототожнював із козаками [167, с. 267] і вважав, що цей рух загрожував цілковитим знищенням католицького польського населення. Найяскравішим епізодом Коліївщини історик, як і більшість польських дослідників, вважав події в Умані. Він зазначив, що гайдамаки, поряд із католиками та євреями, вбивали й православне населення [167, с. 267]. У виникненні гайдамацьких рухів В.Смоленський, як і краківські вчені, звинувачував царську Росію, однак не робив цього відкрито. Побоюючись російської цензури, він лише натякнув на той факт, що російські війська роззброїли гайдамаків лише після уманських подій (було вбито 20 тисяч осіб), а не раніше. З плином часу висловлювання історика ставали дедалі категоричнішими. Для порівняння позицій В.Смоленського щодо Барської конфедерації та Коліївщини наведемо думки, висловлені ним 1921 р. Історик уже відкрито звинувачував російський уряд у підбурюванні руського православного населення проти конфедератів [168, с. 7]. Водночас він також відкрито зазначав, що конфедерація виступила з метою звільнення Польщі від російського деспотизму. Отже, цей приклад показує, як відродження польської незалежної держави вплинуло на висвітлення вченими історичного минулого.

Представники львівського історичного середовища кінця XIX ст., зокрема, А.Левицький, розглядали гайдамацький рух як наслідок негативного впливу царської Росії та православних агітаторів [136, с. 159]. Дослідник наголошував, що на підмосковській Україні у православних монастирях тривала агітація проти католицизму та унії. На його думку, така антикатолицька пропаганда знайшла відгук у здеморалізованому козацтві, яке, залишившись при Москві, продовжувало негативно впливати на підпольську Україну [132, с. 316]. Історик писав, що час від часу за Дніпром збиралися ватаги неосвічених фанатиків, які, прикриваючись релігійними гаслами, нападали на мешканців підвладних полякам українських теренів. Історик також зазначав, що порушення православного питання під час Барської конфедерації зумовило винищення на українських теренах шляхти, князів та євреїв [132, с. 339]. Усього, на його думку, від рук гайдамаків загинуло близько 200 тисяч осіб різних національностей. Однак основні винуватці цих подій – ігумен

Яворський та Залізняк – як піддані російської імперії не були покарані. Подібні погляди висловлювали й інші представники львівського історичного середовища.

На початку ХХ ст. в польській історіографії присвячувалося мало уваги проблемі гайдамацького руху, оскільки зосередження польських дослідників на питаннях Коліївщини могло погіршити польсько-українські взаємини та зашкодити відбудові багатонаціональної Речі Посполитої. Цим також пояснюється применшення ролі гайдамацького руху в працях польських істориків, які заперечували існування національних конфліктів у давній Речі Посполитій.

Однак не всі історики оминали увагою цю тематику. Гайдамацький рух досліджував А.Яблоновський, приписуючи його розвиток вадам польської влади. А.Яблоновський зазначав, що після ліквідації 1714 р. вільного козацтва та підпорядкування його Речі Посполитій на Наддніпрянській Україні міг би наступити мир і спокій, однак через відсутність еластичності влади серед українського населення витворився гайдамацький рух [93, с. 339]. Історик вказував, що в Україні гайдамаками називали “гультаїв”, які не хотіли підпорядкуватися новим польсько-українським угодам, що обмежували їхню свободу. Історик відкидав думку про те, що гайдамаки захищали православ'я та руську (українську) націю. А.Яблоновський вважав, що гайдамаками керували виключно прагнення до пограбувань і почуття помсти. З 1734 р. осередком їхнього розселення було Запоріжжя (“Нова Січ”) [93, с. 339]. На думку історика, вперше гайдамацький рух набув загрозливих розмірів 1734 р. в період безкоролів'я, коли в Україні запанувала анархія. Наступний виступ припав на 1750 р., а найвідомішим було повстання 1768 р., відоме як Коліївщина. А.Яблоновський зазначав, що гайдамаки головну підтримку отримували не від українського народу, а ззовні. Польський історик зазначав, що незважаючи на страшні безчинства керівників руху Залізняка, Гонти, частково ігумена Яворського, лише Гонта був страчений. Натомість Залізняк та Яворський, зазначав А.Яблоновський, повернулися за Дніпро [93, с. 340]. Насправді ж їх було заслано до Сибіру. Продовженням гайдамацьких рухів історик вважав події 1789 р. Однак, на його думку, тоді не було підстав для занепокоєння, оскільки ці виступи не набули загрозливого розмаху. А.Яблоновський наголошував, що

проти гайдамацького руху виступало не лише польсько-католицьке населення, а й двірські козаки. У своїх працях історик дійшов висновку, що гайдамаки не знайшли підтримки серед українського населення. З гайдамаками вчений порівнював й опришківський рух, що розгорнувся на карпатських просторах у 30–40-ві роки XVIII ст.

Побіжний огляд гайдамацького руху другої половини XVIII ст. знаходимо у працях А.Соколовського, який оцінював його подібно до представників краківської історичної школи. Головну вину за ці події він покладав на російський уряд. На думку вченого, за наказом Катерини II (1762–1796) православне духовенство з околиць Києва підбурювало українське населення, схильне до пограбувань і вбивств ще з часів Хмельницького та Палія, до непокори [181, с. 706]. Історик зазначав, що першу “банду” Залізняка сформував із московських запорожців, інших підбурих ігумен Яворський. На думку А.Соколовського, через зраду Гонти було перебито невинне населення Умані. Історик наголошував, що лише після того, як “бунт” набув загрозливих для імператорської Росії розмірів, за наказом цариці російські війська були надіслані для придушення гайдамацьких виступів. Історик відкидав думку про релігійні, а тим паче, національні, причини гайдамацьких “бунтів”.

Подібні погляди висловлював і Ю.Балабан. Причиною гайдамацького руху він також вважав дії царської Росії. Історик наголошував, що російський уряд не задовольнився захопленням міст Бердичева та Бару, де перебували конфедерати. Ю.Балабан писав: “Не зупинилася Росія на цих перемогах, вислала своїх посланців і православних монахів, які підняли бунт гайдамаків і православних селян у південно-східних воєводствах” [53, с. 159]. На думку історика, цей виступ, названий “Коліївщиною”, мав за мету винищити усе польсько-католицьке населення, і лише вбивство 20 тисяч жителів Умані змусило польських і російських військових придушити виступи гайдамаків. Дослідник писав, що Коліївщина, кривава боротьба конфедератів з російськими та королівськими військами, різноманітні розбійницькі банди так послабили Польщу, що вона не спромоглася на подальше державницьке

існування [53, с. 160]. У цих подіях історик вбачав причини поділів Речі Посполитої між сусідніми державами.

Відмінні погляди на гайдамацький рух висловлювали прихильники “народницької” візії польського минулого. У своїх працях вони намагалися наголосити на локальному характері цих подій. А.Шельонговський позитивно оцінював Барську конфедерацію як своєрідне збройне об’єднання (складалося як з руської шляхти, так і коронного війська), мета якого полягала у боротьбі за віру та оборону шляхетських привілеїв. Однак масові криваві рухи місцевого українського населення не дали їй належним чином розгорнутися. Головними винуватцями цих подій історик вважав царську Росію та її агентів. Саме вони призвели до вибуху гайдамацького руху, названого Коліївщиною. На думку автора, слово “гайдамак” походило від турецького “гайди” – “рушай” [182, с. 217]. Як і інші польські вчені, історик зазначав, що царський уряд був солідарним із цим рухом, оскільки ватажки Коліївщини Залізняк та Яворський не відбули жодного покарання. Натомість Гонтю як підданого Речі Посполитої – страчено.

З національно-демократичних позицій Барську конфедерацію й Коліївщину оцінював краківський історик В.Собеський. Він вважав, що метою конфедератів було визволення Речі Посполитої. У Барській конфедерації історик знаходив республіканський дух, а в королі – служителя царської Росії. Дослідник писав, що метою створеного у Барі об’єднання був порятунок вітчизни та віри, однак російська армія силою придушила цей рух [177, с. 33]. На думку історика, вибух Коліївщини зумовили царська Росія, православне духовенство та євреї, які як державці шляхетських маєтків експлуатували селян. Учений підкреслював, що цей рух розпочали виключно московські задніпрянські козаки під проводом сотника Залізняка. Від їхніх рук загинуло близько 100 тисяч осіб. Придушення гайдамацького руху російськими військами історик пояснював лише одним фактом: царський уряд, побоюючись вибуху подібного повстання на інших українських землях, які перебували в складі Російської імперії, допоміг польським урядовим загонам придушити Коліївщину.

Т.Корзон головну провину за події другої половини XVIII ст. покладав на царський уряд і православне духовенство, які намовляли український народ проти поляків. Так, ігумен Яворський підбурював українське населення, звинувачуючи конфедератів у виступах проти православ'я [109, с. 130]. На відміну від істориків-консерваторів, Т.Корзон у вибуху Коліївщини звинуватив також і польський уряд, який позбавив православне населення політичного впливу.

У рецензії на працю Ф.Равіти-Гавронського “Історія гайдамацьких рухів” Т.Корзон не погодився з автором щодо географічного, територіального окреслення гайдамацтва. Ф.Равіта-Гавронський писав, що існувало три центри гайдамаччини – Січ, Волинь і Київ [158, с. 75, 80–81]. Натомість Т.Корзон відкидав існування гайдамаків на Волині, оскільки за кримінальною статистикою відсоток пограбувань і розбоїв тут був такий самий, як і в інших землях Речі Посполитої [203, с. 659]. Щодо Києва, то Т.Корзон вважав недоцільним у гайдамацькому питанні порівнювати його з Січчю. На його думку, Київ був страшнішим, аніж Січ, вогнищем, але не гайдамацтва, а ненависті до поляків, католицизму й унії. Рубежем між козацтвом і гайдамаками Ф.Равіта-Гавронський спочатку називав 1698 р. (зустріч Петра Великого з Августом II в Раві) [158, с. 45–46], потім 1710 р. Натомість Т.Корзон, рубежем схильний вважати Карловацький трактат (1699) – з цього часу козацтво стало непотрібним і була спроба його ліквідувати.

Характеризуючи спосіб життя українців, перебіг колонізації в середині XVIII ст. Ф.Равіта-Гавронський дійшов висновку, що в деяких українських селах взагалі не було панщини, натомість існували незначні селянські повинності. Досліджуючи становище селян у маєтках духовенства, він доходив подібного висновку про помірковані умови панщини (два дні на тиждень) [4, арк. 4]. На підставі власних досліджень Ф.Равіта-Гавронський відкидав соціально-економічні причини гайдамацького руху. Подібні думки польського історика заперечував С.Томашівський, виходячи із зібраного ним джерельного матеріалу [4, арк. 5]. Генезу гайдамаччини Ф.Равіта-Гавронський простежував від найдавніших часів. На його думку, однією з найважливіших причин гайдамацької сваволі була наявність тюркського етнічного елемента в українському суспільстві [203, с. 657]. Однак

зазначимо, що такі погляди Ф.Равіти-Гавронського не знайшли відгуку й не набули поширення в польському суспільстві через недостатню обґрунтованість.

Побіжне висвітлення гайдамацького руху характерне для представників різноманітних історичних шкіл і напрямів. Більшість учених як кінця ХІХ, так і початку ХІХ ст. головними причинами виступів гайдамаків вважали російські впливи та діяльність православного духовенства. У подіях 1768 р. вони вбачали одну з головних причин ослаблення Речі Посполитої, що зумовило її поділи.

4. 5. Українське національне відродження: оцінки та інтерпретації

Термін “національне відродження” був ідеологічним винаходом ХІХ ст., надзвичайно популярним серед еліт т.зв. неісторичних націй (до яких зараховували й українську). Оскільки у ХІХ–ХХ ст. саме інтелектуальні еліти нерідко були безпосередніми організаторами “національних відроджень”, а наукові дослідження – невід’ємною частиною відповідних ідеологічних конструкцій того часу, цей термін цілком природно усталився в арсеналі суспільствознавства на правах наукового [276, с. 295].

Проблематикою розвитку українського національного відродження та польсько-українськими взаєминами на зламі ХІХ–ХХ ст. цікавилися польські дослідники як старшого, так і молодшого поколінь. Польсько-українські взаємини ще від початку ХІХ ст. були затавровані недовір’ям до польських урядовців з українського боку та нерозумінням українських національних амбіцій з боку поляків [393, с. 277]. Польські дослідники як ХІХ ст., так і зламу століть, визнаючи національні права українців, відкидали можливість створення ними власної незалежної держави [327, с. 358–363]. З другої половини ХІХ ст. частина польських істориків стала на позиції критичного ставлення до українського відродження та української національної індивідуальності взагалі. Це частково було пов’язане зі змінами, що відбулися у польському русі, де на перший план виступив український агресивний націоналізм з сильним антиукраїнським звучанням [257, с. 80]. Однак більш поміркована частка польського суспільства намагалася переконати українців у непотрібності розвитку української мови та літератури, оскільки Русь (Україна) і

Польща були складовою однієї багатонаціональної держави [264, с. 28]. Зазначимо, що тогочасні польські історики не розглядали українське національне відродження як багатогранний соціокультурний феномен: національну свідомість, принцип національної державності й національно-визвольний рух водночас [278, с. 209] – натомість вбачали у ньому культурний і політичний рух, зазвичай зумовлений зовнішніми впливами.

Краківський історик Ю.Шуйський, заперечуючи думку про те, що руський (український) національний рух виник 1848 р. і був витвором губернатора Ф.Стадіона (1806–1853), стверджував, що українська мова й культура існували задовго до 1848 р., чим засвідчили етнічну відмінність українського народу від польського [248, с. 8]. Руське питання у Східній Галичині Ю.Шуйський називав “суспільною проблемою з національними прагненнями” і окреслював два виходи з ситуації, що склалася між польським та українським народами: перший – зрівняння у правах українців, другий – створення польської федеративної держави. Позиція Ю.Шуйського щодо розв’язання польсько-українського конфлікту в майбутньому послужила основою для політичного напрямку, представленого краківськими консерваторами [345, с. 89]. Зазначимо, що, з одного боку, Ю.Шуйський був прихильником порозуміння з українцями, а з іншого – негативно ставився до побудови ними окремої держави. Можливість створення незалежної України відкидав і М.Бобжинський. У другій половині XIX ст. цей історик не бачив можливостей для відродження польської держави, не говорячи вже про українську [404, с. 217]. Однак він не заперечував, що колись незалежна українська держава все ж може виникнути. Перебуваючи на посаді намісника Галичини, він намагався залагодити польсько-український конфлікт [405, с. 454; 346, с. 903]. Зазначимо, що серед усіх галицьких намісників М.Бобжинський заслужив найприхильніше ставлення українців [292, с. 92–93]. Спільно з іншими польськими вченими він підготував збірку джерельних матеріалів, у яких було вміщено політично-правові акти з історії Галичини 1859–1873 рр. [63]. На основі зібраних джерел М.Бобжинський дійшов висновку про гармонійний розвиток польського й українського народів Галичини на межі XIX–XX ст. Він зазначав, що польські

консерватори всіляко підтримували культурний розвиток українського народу, забезпечували йому належні умови для розвитку. М.Бобжинський наголошував, що підтримка українського руху була в інтересах не лише австрійської держави, а й польської політики [263, с. 7]. Врегулювання польсько-українського конфлікту, який М.Бобжинський називав “домашньою суперечкою” [253, с. 301], полегшило б відбудову об’єднаної польської держави напередодні Першої світової війни. І.Франко, заперечуючи, що М.Бобжинський і консервативна партія були лояльними у ставленні до українців, писав, що вони переслідували виключно свої політичні інтереси [225, с. 551–552].

Прагнення здобуття автономії Галичини та перетворення її на центр об’єднаних земель давньої Речі Посполитої спонукало істориків кінця ХІХ ст., наближених до народницько-державницьких поглядів, досліджувати питання становлення українського національного руху. До таких учених належав А.Левицький. На його думку, серед русинів (українців) ідея національної самостійності зародилася після падіння Речі Посполитої і, насамперед, на теренах підвладної російській державі української Русі [404, с. 218]. Історик писав, що самостійницькі політичні вимоги з виразним антипольським характером українці почали висувати з ХVІІІ ст. Антипольські настрої серед українців були наслідком підтримки українського руху австрійським урядом, який через відкриття окремої львівсько-галицької митрополії (1808) суттєво прихилив русинів на свій бік. У 1848 р., як стверджував А.Левицький, галицькі русини, підтримані проурядовими силами та, представляючи виключно їхні інтереси, виступили на боці австрійської імперії проти польських визвольних змагань, створивши поряд з польською Центральною Національною Радою – Головну Руську Раду (“святоюрці”). Основним завданням святоюрців, як вважав автор, було не відродити українську державу, а перешкодити розвитку польського руху. Як стверджував історик, перебуваючи на проурядових позиціях і представляючи інтереси уряду, вони вимагали поділу Галичини на дві частини – руську й польську, навіть домагалися збереження німецької мови в школах та установах. Унаслідок розгорнутої ними агітації “серед народу поширився небезпечний для польського національного руху розкол” [132, с. 459]. Такі настрої,

підтримані австрійським урядом, який, на думку автора, взяв під свою протекцію руський (український) національний рух лише з метою його протиставлення польським незалежницьким ідеям, не могли сприяти самостійному розвитку української держави. Львівський історик не вірив у можливість створення незалежної України шляхом співпраці українців з імперськими урядами [404, с. 218] і єдиним шансом для збереження державності як поляків, так і українців вважав відбудову “історично сформованої” багатонаціональної польської держави.

Польські історики зламу XIX–XX ст. були переконані, що в інтересах як поляків, так і українців було створення спільної держави, заснованої на ідеях федерації чи інкорпорації. Такі погляди стали наслідком участі польської історіографії у політичній боротьбі. Польські вчені вважали, що українці не зможуть стати повноцінним народом, який би зрівнявся з польським. Такі погляди, з одного боку, були наслідком поширення ідеї вищості польського народу, з іншого – прагненням зберегти “свійщину” українських теренів. Розвиток українського національного руху зруйнував би вікові зв’язки, що поєднували два народи, звідси і приписування його створення іноземним державам. Саме тому польська історична наука так довго зберігала термін “русини” і відмовлялася від вживання терміна “українці”. Для поляків “русини” були близьким народом, який мав би ввійти у відбудовану багатонаціональну Річ Посполиту, натомість термін “українці” вживався лише для окреслення активних представників українського національного руху, які були противниками створення об’єднаної польської держави [409, с. 55]. Така позиція польських істориків спричинилася до поглиблення розбіжностей з українською та російською історіографією [278, с. 290].

Український національний рух як результат впливу австрійського уряду зображали А.Соколовський та Ю.Балабан. Вони не простежували українське національне відродження від початку XIX ст., натомість зосередили увагу на середині XIX ст., коли, на їхню думку, постала незнана раніше “руська проблема”. Історики писали, що до 1848 р. русини (українці) використовували в розмові та на письмі лише польську мову, спільно з поляками брали участь у відродженні польського народу, між ними не було жодних конфліктів. Лише під впливом

австрійського уряду в українців прокинувся відмінний від польського патріотизм. А.Соколовський зазначав, що заручившись урядовою підтримкою, українці вступили у боротьбу з тими, з ким їх об'єднували одвічні зв'язки, спільна боротьба за вітчизну [181, с. 894]. Ю.Балабан був переконаний, що своєю підтримкою русинів австрійський уряд забезпечив собі у майбутньому протидію польським самостійницьким прагненням [53, с. 229].

На причетності зовнішніх впливів до розгортання українського національного руху наголошував Ф.Буяк у праці “Галичина” (1908–1910), яка отримала велике визнання серед польських науковців [394, с. 5]. Ф.Буяк зазначав, що ще в XVIII ст. австрійський уряд прагнув протиставити русинів польським політичним ідеям, однак йому це вдалося лише 1848 р. До середини XIX ст., на думку історика, ніякого українського політичного руху не існувало, а літературний романтично-слов'янський рух не відкривав русинам (українцям) бачення їх як самостійного народу [69, с. 85]. Ф.Буяк, як і інші польські учені, вважав, що граф Ф.Стадіон створив український політичний рух (“святоюрців”). Історик писав, що це не був самостійний національно-руський (український) рух, а лише початково прихований – національно-російський, який спочатку проголошував культурну, а згодом політичну єдність з Росією. Український національний рух, на думку Ф.Буяка, зародився між 1862 (смертю Т.Шевченка) та 1880 рр. (створення газети “Діло”) [69, с. 85]. Подібні твердження польських учених суперечили твердженням тогочасних українських істориків.

З ідеєю відновлення об'єднаної Польщі виступив Ш.Аскеназі. З 1900 р. він відновив дослідження над XVIII – початком XIX ст. [354, с. 43; 245, с. 18] Дослідник не визнавав рушієм історичного процесу причинно-наслідковий ланцюг, натомість при написанні історичних праць, як і більшість неоромантиків-ідеалістів, керувався власною інтуїцією, яка, на його думку, підказувала, чого саме вимагає “національний дух” [296, с. 162]. Висунення на перший план інтересів власної держави негативно вплинуло на висвітлення ним українського руху. Він відкидав ідею свідомої, спричиненої розвитком національних почуттів в українців потреби розбудови незалежної української держави. На його думку, ідею створення

незалежної Русі з певних політичних міркувань у різний час пропагували як росіяни, так і австрійці, але аж ніяк не самі українці.

Ш.Аскеназі вважав, що для українців упродовж віків існувало декілька можливостей відбудови самостійної держави. Одна з них – навколо Речі Посполитої, яка, на думку автора, була найвигіднішою для українського народу. Однак ідея об'єднання Русі навколо польської держави (перейнята київсько-галицька ідея) безповоротно зникла в XVII ст. Інша спроба на початку XVIII ст., за часів гетьманування Івана Мазепи (1687–1709), також не була реалізована. Відтоді руська держава, як стверджував історик, мала лише дві можливості здобуття самостійності: об'єднання Русі навколо Росії або відродження незалежної Руської (Української) держави.

Перша, давня київсько-московська ідея, відновлена Петром Великим (1689–1725), була частково втілена Катериною II у другому та третьому поділах Речі Посполитої. Повній її реалізації завадило включення Східної Галичини зі Львовом 1772 р. до складу австрійської держави. Повернення цієї території було в планах російських царів Олександра I (1801–1825) та Миколи I (1825–1855). З цією метою за часів правління останнього на теренах Східної Галичини була заснована москвофільська партія. Подібні намагання об'єднання Русі навколо московської держави, на думку автора, помітні під час правління Олександра II (1855–1881) та Олександра III (1881–1894) [228, с. 10].

Друга ідея, а саме створення незалежної Русі, за твердженнями Ш.Аскеназі, була витвором генерал-фельдмаршала Г.Потьомкіна (1739–1791), який був також творцем новітнього українізму. З допомогою Австрійської імперії він планував створити незалежну від Росії й Польщі Руську державу. Після його смерті цю ідею перейняв австрійський імператор Йосиф II (1780–1790), ставши другим творцем сучасного українізму. Після нього, як стверджує Ш.Аскеназі, ідею надання українцям самостійності підхопив й розвинув граф Ф.Стадіон. З цією метою 1805 р. було створено уніатську митрополію у Львові, супроти російської у Києві, а також заохочено виступ лояльних русинів проти князя Юзефа Понятовського (командувача польської національної армії) під час галицької кампанії 1809 р. За

твердженнями історика, перейнятий і розвинений графом Ф.Стадіоном потьомкінсько-йосифінський українізм, проіснувавши до 1914 р., під час Першої світової війни повністю вичерпав себе, дійшовши до абсурду. Україна (в розумінні історика лише наддніпрянська її частина) вже не могла існувати без Великої Росії, і навпаки, саме тому вони повинні були об'єднатися. Таким чином втілювалися б у життя прагнення Петра Великого і Катерини II. Тому, зазначав історик, “не можна було слідувати прагненням українців й віддавати їм Львова (йшлося про всю Східну Галичину), бо за таких умов він перейшов би до Росії, а не до Русі” [228, с. 10]. Як вважав Ш.Аскеназі, якщо й існував ще певний спосіб створення незалежної Русі, то лише з польською допомогою. Самостійно, власними силами українці не мали змоги відродити свою державність. Такі твердження користувалися популярністю в польському суспільстві. Подібні та більш пропольські думки висловлювали інші львівські історики.

До української проблематики, здебільшого у своїх публіцистичних працях, звертався також С.Закшевський. Визнаючи за українцями право на створення власних національних рухів, історик применшував рівень їхнього політичного та культурного розвитку, а також наголошував на поширенні в їхньому середовищі антипольських настроїв [401, с. 99]. У статті “Схід і Захід в історії Польщі” [251, с. 109–195] С.Закшевський, перебуваючи під впливом політичної ідеології ендеків та прагнучи відбудови Речі Посполитої в кордонах 1772 р., доводив спорідненість польської й руської культури. Він підштовхував читачів до висновку, що, оскільки ці два народи взаємно перейняли здобутки у сфері культури й протягом віків розвивалися в межах однієї держави (під польською зверхністю та пануванням), то поляки мали історичне підґрунтя для врядування у Східній Галичині. Ще далі у підтвердженні польських прав на панування в Галичині автор посунувся у статті “Історичне право Польщі до Галицької Русі” [193]. Він писав, що польсько-український зв'язок неможливо нічим розірвати, оскільки його початки сягають глибокої давнини. Необхідність політичного врядування поляків він пояснював багатовіковою традицією польського панування на цій землі та політичною незрілістю українського народу [401, с. 100]. Також історик, всупереч твердженням

тогочасної української історіографії, намагався довести автохтонність поляків у Галичині. Він стверджував, що в давнину галицьку землю заселяли не українські, а польські племена радимичів і в'ятичів, які внаслідок переселення звільнили ці терени для руських племен [193, с. 366]. Таке висвітлення історичного минулого двох народів доводило виключне право поляків на володіння цією територією і відкидало можливість відродження української держави в її етнографічних кордонах.

С.Закшевський як прихильник популярної на той час теорії “історичних” і “неісторичних” націй відносив українців до “неісторичних”, які, на його думку, не мали чітко визначених політичних претензій і розвиненого національного життя [193, с. 365]. Він усілякими способами намагався спростувати самостійницькі прагнення українців. Його праці, хоч і нагадували наукові, все ж залишились науково-популярними статтями. Частково погляди С.Закшевського на відбудову української держави еволюціонували після Першої світової війни. Вчений наголошував, що створення української держави було в інтересах не лише українців, а й поляків [235, с. 2]. Незалежна українська держава слугувала б передмур'ям над Дніпром від Росії [236, с. 1]. Однак слід зазначити, що навіть тоді, він підтримував створення української держави лише на теренах наддніпрянської України, тоді як Східна Галичина, на його думку, мала залишитися у складі польської держави [234, с. 1]. Його погляди щодо приналежності Східної Галичини так і не змінилися.

Подібні позиції у висвітленні українського національного руху відстоювали й інші дослідники, які за своїми політичними інтересами були близькі до ендеків. Історичні праці, присвячені минулому південно-східних земель давньої Речі Посполитої, покликані були доводити слушність націоналістичної політики СНД у Східній Галичині [379, с. 227]. Такі завдання стояли й перед А.Шельонговським. Співпраця львівського історика з політичним табором ендеків зводилася до пошуків аргументації одвічної приналежності до Польщі Червоної Русі та “історичних прав поляків на Русі” [185; 356, с. 206]. Підпавши під хвилю історичного “оптимізму” та апологетизму, дослідник доводив причетність сусідніх Речі Посполитій держав до

розвитку українського руху. На його думку, у період 150-літньої неволі руський (український) сепаратистський рух під впливом свідомої антипольської акції Росії, Австрії та Пруссії виріс до розмірів національного антагонізму русинів і поляків [186, с. 47]. У піднесенні українців у 40-х роках XIX ст. автор звинувачував віденський двір. На його думку, австрійський уряд, виступаючи на захист централізації й абсолютизму, підбурював одну народність проти іншої. Автор хибно стверджував, що зусиллями губернатора Ф.Стадіона у Галичині з русинів було створено, супроти польської Центральної Національної Ради, Святоюрську Раду [182, с. 274]. Історик також відкидав можливість створення незалежної української держави. У формуванні візії відбудови незалежної Польщі він спирався на традиційну ідеологію шляхетського руху – “історичну Польщу”.

Польські історики, прихильники ідеології ендеків, вважали русинів “збунтованим плем’ям”, частиною польського народу, які, не маючи власної культури, вирішили створити свою національну псевдокультуру. Сучасний польський історик А.Суліма-Камінський стверджував, що невизнання поляками українців як народу та їх самостійницького руху не залежало лише від польських економічних інтересів на українських землях, а було пов’язане з переконанням, що в Україні існувала культура, сформована польськими зусиллями, яку українці нібито намагалися зруйнувати [299, с. 417].

В.Собеський вважав, що граф Стадіон створив нову націю – русинів (“Der Ruthenen”) на противагу полякам [177, с. 120–121]. Він був переконаний, що руські (українські) політичні партії та сама нація русинів (українців) були витвором Австрії, Росії, або ще якоїсь сусідньої держави [178, с. 65, 104]. Ці погляди викликали гостру критику українських учених. М.Грушевський заперечував як погляди польських істориків про підтримку українського національного руху ззовні, так і російських учених про сприяння з боку польських урядовців [217, с. 1].

Ф.Конечни вважав, що в Східній Галичині у XIX ст. під впливом поляків відбулася третя спроба творення української нації, яка не мала жодного зв’язку з двома попередніми (перша, у XVI – першій половині XVII ст., друга, наприкінці XVII ст.) [103, с. 116]. Це була цілковито нова формація з новою українською

літературною мовою, без будь-якого генетичного зв'язку з першою руською нацією. Лише згодом її розглядали як продовження “острозької формації”. Націоналістичні погляди Ф.Конечного на творення українського народу та нації проявилися у його висловлюваннях: “Хочу лише зазначити, що руський народ завдячує полякам спробами свого формування, без Польщі не було б навіть вислову “русська національність” [103, с. 116]. Історик дійшов висновку, що українці зламу століть, висуваючи самостійницькі вимоги, які не відповідали польським інтересам, не прагнули врегулювання польсько-українського конфлікту, їм було вигідніше взаємне протистояння [239, с. 404].

З Ф.Конечним з приводу українського національного відродження полемізував І.Франко. Намагаючись відповісти на звинувачення Ф.Конечним українців, зокрема, львівських русинів, у неспроможності сформувати нову політичну думку [238, с. 344], І.Франко писав, що через незнання української історії та тогочасних політичних подій, Ф.Конечні оцінював взаємне існування обох народів виключно з пропольської позиції і не бажав визнавати самостійницьких прагнень українців. І.Франко наголошував, що два народи об'єднали не український національний інтерес, а виключно польський, а також історичні обставини, насильство [227, с. 159]. І.Франко дійшов висновку про неможливість врегулювання польсько-українського конфлікту на польських умовах: відродження багатонаціональної Речі Посполитої.

Подібні висновки польських дослідників мали швидше політичний, аніж науковий характер. Польське прагнення показати український рух як іноземну “інтригу”: австрійську, російську, пруську – було наслідком існування в польській та українській націях суперечливих політичних ідеологій. Як зазначав І.Лисяк-Рудницький, польська політична думка за вихідну точку брала Річ Посполиту до 1772 р., у якій єдність шляхетської верстви ототожнювалася з єдністю нації. Така позиція поляків унеможливлювала їхнє примирення з ідеєю окремої української нації [286, с. 425]. Вони відкидали думку, що українці наділені такими самими правами, як і поляки. Звідси і заяви про формування українського руху сусідніми державами.

На пропольських позиціях перебував і Ф.Равіта-Гавронський. Він заперечував факт існування українського народу, вважаючи його спільнотою, яка ще не перетворилася в народ [165, с. 135], і цим він аргументував відсутність підтримки з українського боку польського повстання 1862–1863 рр. [163, с. 307; 164, с. 222]. Загалом історик не заперечував права українців на розвиток у майбутньому, але відкидав можливість створення українського народу на початку ХХ ст. Він зазначав, що українці борються не лише за власну історію, а й за назву для свого народу, оскільки частина їх ототожнює себе з Росією, а частина прагне створити свою незалежну державу. У листі до Б.Вислоуха він писав, що українці повинні розвиватися лише під впливом Польщі чи Росії [51]. З такими висновками польського вченого не погоджувалися українські історики (М.Грушевський, С.Томашівський), які вважали, що на початку ХІХ ст. існував не лише український народ, а й українська нація, тісно пов'язана з традиціями Київської Русі. І.Лисяк-Рудницький заперечував тезу безперервного розвитку української нації, наголошуючи на її дворазовому відродженні (вперше за часів козацької України, вдруге – 1917 р.) [287, с. 24–25].

На підтримку українського національного руху на початку ХХ ст. виступив В.Фельдман. Він не належав до жодної з польських політичних організацій і загалом скептично ставився до політичної активності [290, с. 124]. В.Фельдман не погоджувався з думкою про те, що руське (українське) питання – це лише продукт чиеїсь політичної інтриги [232, с. 319]. Проводячи паралелі між ставленням росіян та німців до поляків (вважали польське питання “інтригою”) та поляків до українців (зазначали, що русинів “створив” граф Стадіон тощо), історик наголошував, що українці не могли бути нічийим витвором, оскільки мали власну розвинену культуру, плеяду знаних письменників – починаючи від І.Котляревського і закінчуючи Т.Шевченком та О.Федьковичем [232, с. 318–319]. Причини польсько-українського конфлікту дослідник вбачав у віковому несправедливому ставленні поляків до українців, що негативно позначилося на українському національному характері. В.Фельдман зазначав, що розв'язати польсько-український конфлікт можна було лише через визнання та підтримку українського національного відродження,

надання українцям усіх політичних та економічних прав на рівні з поляками, можливостей для вільного розвитку в кордонах відбудованої Речі Посполитої [233, с. 19–21]. Після політичних подій 1908 р. (вбивство галицького намісника А.Потоцького українцем М.Січинським) погляди В.Фельдмана еволюціонували в бік ідеології ендеків [290, с. 124–125].

Проблемам українського відродження значну увагу присвятив прихильник відновлення федеративної Речі Посполитої Б.Лімановський. Історик також відкидав думку, що питання української національності було складовою політики графа Ф.Стадіона. Він наголошував, що проблема української національності в Галичині, як і польської в Сілезії, була наслідком поширення демократичних переконань, визнання права народу на спільну та рівну участь у суспільно-державницькому житті. На думку історика, “голуховсько-стадіонівська” політика 1848 р. надала руській (українській) проблемі клерикально-урядового характеру [138, с. 425]. Дослідник наголошував, що Головна Руська Рада, створена святоюрцями за участю австрійської бюрократії для протидії польському революційному руху, переважно складалася з німецьких представників, а не з русинів (українців) [138, с. 426]. Б.Лімановський зауважив, що на початку створення Ради руське духовенство ставилося до неї з підозрою, але згодом побачило у ній засіб посісти такі громадські позиції, як і шляхта. Власне тому на перший план висунувся поділ Галичини на дві губернії.

На думку історика, антипольські настрої в Україні були наслідком поширення панславістських гасел, австрійської клерикально-урядової політики, шляхетських утисків, поліційно-агентської бюрократії. Він зазначав, що більшість польських істориків погоджувалися зі співіснуванням польського й українського народів в одній федеративній державі. Сам історик також вбачав спільне майбутнє для обох народів у федерації і вважав, що умови Люблінської унії необхідно поширити на всі народи, які заселяли Річ Посполиту, та об'єднати їх між собою за принципом “вільні з вільними, рівні з рівними” [138, с. 458]. Б.Лімановський, слідом за філософом і публіцистом Каролем Лібельтом, вважав зразком федеративної держави Сполучені Штати Америки. Такі погляди історика були наслідком його

активної участі у польському політичному житті, зокрема як члена ППС, метою якої було створення незалежної федеративної польської держави.

Можливість створення самостійної України заперечували навіть помірковані польські історики. Розбіжності національної ідеології поляків (прихильники крайніх поглядів відкидали можливість існування самостійної України, помірковані історики погоджувалися поступитися українцям щонайбільше становищем толерованої меншості, натомість заперечували можливість розширення їхніх політичних, освітніх та економічних прав) та українців (вимагали національної та політичної свободи, відкидали можливість створення багатонаціональної Речі Посполитої з українських земель) були суттєвими, що унеможливило компромісне вирішення польсько-українського конфлікту [286, с. 426].

Підсумовуючи, зазначимо, що проблеми української історії XVI–XIX ст. викликали значне зацікавлення серед польських учених. Незважаючи на певні шкідливі наслідки Люблінської унії, польські дослідники схвалювали її. Критичне ставлення до унії спостерігалось в працях представників краківської історичної школи, однак зі зміною політичної ситуації в Галичині їх погляди втратили колишній критицизм. Для представників варшавської та львівської історичних шкіл унія була успіхом Речі Посполитої, що проявився в територіальних і демографічних здобутках. Поширення “ягеллонського міфу” в польській історичній науці зумовило сприйняття унії як логічного завершення великого історичного процесу та події, що не мала аналогів у світовій історії. Молоді дослідники, перебуваючи під впливом неоромантизму та націонал-демократії, представляли наближену до варшавської, однак більш апологетичну візію Люблінської унії.

Берестейську унію позитивно оцінювали представники старшого та молодшого поколінь, однак усі вони бачили й різні її недоліки; саме це послужило критерієм розмежування поглядів представників різних історіографічних напрямів. Для вчених краківської школи унія була фактором, що об’єднав західну й східну церкви та перемогою католицизму. Її невдачу вони пояснювали необдуманною політикою місцевих магнатів, католицьких єпископів і поступливістю польського короля. Варшавські історики-позитивісти в Берестейській унії знаходили основні

підстави конфліктів в Україні. Для львівських істориків кінця XIX ст. унія була запорукою існування польсько-литовської держави та об'єднаної церкви на руських землях. Боротьба між уніатами і не-уніатами та здобуття останніми підтримки козаків й Москви стали причиною її невдач.

Початок XX ст. та наявність перспектив відновлення польської держави зумовили зміни в оцінці Берестейської унії, яку почали розглядати як внутрішню проблему Речі Посполитої. Частина польських істориків наголошувала на слабкому розвитку унії та труднощах, з якими вона зіткнулася на початковому етапі. Відсутність підтримки унії з боку руських і польських політичних кіл спричинили конфлікт між українцями та поляками. Інші вчені вважали, що вона спрямовувалася на ліквідацію впливів московського та константинопольського патріархів, несучи на руські землі толерантність й прогрес і не завдаючи шкоди українському населенню.

На думку польських учених кінця XIX ст., козаччина негативно вплинула на розвиток польської держави в XVI–XVII ст. Зростання її ролі та значення краківські історики пояснювали спробами запровадження реєстру, який вважали політичною помилкою. Натомість варшавські вчені розцінювали його як прояв політичної мудрості та виваженості польських монархів. В.Смоленський уперше в польській історіографії зобразив козаків як фактичних колонізаторів українських степів і накреслив нову схему польсько-українського сусідства. Львівські вчені вважали козаків своєю військовою дружиною, що витворилася на теренах, позбавлених опіки польської влади. Усі історики кінця XIX ст. причини козацьких повстань XVI–XVII ст. шукали в суспільно-економічних обставинах. Релігійні причини конфліктів на одне з провідних місць висували варшавські та львівські вчені, краківські ж вважали їх другорядними. Варшавські історики наголошували на династичних мріях Б.Хмельницького, краківські – на прагненнях створити незалежну державу.

На початку XX ст. під впливом неоромантизму та тогочасної політичної ситуації польські вчені повернулися до розгляду козацької проблеми як внутрішньої справи Речі Посполитої. У працях більшості польських істориків, козацтво постає як негативний образ, як різнонаціональні розбійницькі ватаги, що шкодили

інтересам Речі Посполитої. Історики наголошували на соціально-економічних причинах козацьких виступів. В оцінках особи Б.Хмельницького та його політичної діяльності вчені початку ХХ ст. наближалися до дослідників кінця ХІХ ст.

Польські історики, розглядаючи польсько-козацькі угоди, акцентували увагу лише на двох з них – Зборівській (1649) та Гадяцькій (1658). Якщо першу оцінювали негативно, як наслідок слабкості Речі Посполитої, то другу – як зразок для формування польсько-українських взаємин, підґрунтя для створення федеративної польської держави.

Гайдамацький рух в польській історіографії висвітлений слабо, оскільки він був тісно пов'язаний з тогочасним актуальним політичним життям. Коліївщину розглядали як наслідок впливів російського уряду, який прагнув розправитися з Барською конфедерацією. Вчені підкреслювали, що з цього руху скористалися Австрія, Росія, Пруссія. Львівські історики розглядали цю проблему ще як наслідок діяльності православ'я. Невелике зацікавлення викликав гайдамацький рух в істориків початку ХХ ст. Лише А.Яблоновський та Ф.Равіта-Гавронський приділили йому певну увагу. Описуючи побіжно гайдамацький рух, історики початку ХХ ст. намагалися не ускладнювати польсько-українські взаємини напередодні Першої світової війни.

Представники як старшого, так і молодшого поколінь не вірили у можливість створення незалежної України. Вважали, що єдиним шансом для збереження державності поляків й українців була відбудова історично сформованої багатонаціональної польської держави.

ВИСНОВКИ

1. На зламі XIX–XX ст. польська історична наука характеризувалася низкою змін: поширилися її контакти з європейською історіографією, намітився перегляд проблематики та теоретичних основ історії, відбулася переоцінка індивідуалістського та позитивістського підходів. Теоретичні зміни в польській історіографії були частково пов'язані зі зміною генерацій. На перший план виступили представники середнього та молодшого покоління, які своїми працями зміцнювали національну самосвідомість польського суспільства. Від початку XX ст. і до кінця Першої світової війни польські історики перебували під впливом тогочасної політики, що наклало відбиток на висвітлення ними польського та українського минулого.

2. У досліджуваний період польська історична наука, незважаючи на відсутність державності й поділ між трьома імперіями, зробила кроки вперед у методологічному, джерелознавчому та інтерпретаційному відношеннях. Найбільш сприятливі умови для наукової праці склалися в Галичині; тут виділилися два головних середовища – краківське та львівське. Польська історична наука в Галичині мала підтримку в державних і громадських інституціях. Головними історичними центрами Кракова були Академія знань, її Історико-філософський відділ та Історична комісія. У Львові польська історична наука знайшла міцне підґрунтя в Історичному товаристві, його друкованому органі “Історичному кварталнику”, Товаристві підтримки польської науки. Роль наукових центрів на теренах Галичини відігравали університети, бібліотеки, архіви, музеї. Наукові товариства у Королівстві Польському через заборону почали з'являтися лише з 1905–1907 рр. Було створено Товариство любителів історії, Варшавське наукове товариство. На польських теренах, підвладних Німеччині, склалися найнесприятливіші для розвитку гуманітарної думки умови. Певне значення для розвитку польської історіографії мали закордонні інституції: Польська бібліотека у Парижі, Польський національний музей у Рапперсвіллі.

3. На зламі XIX–XX ст. представники позитивістських історичних шкіл ще суттєво впливали на польську історичну думку. На початку XX ст. у польській історіографії поширилися неоромантичний та модерністський підходи, які сприяли поглибленню наукової спеціалізації, виокремленню низки історичних субдисциплін: історії права, економічної історії, історії культури, історії війн, а також розширенню хронологічних меж досліджень до XIX ст. Під впливом неоромантизму, піднесення національного руху в польській історіографії окреслилися незалежницька та народницька орієнтації. З появою перспективи створення незалежної Польщі в польських історичних колах поширилася “оптимістична” візія минулого, яка ідеалізувала й звеличувала національне минуле, сприяла вкоріненню історичних міфів у польській суспільній свідомості. Поступовий відхід польських істориків від неоромантизму та “оптимізму” накреслився з 1918 р.

4. Історики-позитивісти та історики-неоромантики не заглиблювалися в територіальні та етнічні проблеми, пов’язані з окресленням земель України. Наслідком цього стало вживання географічної термінології при описі українських теренів. Наприкінці XIX ст. польські історики відмовилися від категорій “свійщини” у трактуванні українських земель. Краківські вчені (М.Бобжинський) розглядали українські землі як територію, що тривалий час перебувала і формувалась у кордонах Речі Посполитої, натомість варшавські (Т.Корзон, В.Смоленський) – визнавали окремішність українських земель. Українська проблематика найповніше була представлена в працях львівських учених. На українських теренах польські історики виділяли кілька історико-етнографічних регіонів. На початку XX ст. дослідники повернулися до категорій “свійщини” у трактуванні України та до заміни терміна “Україна” терміном “Русь”, чим намагалися створити підґрунтя для відродження ідеї Речі Посполитої у кордонах 1772 р. У визначенні українських теренів до поглядів краківської школи схилилися історики-консерватори (Ю.Балабан, А.Соколовський). “Оптимістичні” тенденції простежувалися в працях неоромантиків (С.Закшевського, О.Галецького), які для окреслення українських земель вживали термін “Україна”, істориків, наближених

до ідеології ендеків (А.Шельонговський), Національної ліги (Ю.Семенський). Публіцистичні підходи спостерігалися у працях Ф.Равіти-Гавронського. “Оптимістична” візія польського минулого тяжіла до невизнання окремішності України з політичного та географічного поглядів.

5. Краківські (М.Бобжинський, С.Кшижановський, Я.Фіялек), варшавські (В.Смоленський, Т.Корзон) та львівські (А.Левицький, Ф.Папе, А.Прохаска) історики генезу польсько-українських взаємин виводили з середніх віків, від Казимира Великого та Владислава Ягайла. Краківські науковці негативно сприймали поширення польських кордонів на схід, вбачаючи у цьому одну з причин краху Речі Посполитої у XVIII ст., вони також прилучилися до витіснення з польської історіографії “ягеллонського міфу” (Ю.Шуйський). Варшавські та львівські історики наголошували на винятковій історичній ролі польської держави як передмур’я Європи.

Поширення неоромантичної методології, дискусії з російською, литовською та українською історіографією, тогочасна політична ситуація, сприяли відродженню “ягеллонської ідеї” (С.Смолька). Вона певною мірою вплинула на творчість представників різних суспільно-політичних течій. Історики-консерватори генезу польсько-українських взаємин виводили з X–XI ст., однак не погоджувалися з теорією цивілізаційної місії польської держави на Сході як головного змісту її історії. Прихильники соціалістичної ідеології поширення вищої польської культури на західні руські землі вважали основним чинником витворення тут “малоруського народу”. Представники народницької орієнтації виводили польсько-українські взаємини зі слов’янської племінної епохи, наголошуючи на спільності польсько-українського минулого; вони також підкреслювали історичну роль польської держави як передмур’я Європи.

6. Польські дослідники на загал оцінювали Люблінську унію позитивно, відзначаючи й певні її некорисні наслідки. Критично до неї ставилися представники краківської історичної школи, однак зі зміною політичної ситуації в Галичині їхні погляди втратили колишній критицизм. Для варшавських учених унія була своєрідним успіхом Речі Посполитої, що проявився в територіальних і

демографічних здобутках. Львівські історики вважали її найяскравішим періодом історії об'єднаних народів.

На початку ХХ ст. поширення “ягеллонського міфу” вплинуло на висвітлення польськими вченими Люблінської унії, яку почали розглядати як логічне завершення історичного процесу та подію, яка не мала аналогів у світовій історії (А.Соколовський, Ю.Балабан). Молоді дослідники (С.Кутшеба, О.Галецький, О.Бальцер, А.Шельонговський, С.Закшевський, Ю.Семенський, Ф.Конечни) представили наближену до варшавської, однак більш апологетичну візію унії, розглядали її як переломний момент у польській історії. Деякі вчені (В.Конопчинський) досліджували унію дещо критичніше: з одного боку, вони розглядали її як подію, що не мала світових аналогів, з іншого – наголошували на її негативних наслідках для польської державності.

7. Польські історики поряд із позитивною оцінкою Берестейської унії, виокремлювали її негативні сторони, що послужило критерієм розмежування поглядів представників різних історіографічних напрямів. Для вчених краківської школи унія була чинником, що об'єднав західну й східну церкви та перемогою католицизму, для львівських – запорукою існування польсько-литовської держави та об'єднаної церкви на руських землях. Варшавські історики вбачали у ній підстави наступних конфліктів в Україні. Її невдачу краківські вчені пояснювали непродуманою політикою місцевих магнатів, католицьких єпископів і поступливістю польського короля, львівські – боротьбою між уніатами і не-уніатами, здобуттям останніми підтримки козаків і Москви. Варшавські історики вважали, що через спротив магнатів, католицьких єпископів, негативний вплив Москви, козацтва та православ'я унія не виконала покладених на неї завдань. На початку ХХ ст. історики-позитивісти (В.Смоленський, Т.Корзон), консерватори (А.Соколовський, Ю.Балабан), прихильники ендеків (С.Закшевський, В.Собеський, А.Шельонговський, Ю.Семенський) почали розглядати унію як внутрішню проблему Речі Посполитої. Історики-консерватори наголошували на труднощах, з якими вона зіткнулася на початковому етапі розвитку, у її невдачі звинувачували руську шляхту, польську владу та католицьких єпископів. Прихильники ендеків

вважали, що унія була спрямована на ліквідацію впливів московського та константинопольського патріархів, несучи на руські землі толерантність й прогрес, і не завдала шкоди українському населенню.

8. Польські вчені відзначали, що українське козацтво зашкодило розвитку польської держави в XVI–XVIII ст. Запровадження козацького реєстру краківські історики вважали політичною помилкою, натомість варшавські – проявом політичної мудрості польських королів. В.Смоленський вперше в польській історіографії зобразив козаків як колонізаторів українських степів і накреслив нову схему польсько-українського сусідства. Львівські вчені розглядали козаків як своєрідну військову дружину. Причини козацьких повстань XVI–XVII ст. історики-позитивісти шукали в соціально-економічних обставинах. Релігійні причини конфліктів на одне з провідних місць висували варшавські та львівські вчені. Останні критикували не лише методи боротьби козаків, а й силові придушення повстань польським урядом.

Початок XX ст. змінив трактування козацтва: його почали розглядати як внутрішню проблему Речі Посполитої. Сформувалося кілька підходів у зображенні козаків: більшість учених у них вбачали лише розбійницькі ватаги, які шкодили інтересам Речі Посполитої; інші (Ф.Равіта-Гавронський, А.Шельонговський) – наголошували на їхньому “тюркському” етнічному та культурному походженні; ще інші (Ю.Семенський, Ф.Конечни) – розглядали козаків як суспільну верству, проміжну між шляхтою та селянством. Історики-консерватори наголошували на соціально-економічних причинах козацьких виступів, водночас, вони критикували методи боротьби козаків і виправдовували збройне придушення їхніх виступів. Прихильники ендеків (А.Шельонговський, Т.Корзон, Ф.Равіта-Гавронський, Ф.Конечни) у розрухах XVII ст. звинувачували Б.Хмельницького, який, на їхню думку, керувався виключно амбіціями та егоїстичними інтересами. Історики акцентували увагу на двох польсько-козацьких угодах – Зборівській, яку оцінювали критично, як результат слабкості Речі Посполитої, та Гадяцькій, вважаючи її зразком для формування польсько-українських взаємин.

9. Наприкінці XIX ст. про гайдамацький рух писали мало, оскільки його критична оцінка польськими вченими могла ускладнити українсько-польські взаємини та унеможливити відновлення багатонаціональної Речі Посполитої. Краківські та варшавські вчені наголошували, що з цього руху скористалися Австрія, Росія, Пруссія, натомість львівські – розглядали його не лише як наслідок російських впливів, а й діяльності православних церковнослужителів та віруючих. Невелике зацікавлення гайдамацький рух викликав в істориків початку XX ст. Певну увагу йому присвятили А.Яблонівський (його погляди на Коліївщину були сприйняті польською історіографією) та Ф.Равіта-Гавронський (його твердження про тюркський характер гайдамаків не знайшло підтримки). Погляди істориків-консерваторів (А.Соколовського, Ю.Балабана) не відрізнялися від учених краківської школи. Критично оцінювали гайдамацький рух представники народницької орієнтації (А.Шельонговський, В.Собеський), які зображали конфедератів як угруповання, що боролось за віру та вітчизну. Варшавські вчені (Т.Корзон, В.Смоленський), щоб не ускладнювати польсько-українські стосунки напередодні Першої світової війни, описували гайдамацький рух як локальний виступ.

10. Представники старшого та молодшого поколінь, досліджуючи українське національне відродження, не бачили можливості створення у XIX ст. незалежної України. Єдиним шансом для збереження державності поляків й українців вони вважали відбудову багатонаціональної польської держави.

11. Польську історіографію кінця XIX – початку XX ст. характеризувало поживлення досліджень, присвячених історії України та українцям. Українська тематика висувалася на одне з перших місць у польській історичній науці. Перспектива створення незалежної польської держави вимагала врегулювання національних конфліктів у кордонах давньої Речі Посполитої. Це завдання намагалися виконати тогочасні польські історики, більшість із яких перебували під впливом різноманітних політичних ідеологій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

НЕОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали

Державний архів Львівської області (ДАЛО)

1. Ф. 26 (Львівський університет), оп. 5, спр. 1952 (І).
2. Ф. 26, оп. 7, спр. 954, 195 арк.

Центральний державний історичний архів України у м. Львові (ЦДІАУ у м. Львові)

3. Ф. 362 (Студинський К. – академік), оп. 1, спр. 422 (Яблоновський А. Лист до К.Студинського від 4.04.1904), арк. 1.
4. Ф. 401 (Редакція журналу “Літературно науковий вісник”), оп.1, спр. 110 (Томашівський С. [Рец.]: F.Rawita-Gawroński. Uposarzenie duchowieństwa rzymsko-katolickiego na kresach ukraińnych w końcu XVIII w. // Przewodnik Naukowy i Literacki. – 1900. – S. 562–570, 675–682, 758–798), арк. 4–5.
5. Ф. 401, оп. 1, спр. 114 (Целевич О. [Рец.]: F.Rawita-Gawroński. Filip Orlik, jako hetman kozacki // Biblioteka Warszawska. – 1899. – S. 389–419), арк. 53–58.
6. Ф. 401, оп.1, спр. 110 (Томашівський С. [Рец.]: L.Kubala. Oblężenie Lwowa w roku 1655 // Lamus. – 1909. – Т. 2. – S. 185–216), арк. 145.
7. Ф. 401, оп.1, спр. 67 (Коренець Д. [Рец.]: W.Czermak. Plany wojny Tureckiej Władysława IV. – Kraków, 1895), арк. 99–104.
8. Ф. 401, оп.1, спр. 68 (Кордуба М. [Рец.]: L.Kubala. Zaprzepaszczona Kraina // Kwartalnik Historyczny (КН.). – 1907. – S. 612–653), арк. 35.
9. Ф. 401, оп. 1, спр. 45.

Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego (AUJ)

10. Sygnatura S. II 619 (Teczki osobowe [Bobrzyński Michał]).
11. Sygnatura S. II 619 (Teczki osobowe [Czermak Wiktor]).

12. Sygnatura S. II 619 (Teczki osobowe [Fijalek Jan]), k. 1–2.
13. Sygnatura S. II 619 (Teczki osobowe [Krzyżanowski Stanisław]).
14. Sygnatura S. II 619 (Teczki osobowe [Lewicki Anatol]).
15. Sygnatura S. II 619 (Teczki osobowe [Morawski Kazimierz]).
16. Sygnatura S. II 619 (Teczki osobowe [Smolka Stanisław]).
17. Sygnatura S. II 619 (Teczki osobowe [Sobieski Wacław]).
18. Sygnatura WF II 121 (Wydział Filozoficzny. Teczki akt habilitacyjnych; materiały z lat 1862–1945 [Sprawozdania o pracach złożonych wydziałowi filozoficznemu przez d-ra Stanisława Smolkę w celu uzyskania przeznaczenia do habilitacji na docenta historii średniowiecznej i nowożytnej, napisane przez d-ra W.Zakrzewskiego 23 czerwca 1875]).
19. Sygnatura WF II 121 (Wydział Filozoficzny. Teczki akt habilitacyjnych; materiały z lat 1862–1945 [Sprawozdanie o pracy habilitacyjnej d-ra W.Czermaka napisał S.Smolka 22 marca 1895]).
20. Sygnatura WF II 121 (Wydział Filozoficzny. Teczki akt habilitacyjnych; materiały z lat 1862–1945 [W. Zakrzewski o działalności W.Czermaka napisał 20 marca 1895]).
21. Sygnatura WF II 121 (Wydział Filozoficzny. Teczki akt habilitacyjnych; materiały z lat 1862–1945 [Życiorys Czermaka Wiktora]).
22. Sygnatura WF II 121 (Wydział Filozoficzny. Teczki akt habilitacyjnych; materiały z lat 1862–1945 [Ocena pracy habilitacyjnej d-ra Oskara Haleckiego p.t. Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka. – 1915. – 315 s. Wacława Sobieskiego, 3. 12. 1915]).
23. Sygnatura WF II 121 (Wydział Filozoficzny. Teczki akt habilitacyjnych; materiały z lat 1862–1945 [Ocena pracy habilitacyjnej d-ra Oskara Haleckiego p.t. Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka. – 1915. – 315 s. Stanisława Krzyżanowskiego]).
24. Sygnatura WF II 121 (Wydział Filozoficzny. Teczki akt habilitacyjnych; materiały z lat 1862–1945 [Podanie S.Zakrzewskiego o dopuszczenie do przewodu habilitacyjnego]).

25. Sygnatura WF II 135 (Katedra Historii Powszechnej; materiały z lat 1850–1917 [Szujski J. Referat na kandydatów obsadzenia Katedry Historii Powszechnej po prof. Antoni Walewskim]).
26. Sygnatura WF II 136 (Katedra Historii Austrii i Historii Powszechnej; materiały z lat 1860–1918. [Apel docenta S. Smolki do Preświentnego Wydziału z 31.03.1876]).
27. Sygnatura WF II 136 (Katedra Historii Austrii i Historii Powszechnej; materiały z lat 1860–1918 [Smolka S., Zakrzewski W. Referat na kandydatów obsadzenia Katedry Historii Austrii, 2.07.1883]).
28. Sygnatura WF II 137 (Katedra Historii Polskiej; materiały z lat 1869–1918 [Wypłata miesięcznej kwoty prof. S. Smolce 26.09.1886]).
29. Sygnatura WF II 138 (Seminarium Historyczne; materiały z lat 1861–1918 [Tokarz W. Curriculum vitae (na posadę asystenta przy Seminarium Historycznym Uniwersytetu Jagiellońskiego 7. 10. 1901]).
30. Sygnatura WF II 143 (Katedra i Seminarium Historii Gospodarczej; materiały z lat 1908–1945 [Zamianowanie docenta prywatnego d-ra F.Bujaka adpersonam nadzwyczajnym prof. Polskiej i Powszechnej historii gospodarczej na Uniwersytecie Jagiellońskim, 26.08.1909]).

Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України. Відділ рукописів (ВР ЛНБ)

31. Ф. 11 (Барвінські) (Буяк Францішек. Лист до Барвінського Олександра Григоровича від 5 травня 1912 року), 1 арк.
32. Ф. 132 (Львівський університет) (*Bujak F. Budzet chłopa*), арк. 1–10.
33. Ф. 18 (Буяк Францішек), п. 3 (Матеріали Ф.Буяка до праці про стан заробітчанської еміграції в Галичині), 64 арк.
34. Ф. 34 (Гнатюк Володимир) (Брюкнер Александр. Лист до В.М.Гнатюка від 8 червня 1914 року), 1 арк.
35. Ф. 5 (Оссолінські), оп.1, спр. 5768 (I) (Нотатки Людвіка Кубалі).
36. Ф. 58 (Карлович Ян) (Брюкнер Александр. Лист до Яна Карловича від 22 червня 1886 року), арк. 127–130.

37. Ф. 9 (Колекція окремих надходжень), о/н 3633 (Limanowski Bolesław. List do Ignaciego Mościckiego, prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, lipiec 1929), 1 арк.

Biblioteka Jagiellońska w Krakowie. Rękopisy (Rkps. BJ)

38. Mikrof. P. 337/1 (Korespondencja M.Bobrzyńskiego [Dobrzański Mirosław. List do Michała Bobrzyńskiego. Piotrków, 20 maja 1879 r.]), k. 411–412.
39. Mikrof. P. 337/1 (Korespondencja M.Bobrzyńskiego [Karłowicz Jan. List do Michała Bobrzyńskiego. Wiszniew, 2 września 1879 r.]), k. 427–430.
40. Mikrof. P. 337/1 (Korespondencja M.Bobrzyńskiego [Rembowski Aleksandr. List do Michała Bobrzyńskiego. Warszawa, 1 stycznia 1880 r.]), k. 459–460.
41. Mikrof. P. 337/1 (Korespondencja M.Bobrzyńskiego [Smolka Stanisław. List do Michała Bobrzyńskiego. Kraków, 19 lutego 1880 r.]), k. 467–468.

Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Rękopisy (Rkps. PAN Kraków)

42. Rkps. PAN Kraków 5436 (Notaty rękopiśmienne ks. Jana Fijałka i wycinki prasowe dotyczące uczonych polskich i zagranicznych (zwłaszcza historyków, pisarzy i artystów, w tym: głównie nekrologi, a także wiadomości biograficzne, artykuły i recenzje z ich książek. 1901–1936) [Zakrzewski Wincenty], k. 390.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Rękopisy (Rkps. BOssol.)

43. Rkps. BOssol. 6204/II, t. 1, mikrof. № 1233 (Korespondencja Wojciecha Kętrzyńskiego. T.1: [Balzer Oswald. List do Wojciecha Kętrzyńskiego. Berlin 9.07.1884]), k. 279–281.
44. Rkps. BOssol. 7708/III, mikrof. № 2103 (Papiery Oswalda Balzera. T. 1: Papiery rodzinne i osobiste 1829–1932), 444 k.
45. Rkps. BOssol. 7764/I, mikrof. № 2103 (Papiery Oswalda Balzera. T. 57: Skrypta gimnazjalne i uniwersyteckie, pierwsze własne referaty i rozprawki naukowe).

46. Rkps. BOssol. 12924/III (Papiery Ludwika Kubali. Listy P.Kulisza do L.Kubali z r. 1882: [Kulisz P. List do L.Kubali od 18.05.1882], k. 343–345.
47. Rkps BOssol. 12924/III (Papiery Ludwika Kubali. Listy P.Kulisza do L.Kubali z r. 1882: [Kulisz P. List do L.Kubali od 7.03.1882], k. 327–328.
48. Rkps BOssol. 7114/I, mikrof. № 1939 (Papiery Zaleskich. T. 59: Listy do A.Zaleskiego od różnych osób i instytucji. Lata 1913–1922: [Halecki Oskar. List do A.Zaleskiego. 26.11.1916]), k. 206.
49. Rkps BOssol. 7660/II, t. 2, mikrof. № 2050 (Korespondencja Oswalda Balzera. Lata 1879–1932. T. 2: Abraham Władysław, 1882–1932 [Władysław Abraham. List do Oswalda Balzera. Rzym, 17.11.1898]), k. 125–127.
50. Rkps. BOssol. 12918/III (Kubala Ludwik. Ruś. Dramat w 6 aktach).
51. Rkps. BOssol. 7177/II, t. 2, mikrof. № 1951 (Listy różnych osób do Bolesława i Marii Wyslouchow. – T. 2. – Lata 1887–1937: [F.Rawita-Gawroński. List do Bolesława Wysloucha od 1 marca 1911], k. 39–40.

ОПУБЛІКОВАНИ ДЖЕРЕЛА

МОНОГРАФІЇ, СТАТТІ, ДОПОВІДІ

52. *Abraham W.* Polska a chrzest Litwy // Polska i Litwa w dziejowym stosunku. – Warszawa; Lublin; Łódź; Kraków: Gebethner i Spółka, 1914. – S. 3–36.
53. *Balaban J.* Historya Polski. – Lwów: Nakład Księgarni H.Altenberga, 1906. – 283 s.
54. *Balzer O.* Historya ustroju Polski. Kursy przygotowawcze do egzaminów. – Lwów, 1919. – 111 s.
55. *Balzer O.* Tradycja dziejowa Unii Polsko-Litewskiej. – Lwów; Warszawa: Nakład Księgarni Gubrynowicza i syna, 1919. – 24 s.
56. *Balzer O.* W obronie historiografii / Rzecz wypowiedziana na Zjeździe historyków polskich w dyskusji nad referatem p. Tadeusza Korzona p.t. „Błędy historiografii

- naszej w budowaniu dziejów Polski”. – Lwów: Nakład Księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1890. – 23 s.
57. *Balzer O.* Z zagadnień ustrojowych Polski / Studya nad historią prawa polskiego / Pod red. O.Balzera. – Lwów: Nakład Towarzystwa dla Popierania Nauki Polskiej, 1915. – T. 6. – Z. 2. – 75 s.
58. *Bobrzyński M.* Dzieje ojczyzny ze szczególnem uwzględnieniem historii Galicyi. – Kraków: Nakład G.Gebethnera i Spółki, 1879. – 358 s.
59. *Bobrzyński M.* Dzieje Polski w zarysie. – Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1879. – 495 s.
60. *Bobrzyński M.* Dzieje Polski w zarysie: W 2 t. – Wyd. 3 – Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1887. – T. 1. – 376 s.
61. *Bobrzyński M.* Dzieje Polski w zarysie: W 2 t. – Wyd. 3 – Kraków: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1890. – T. 2. – 388 s.
62. *Bobrzyński M.* Dzieje Polski w zarysie. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1974. – 496 s.
63. *Bobrzyński W., Jaworski W., Milewski J.* Z dziejów odrodzenia politycznego Galicyi 1859–1873. – Warszawa: Nakład G.Gebethnera i Wolffa; Kraków: Nakład G.Gebethnera i Spółka, 1905. – 521 s.
64. *Brückner A.* Dogmat normański // KH. – 1906. – R. 20. – S. 664–679.
65. *Brückner A.* Dzieje języka polskiego. – Wyd. 2 – Lwów: TNSW, 1913. (Nauka i sztuka. Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych we Lwowie, t. 3.) – 190 s.
66. *Brückner A.* Dzieje literatury polskiej w zarysie: W 2 t. – Wyd. 2 – Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa; Kraków: Gebethner i Spółka, 1908. – T. 1. – 483 s.
67. *Brückner A.* Polacy a Litwini. Język i literatura // Polska i Litwa w dziejowym stosunku. – Warszawa; Lublin; Łódź; Kraków: Gebethner i Spółka, 1914. – S. 343–392.
68. *Brückner A.* Wpływy polskie na Litwie i w słowiańszczyźnie wschodniej // Polska w kulturze powszechnej / Pod. red. F.Konecznego. – Kraków: Krakowska Ekspozycja Biura Patronatu dla spółek oszczęd. i pożyczek, 1918. – Cz. 1. – S. 153–166.

69. *Bujak F.* Galicya: Kraj. Ludność. Społeczeństwo. Rolnictwo: W 2 t. – Lwów: Nakładem Księgarni H. Altenberga, 1908. – T. 1. – 562 s.
70. *Bujak F.* Galicya: Leśnictwo. Górnictwo. Przemysł: W 2 t. – Lwów: Nakładem Księgarni H. Altenberga; Warszawa: Księgarnia pod Firmą E.Wende i Spółka, 1910. – T. 2.–509 s.
71. *Bujak F.* Historia stosunków gospodarczych. (Wykład wstępny wypowiedziany 15 listopada 1905 roku w Uniwersytecie Jagiellońskim) // *Ekonomista*. – 1906. – R. 6. – T. 2. – S. 1–11.
72. *Bujak F.* Studja geograficzno-statystyczne. – Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź; Poznań; Wilno; Zakopane: Nakład G.Gebethnera i Wolffa, 1925. – 299 s.
73. *Czermak W.* O Stefanie Batorym. W trzechsetną rocznicę jego zgonu. – Lwów: Nakładem Księgarni Polskiej L.K.Bartoszewiczowej, 1887. – 27 s.
74. *Czermak W.* O Stefanie Czarnieckim, sławnym wodzu polskim. – Lwów: Nakład Macierzy Polskiej, 1896. – K. 50. – 36 s.
75. *Czermak W.* O studyach nad dziejami unii za czasów Władysława IV. Komunikat № 7 // Sprawozdania z czynności i posiedzeń. Rok 1896. II Wydział historyczno-filozoficzny. Posiedzenie dnia 6 lipca 1896 r. – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1896. – S. 15–16.
76. *Czermak W.* Plany wojny Tureckiej Władysława IV. – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1895. – 403 s.
77. *Czermak W.* Stosunek Władysława IV do Kozaczyzny przed wybuchem buntu Chmielnickiego. Posiedzenie z dnia 15 października // Sprawozdania posiedzeń. Rok 1894. – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1895. – S. 26–27.
78. *Czermak W.* Studia historyczne. – Kraków: Spółka Wydawnicza Polski, 1901. – 341 s.
79. *Fijalek J.* Uchrześcijanienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu // Polska i Litwa w dziejowym stosunku. – Warszawa; Lublin; Łódź; Kraków: Gebethner i Spółka, 1914. – S. 39–333.
80. *Franko I.* Z dziejów Synodu Brzeskiego 1596 r. // *KH*. – 1895. – R. 9. – S. 1–22.
81. *Halecki O.* Das nationalitäten problem im alten Polen. – Krakau: Zentralverlagsbureau des Polnischen obersten Nationalkomitees, 1916. – 104 s.

82. *Halecki O.* Dwaj ostatni Jagiellonowie // Encyklopedia Polska / Oprac. S.Zakrzewski i in. – 1923. – T. 5. – Dz. 6: Historia polityczna Polski. – Cz. 2: od r. 1506 do r. 1775. – S. 1–123.
83. *Halecki O.* Dzieje Unii Jagiellońskiej: W 2 t. – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1919. – T. 1: W wiekach średnich. – 482 s.
84. *Halecki O.* Dzieje Unii Jagiellońskiej: W 2 t. – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1920. – T. 2: W XVI wieku. – 385 s.
85. *Halecki O.* Geografia polityczna ziem ruskich Polski i Litwy, 1340–1569 // Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Wydział Nauk Antropologicznych, społecznych. Historii i filozofii. Posiedzenie z dnia 16 lutego 1917. – Warszawa, 1917. – R. 10. – Z. 2. – 24 s.
86. *Halecki O.* Litwa, Ruś i Żmudź jako części składowe Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1916. – 43 s.
87. *Halecki O.* O stanowisku szlachty litewsko-ruskiej wobec Unii Lubelskiej // KH. – 1913. – R. 27. – S. 197–198.
88. *Halecki O.* O Unji Jagiellońskiej (zarys rozwoju). – Warszawa: Przegląd Dyplomatyczny, 1920. – 10 s.
89. *Halecki O.* Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569. – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1915. – 245 s.
90. *Halecki O.* Unia Lubelska. Wykład habilitacyjny wygłoszony na uniwersytecie Jagiellońskim 10 grudnia 1915 r. – Kraków: Czas, 1916. – 35 s.
91. *Jabłonowski A.* Akademia Kijowsko-Mohylańska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej na Rusi. – Kraków: W. L. Ańcyc i Spółka, 1899–1900. – 319 s.
92. *Jabłonowski A.* Etniczna postać Ukrainy w epoce zjednoczenia jej z Koroną // KH. – 1893. – R. 7. – S. 408–435.
93. *Jabłonowski A.* Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. – Kraków: Nakładem Funduszu Nestora Bucewicza, 1912. – 366 s.
94. *Jabłonowski A.* Kolonizacja Ukrainy za ostatnich Jagiellonów // KH. – 1893. – R. 7. – S. 50–65.

95. *Jabłonowski A.* Kozaczyzna a legitymizm. Dwie legendy polityczno-historyczne Ukrainy: barotyńska i baturyńska // *Ateneum*. – 1896. – T. 3. – Z. 2. – S. 246–270.
96. *Jabłonowski A.* Starostwo barskie (M.Hruszewskij. Barskoje starostwo. Istoricheskie oczerki. – K., 1894) // *KH*. – 1897. – R. 11. – S. 64–73.
97. *Jabłonowski A.* Stosunki rodzinne na Wołyniu na przełomie XVI i XVII wieku (Ciąg dalszy) // *Przegląd Historyczny*. – 1911. – T. 12. – S. 84–88.
98. *Jabłonowski A.* Ukraina // *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* / Pod. red. B.Chlebowskiego. – Warszawa: *Wiek*, 1892. – S. 772–779.
99. *Kolankowski L.* Kilka uwag o Prof. M.Hruszewskiego *Historii Ukrainy-Rusi*. – T. 4–6. – Lwów: Drukarnia Jakubowskiego i Spółki, 1913. – 20 s.
100. *Kolankowski L.* Kościół a Cerkiew w Galicyi Wschodniej. – Kraków: Świat słowiański, 1909. – 15 s.
101. *Koneczny F.* *Dzieje Polski za Jagiellonów*. – Kraków: Nakładem Krakowskiego Towarzystwa Oświaty Ludowej, 1903. – 358 s.
102. *Koneczny F.* *Dzieje Polski za Piastów*. – Kraków: Nakładem Krakowskiego Towarzystwa Oświaty Ludowej, 1902. – 408 s.
103. *Koneczny F.* *Polskie Logos a Ethos. Roztrząsanie o znaczeniu i celu Polski*: W 2 t. – Poznań; Warszawa: Księgarnia św. Wojciecha, 1921. – T. 2. – 308 s.
104. *Konopczyński W.* *Dzieje Polski nowożytnej*. – Warszawa; Kraków; Łódź: Gebethner i Wolff, 1936. – (Z przedmową – S. V–VIII). – 437 s.
105. *Konopczyński W.* O wojnie szwedzkiej i brandenburskiej r. 1655–1657, uwagi krytyczne. (Kubala L. *Wojna szwedzka 1655 i 1656*. – Lwów, 1913; *Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656–1657*. – Lwów, 1917.) // *KH*. – 1918. – R. 32. – S. 241–254.
106. *Konopczyński W.* *Obrona kultury zachodniej* // *Polska w kulturze powszechnej* / Pod. red. F.Konecznego. – Kraków: Krakowska Ekspozytura Biura Patronatu dla spółek oszczęd. i pożyczek, 1918. – Cz. 1. – S. 32–51.
107. *Korzon T.* Chmielnicki Bohdan. № 66 (*Wielka Encyklopedia Ilustrowana*. – T. 12. – S. 717–720) // *Pisma Tadeusza Korzona*. Listy otwarte. Mowy. Rozprawy. Rozbiory:

- W 4 t. – Warszawa; Lublin; Łódź: Księgarnia Gebethnera i Wolffa, 1916. – T. 2. – S. 410–418.
108. *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Epoka przedrozbiorowa / Oprac. B.Gembarzewski: W 3 t. – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1912. – T. 2. – 528 s.
109. *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Dokończenie epoki przedrozbiorowej / Oprac. B.Gembarzewski: W 3 t. – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1912. – T. 3. – 461 s.
110. *Korzon T.* Historyografia // Pisma Tadeusza Korzона. Listy otwarte. Mowy. Rozprawy. Rozbiory: W 4 t. – Warszawa; Lublin; Łódź: Księgarnia Gebethnera i Wolffa, 1916. – T. 2. – S. 107–125.
111. *Korzon T.* Historia Polski / Oprac. Bolesław Bator. – Kijów: Wydawnictwo Rady Okręgowej, 1918. – 312 s.
112. *Korzon T.* Historia // Pisma Tadeusza Korzона. Listy otwarte. Mowy. Rozprawy. Rozbiory: W 4 t. – Warszawa; Lublin; Łódź: Księgarnia Gebethnera i Wolffa, 1916. – T. 2. – S. 58–82.
113. *Korzon T.* Horodło. № 47 (Kalendarz Zagłębia, 1912) // Pisma Tadeusza Korzона. Listy otwarte. Mowy. Rozprawy. Rozbiory: W 4 t. – Warszawa; Lublin; Łódź: Księgarnia Gebethnera i Wolffa, 1916. – T. 2. – S. 40–53.
114. *Korzon T.* O Chmielnickim sądy P.Kulisza i P.Karpowa // KH. – 1892. – R. 6. – S. 34–79.
115. *Kraushar A.* Poselstwo Jakóba Śmiarowskiego pod oblężony Zamość w r. 1648 // KH. – 1891. – R. 5. – S. 813–824.
116. *Krzyżanowski S.* Problem wschodni w historii Polskiej. – Kraków: Czas, 1916. – 32 s.
117. *Kubala L.* Jerzy Ossoliński. – Wyd. 2. – Warszawa: Księgarnia Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1924. – 511 s.
118. *Kubala L.* Przysięga w Perejasławiu i „stati” Bohdana Chmielnickiego // KH. – 1904. – T. 18. – S. 220–242.
119. *Kubala L.* Szkice historyczne: W 2 t. – Kraków: G.Gebethner, 1896. – T. 1. – 337 s.

120. *Kubala L.* Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. – Lwów, 1917. – 437 s.
121. *Kubala L.* Wojna szwedcka w roku 1655 i 1656: (szkiców historycznych serya IV) – Lwów: H.Altenberg, 1913. – 495 s.
122. *Kubala L.* Zajęcie Kijowa przez Moskwę w r. 1654 i zatarg prawosławnej Cerkwi ruskiej z patriarchatem moskiewskim (Odczyt miany na publicznem posiedzeniu Akademii Umiejętności dnia 30 maja 1901 r.) // Rocznik Akademii Umiejętności. Rok 1900 / 1901. – Kraków, 1901. – S. 112–138.
123. *Kubala L.* Zaprzepaszczona Kraina. Wyprawa wiosenna na Ukrainę 1654 r. // KH. –1907. – R. 21. – S. 612–653.
124. *Kutrzeba S.* Handel Polski ze Wschodem w wiekach średnich. – Kraków: Czas, 1903. – 136 s.
125. *Kutrzeba S.* Historia ustroju Polski w zarysie. – Wyd. 2 – Lwów: Nakładem Księgarni Polskiej B.Połonieckiego, 1908. – 278 s.
126. *Kutrzeba S.* Unia Polski z Litwą // Polska i Litwa w dziejowym stosunku. – Warszawa; Lublin; Łódź; Kraków: Gebethner i Spółka, 1914. – S. 449–658.
127. *L.F[inkel].* Przegląd literatury historii powszechnej // KH. – 1897. – R. 11. – S. 203–210.
128. *Lelewel J.* Dzieje Litwy i Rusi aż do Unii z Polską w Lublinie 1569 zawartej. – Wyd. 2 – Poznań: Nakład i druk W.Stefańskiego, 1844. – 201 s.
129. *Lelewel J.* Geografia, opisanie krajów polskich. – Poznań: Nakładem Księgarni Jana Konstantego Żupańskiego, 1858. – 84 s.
130. *Lelewel J.* Polska odradzająca się czyli dzieje Polskie od roku 1795 potocznie opowiedziane. – Bruxella: U Jana Nepomucena Młodeckiego, 1843. – 216 s.
131. *Lewicki A.* czyta rzecz p.t.: Stosunek Litwy do Polski za Witolda (Ustęp z obszerniejszego dzieła) // Sprawozdania z posiedzeń. II Wydział historyczno-filozoficzny. Posiedzenie wydziału dnia 30 maja 1890. – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1891. – S. 36.
132. *Lewicki A.* Dzieje narodu polskiego w zarysie. – Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1904. – 499 s.

133. *Lewicki A.* Nieco o Unii Litwy z Koroną. – Kraków: Księgarnia Spółki Wydawniczej Polskiej, 1893. – 48 s.
134. *Lewicki A.* Sprawa unii kościelnej za Jagiełły. Czytał rzecz pod tym tytułem – № 10 // Sprawozdania z czynności i posiedzeń. Rok 1896. II Wydział historyczno-filozoficzny. Posiedzenie dnia 20 grudnia 1896. – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1896. – S. 14–16.
135. *Lewicki A.* Unia Florencka w Polsce. – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1899. – 70 s.
136. *Lewicki A.* Zarys historii Polski i krajów ruskich z nią połączonych. – Wyd. 5 – Kraków: Księgarnia Gebethnera, 1912. – 203 s.
137. *Limanowski B.* Dzieje Litwy. – Warszawa; Kraków: Towarzystwo Wydawnicze w Warszawie, 1917. – 68 s.
138. *Limanowski B.* Historia demokracji polskiej w epoce porozbiorowej. – Zurych: Ogniw, 1901. – 482 s.
139. *Limanowski B.* Udział Polaków w walkach wolnościowych w dobie porozbiorowej // Polska w kulturze powszechnej / Pod. red. F.Konecznego. – Kraków: Krakowska Ekspozytura Biura Patronatu dla spółek oszczęd. i pożyczek, 1918. – Cz. 1. – S. 75–89.
140. *Papée F.* Dzieje Unii kościelnej na Rusi. W 300-ną rocznicę Unii brzeskiej. – Lwów: Nakładem Towarzystwa Pedagogicznego, 1896. – 54 s.
141. *Papée F.* Historya miasta Lwowa. – Lwów: Nakładem Gminy Król. Stoł., 1894. – 214 s.
142. *Papée F.* O Hetmanie Żółkiewskim. – Lwów: Nakładem Macierzy Polskiej, 1888. – K. 41. – 51 s.
143. *Papée F.* Wiadomość o archiwach węgierskich i materiały ich do dziejów polskich w drugiej połowie XV wieku. – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1898. – 29 s.
144. *Pisma Aleksandra Jabłonowskiego / Z przedmową J.K.Kochanowskiego: W 4 t. – Warszawa: Księgarnia E. Wende i Spółki, 1910. – T. 1.: Ziemia Ruska Rzeczypospolitej. – 349 s.*

145. *Pisma Aleksandra Jabłonowskiego / Z przedmową J.K.Kochanowskiego*: W 4 t. – Warszawa: Księgarnia E. Wende i Spółki, 1910. – T. 2.: Kresy Ukrainne. – 346 s.
146. *Pisma Aleksandra Jabłonowskiego / Z przedmową J.K.Kochanowskiego*: W 4 t. – Warszawa: Księgarnia E. Wende i Spółki, 1911. – T. 3.: Ukraina. – 369 s.
147. *Prochaska A. Hetman Stanisław Żółkiewski*. – Warszawa: Kasa im. Mianowskiego, 1927. – 419 s.
148. *Prochaska A. Konfederacya Lwowska 1464 roku // KH*. – 1892. – R. 6. – S. 728–780.
149. *Prochaska A. Król Władysław Jagiełło*: W 2 t. – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1908. – T. 1. – 414 s.
150. *Prochaska A. Król Władysław Jagiełło*: W 2 t. – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1908. – T. 2. – 433 s.
151. *Prochaska A. Nowsze poglądy na stosunki wewnętrzne Rusi w XV wieku // KH*. – 1895. – R. 9. – S. 23–42.
152. *Prochaska A. Przyczynki krytyczne do dziejów Unii*. – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1896. – 68 s.
153. *Prochaska A. Urywki z dziejów XIV w. // KH*. – 1904. – R. 18. – S. 210–219.
154. *Prochaska A. W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza Wielkiego // KH*. – 1892. – R. 6. – S. 1–33.
155. *Prochaska A. Z dziejów Unii brzeskiej // KH*. – 1896. – R. 10. – S. 522–566.
156. *Prof. dr. A.Lewicki* zdaje sprawę z dzieła swego p.t.: „Bunt Świdrygiełły” i podaje treść ustępu o zwrocie polityki polskiej względem Rusi w r. 1432 // Sprawozdania z posiedzeń r. 1891. II Wydział historyczno-filozoficzny. Posiedzenie wydziału dnia 10 kwietnia 1891. – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1892. – S. 14–20.
157. *Rawita-Gawroński F. Bohdan Chmielnicki do elekcji Jana Kazimierza*. – Lwów: Nakładem Księgarni H.Altenberga; Warszawa: Księgarnia P.F.E. Wende i Sp., 1906. – 360 s.
158. *Rawita-Gawroński F. Historia ruchów Hajdamackich*: W 2 t. – Lwów: Księgarnia H. Altenberga, 1901. – T. 1. – 269 s.

159. *Rawita-Gawroński F.* Żydzi w poezji ludowej i w historii ruskiej // Rzeczpospolita. – 1909. – 30 października. – Cz. 1, № 18. – S. 227–228.
160. *Rawita-Gawroński F.* Żydzi w poezji ludowej i w historii ruskiej (Ciąg dalszy) // Rzeczpospolita. – 1909. – 13 listopada. – Cz. 2, № 19. – S. 238–241.
161. *Rawita-Gawroński F.* Oderwanie Chełmszczyzny i Rusini // Rzeczpospolita. – 1909. – 17 kwietnia. – № 8. – S. 96–101.
162. *Rawita-Gawroński F.* Próba pojednania z Rusią. Poselstwo Bieniewskiego od śmierci B.Chmielnickiego do umowy Chadziackiej. – Kraków: G.Gebethner i Spółka, 1907. – 93 s.
163. *Rawita-Gawroński F.* Rok 1863 na Rusi: W 2 t. – Lwów: Nakładem Księgarni H.Aaltenberga, 1902. – T. 1: Ruś Czerwona i Wschód. – 352 s.
164. *Rawita-Gawroński F.* Rok 1863 na Rusi: W 2 t. – Lwów: Nakładem Księgarni H.Aaltenberga, 1903. – T. 2: Ukraina. Wołyń. Podole. – 356 s.
165. *Rawita-Gawroński F.* Sprzedaż Królestwa i Rusini // Rzeczpospolita. – 1909. – 29 maja. – № 11. – S. 135–136.
166. *Siemieński J.* Ustrój Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa: Skład główny w księgarni E. Wende i Spółka, 1917. – 40 s.
167. *Smoleński W.* Dzieje narodu polskiego. – Wyd. 2 – Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1904. – 484 s.
168. *Smoleński W.* Przyczyny upadku państwa polskiego // Biblioteczka Uniwers. Ludowych i młodzieży szkolnej – № 60. – Warszawa; Lublin; Łódź; Poznań; Kraków: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1921. – 14 s.
169. *Smoleński W.* Znaczenie Konstytucji 3-go Maja // Biblioteczka Uniwers. Ludowych i młodzieży szkolnej. – № 205. – Warszawa; Lublin; Łódź; Kraków: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1918. – 14 s.
170. *Smolka S.* Grunwald i Beresteczko. – Kraków: Księgarnia Spółki Wydawniczej Polskiej, 1910. – 20 s.
171. *Smolka S.* Mieszko Stary i jego wiek oraz uwagi o pierwotnym ustroju społecznym Polski piastowskiej. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1959. – 544 s.

172. *Smolka S.* Stanowisko Mocarstw wobec Konstytucji Trzeciego Maja. – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1891. – 27 s.
173. *Smolka S.* Szkice historyczne. – Warszawa: Gebethner i Wolff, 1882. – Seria 1. – 362 s.
174. *Smolka S.* Unia Litwy z Koroną. – Kraków: Spółka Wydawnicza Polska, 1903. – 144 s.
175. *Smolka S.* Władysław Jagiełło (1386–1434) // Encyklopedia Polska / Oprac. S. Zakrzewski i in. – 1920. – T. 5. – Cz. 1.: Wieki średnie. – S. 456–520.
176. *Sobieski W.* Dzieje Polski: W 3 t. – Warszawa: Wydawnictwo Zorza, 1923. – T. 1: Do roku 1696. – 156 s.
177. *Sobieski W.* Dzieje Polski: W 3 t. – Warszawa: Wydawnictwo Zorza, 1924. – T. 2: Od roku 1696 do r. 1865. – 142 s.
178. *Sobieski W.* Dzieje Polski: W 3 t. – Warszawa: Wydawnictwo Zorza, 1925. – T. 3: Dzieje ostatnich dwu pokoleń. – 245 s.
179. *Sobieski W.* Studya historyczne. – Lwów: Księgarnia Polska B.Połonieckiego; Warszawa: Nakładem E.Wende i Spółka, 1912. – 244 s.
180. *Sobieski W.* Szkice historyczne. – Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa; Kraków: G.Gebethner i Spółka, 1904. – 316 s.
181. *Sokolowski A.* Polityczna historia Polski // Polska. Obrazy i opisy. – Lwów: Nakład Macierzy Polskiej, 1906. – T. 1. – S. 381–930.
182. *Szelągowski A.* Dzieje Polski w zarysie. – Warszawa: Nakładem Księgarni Trzaski, Everta i Michalskiego, 1921. – 288 s.
183. *Szelągowski A.* Granice Polski i Rusi w X–XI w. № 2 // Sprawozdania z czynności i posiedzeń. Rok 1910. II Wydział historyczno-filozoficzny. Posiedzenie dnia 21 lutego 1910 r. – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1911. – S. 8–17.
184. *Szelągowski A.* Historja nowożytna. – Wyd. 2. – Warszawa; Poznań; Lublin; Łódź: Wydawnictwo M.Arcta, 1920. – 398 s.
185. *Szelągowski A.* Historyczne prawo Polski na Rusi // Przegląd Narodowy. – 1910. – R. 3. – T. 5. – S. 521–542; 671–704.

186. *Szelągowski A.* Polska współczesna. – Warszawa: Księgarnia Biblioteki Dzieł Wyborowych, 1925. – 194 s.
187. *Szelągowski A.* Wzrost państwa polskiego w XV i XVI w. Polska na przełomie wieków średnich i nowych. – Lwów: Nakładem Księgarni Polskiej B.Połonieckiego; Warszawa: Księgarnia pod Firmą E.Wende i Spółka, 1904. – 404 s.
188. *Szujski J.* Chocim i Cecora. – Warszawa: Gebethner i Wolff, 1925. – 24 s.
189. *Szujski J.* Dzieje Polski podług ostatnich badań spisane. – Lwów: Nakładem Karola Wilda, 1862. – T. 2: Jagiellonowie. – 340 s.
190. *Szujski J.* Dzieje Polski podług ostatnich badań spisane. – Lwów: Nakładem Karola Wilda, 1864. – T. 3: Królowie wolno obrani. – Cz. 1: r. 1572–1668. – 497 s.
191. *Szujski J.* Historyi Polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście. – Warszawa: Gebethner i Wolff, 1880. – 429 s.
192. *Szujski J.* Polacy i Rusini w Galicji / Dzieła. – Tom dodatkowy. – Kraków: L.Ańczyk i Spółka, 1896. – 213 s.
193. *Zakrzewski S.* Historyczne prawo Polski do Rusi Halickiej // Tygodnik Illustrowany. – 1908. – 9 maja. – № 19. – S. 365–366.
194. *Zakrzewski S.* Historyczne prawo Polski do Rusi Halickiej // Tygodnik Illustrowany. – 1908. – 16 maja. – № 20. – S. 385–386.
195. *Zakrzewski W.* Historia nowożytna w zarysie. – Petersburg: Nakładem Księgarni K.Grendyszyńskiego, 1899. – 364 s.
196. *Zakrzewski W.* Stefan Batory, pogląd historyi jego panowania i program dalszych nad nią badań. – Kraków: Nakładem G.Gebethnera i Spółki, 1887. – 160 s.

РЕЦЕНЗІЇ

197. *Czermak W.* [Рец.]: M.Dubiecki. Dwie chwile z dziejów polskiej kolonizacji na Niżu (1638 i 1648 r.) // Przegląd Powszechny. – 1890 // KH. – 1891. – R. 5. – S. 427–429.
198. *Finkel L.* [Рец.]: A.Lewicki. Zarys historii polskiej aż do najnowszych czasów. – Kraków, 1897. – 539 s. // KH. – 1898. – R. 12. – S. 955–957.

199. *Kolankowski L.* [Рец.]: Fr.Rawita-Gawroński. Kozaczyzna Ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII w. – Warszawa, 1923 // KH. – 1924. – R. 38. – S. 356–361.
200. *Kolankowski L.* [Рец.]: M.Hruszewskij. Istorija Ukrainy-Rusi. – Kijów; Lwów, 1897. – T. 4; Lwów, 1905. – T. 5; Kijów; Lwów, 1907. – T. 6 // KH. – 1913. – R. 27. – S. 348–365.
201. *Korzon T.* [Рец.]: Fr.Gawroński-Rawita. Bohdan Chmielnicki do elekcyi Jana Kazimierza. – Lwów, 1906 // KH. – 1908. – R. 22. – S. 726–732.
202. *Korzon T.* [Рец.]: W.Herasymczuk. Wyhowskij i Jurij Chmielnickij // ZNT im. Szewczenki. – 1904 – T. 59, 60 // KH. – 1908. – R. 22. – S. 732–734.
203. *Korzon T.* [Рец.]: Fr.Rawita-Gawroński. Historia Ruchów Hajdamackich. – Lwów, 1901; Markiewicz O. Do bibliografii hajdamakiw Zeliźniaka i Czornija // ZNT im. Szewczenki. – 1902 // KH. – 1902. – R. 16. – S. 656–662.
204. *Korzon T.* [Рец.]: W.Domanićkij. Kozaczyzna na perełomi XV–XVII w. (1591–1603). – Lwów, 1905 // KH. – 1908. – R. 22. – S. 446–456.
205. *Korzon T.* [Рец.]: W.Wołk-Karaczewskij. Borba Polshi s Kozaczestwom w wtoroj połowinie XVII i naczalie XVIII wieka [...] / Uniwersitietskija Izwiestija. – K., 1898, 1899 // KH. – 1899. – R. 13. – S. 837–848.
206. *Lewicki A.* [Рец.]: K.Gorzycki. Połączenie Rusi Czerwonej z Polską przez Kazimierza Wielkiego. – Lwów, 1889 // KH. – 1890. – R. 4. – S. 172–174.
207. *Lewicki A.* [Рец.]: M.Dubiecki. Zawiązki dziejów siczy Zaporozkiej [...] – 1887 // KH. – 1888. – R. 2. – S. 498–500.
208. *Prochaska A.* [Рец.]: A.Jabłonowski. Polska XVI w. pod względem geograficzno-statystycznym. – Warszawa, 1903. – T. 7. – Cz. 1 i 2: Ziemie ruskie. Ruś Czerwona // KH. – 1905. – R. 19. – S. 97–108.
209. *Prochaska A.* [Рец.]: A.Jabłonowski. Zasiedlenie Ukrainy w epoce litewskiej // Ateneum. – 1891 // KH. – 1892. – R. 6. – S. 865–866.
210. *Prochaska A.* [Рец.]: E.Likowski. Rzut oka na wewnętrzny stan cerkwi ruskiej przed Uniją brzeską // Rocznik Towarz. przyj. nauk. pozn. – T. 20. – S. 225–265 // KH. – 1896. – R. 10. – S. 674–677.

211. *Prochaska A.* [Рец.]: M.Hruszewskij. K woprosu o Wołochowie [...] // КН. – 1894. – R. 8. – S. 340–341.
212. *Prochaska A.* [Рец.]: S.Smolka. Kiejstut i Jagiełło. – Kraków, 1888 // КН. – 1890. – R. 4. – S. 176–179.
213. *Prochaska A.* [Рец.]: S.Smolka. Rok 1386. – Kraków, 1886 // КН. – 1887. – R. 1. – S. 101–105.
214. *Prochaska A.*: [Рец.]: A.Lewicki. Powstanie Świdrygiełły. – Kraków, 1892 // КН. – 1893. – R. 7. – S. 537–545.
215. *Rawita-Gawroński F.* [Рец.]: Żereła do istorii Ukrainy-Rusi. – Lwów, 1913. – Т. 6; Materiały do istorii Hałyczyny, zibraw i uporiadkowaw Stefan Tomaszewskij – Т. 3. [...] // КН. – 1915. – R. 29. – S. 358–365.
216. *Rawita-Gawroński Fr.* [Рец.]: M.Korduba. Anfänge des ukrainischen Kosakenthums // КН. – 1912. – R. 26. – S. 521–525.

ПУБЛІЦИСТИКА

217. *Грушевський М.С.* Конец польської “інтриги” // Діло. – 1908. – 13 червня. – Р. 29. – С. 1.
218. *Крип'якевич І.П.* Хмельниччина в новім освітленню // Діло. – 1914. – 5 лютого. – Ч. 26. – Р. 35. – С. 1–2.
219. *Кубаля Л.* Байка Богдана Хмельницького // Вперед. – 1919. – 14 вересня. – № 93. – С. 4.
220. *Томашівський С.* “Історичний момент” (I) // Діло. – 1914. – 16 лютого. – Ч. 34. – Р. 35. – С. 1–2.
221. *Томашівський С.* “Історичний момент” (II) // Діло. – 1914. – 18 лютого. – Ч. 36. – Р. 35. – С. 2–3.
222. *Франко І.Я.* Глухі вісті // Франко І. Історичні праці (1883–1890): Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 46. – Кн. 1. – С. 341–346.

223. *Франко І.Я.* Дві унії. Образок з історії Русі при кінці XVI віку // Франко І. Історичні праці. (1883–1890): Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 46. – Кн. 1. – С. 583–588.
224. *Франко І.Я.* Наш погляд на польське питання // Франко І. Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1956. – С. 268–285.
225. *Франко І.Я.* Пан Бобжинський як поступовець // Франко І. Історичні праці (1883–1890): Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 46. – Кн. 2. – С. 550–562.
226. *Франко І.Я.* Поляки і русини // Франко І. Історичні праці. (1883–1890): Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 46. – Кн. 2. – С. 317–330.
227. *Франко І.Я.* Русько-польська згода і українсько-польське братанє // Літературно-науковий вісник. – 1905. – Р. 9. – Т. 33. – С. 152–166.
228. *Askenazy S.* O niekturych przedstuletnich zagadnieniach odbudowy Rzeczypospolitej (Odczyt wygłoszony na zebraniu ogólnem Warszawskiego Towarzystwa Naukowego, 1. 12. 1918. – 9 s.) // Szkice i portrety. – Warszawa: Biblioteka Polska, 1937. – S. 3–15.
229. *Balzer O.* W sprawie założenia Towarzystwa dla popierania nauki polskiej we Lwowie. – Lwów, 1899. – IX s.
230. *Bobrzyński M.* Z chwili „rozstroju”. – Kraków: Czas, 1889. – 24 s.
231. *Bujak F.* Siły gospodarcze // Przyczyny upadku Polski. Odczyty. – Warszawa; Lublin; Łódź; Kraków; Poznań: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1918. – S. 81–115.
232. *Feldman W.* Na posterunku. – Lwów, 1902. – S. 99–106 // Kieniewicz S. Galicja w dobie autonomicznej (1850–1914). – Wrocław, 1952. – S. 318–324.
233. *Feldman W.* Rzecz o Narodowej Demokracji. – Kraków: Drukarnia Narodowa, 1902. – 34 s.
234. *J.B.* [Zakrzewski S.] Niepoprawni // Gazeta Wieczorna. – 1920. – 7 maja. – R. 11, № 5216. – S. 1–2.
235. *J.B.* [Zakrzewski S.] O zasadzie „współdziałania” Polski z Ukrainą // Gazeta Wieczorna. – 1920. – 9 maja. – R. 11, № 5220. – S. 1–2.

236. *J.B.* [Zakrzewski S.] Petlura // *Gazeta Wieczorna*. – 1920. – 29 stycznia. – R. 10, № 5053. – S. 1–2.
237. *Jubileusz* Tadeusza Korzона (odpowiedź Jubiliata!) // *Przegląd Historyczny*. – 1912. – T. 15. – Z. 2. – S. 249–258.
238. *Koneczny F.* Czy będzie sąd ? Artykuł polski // *Świat słowiański*. – 1907. – R. 3. – T. 2, № 36. – S. 341–346.
239. *Koneczny F.* Czy można dogodzić Rusiną // *Świat słowiański*. – 1907. – R. 3. – T. 2, № 36. – S. 403–407.
240. *Koneczny F.* Słowianofilstwo bez ustępstw // *Świat słowiański*. – 1907. – R. 3. – T. 1, № 30. – S. 409–416.
241. *Konopczyński W.* Pierwszy rozbiór // *Przyczyny upadku Polski. Odczyty*. – Warszawa; Lublin; Łódź; Kraków; Poznań: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1918. – S. 209–232.
242. *Konopczyński W.* Polityka zagraniczna // *Przyczyny upadku Polski. Odczyty*. – Warszawa; Lublin; Łódź; Kraków; Poznań: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1918. – S. 177–206.
243. *Konopczyński W.* Zagadnienie dziejów Litwy od Unii Lubelskiej do upadku Rzeczypospolitej // *Rok Polski*. – 1916. – R. 1, №. 10. – S. 26–37.
244. *Kutrzeba S.* Siły państwowe // *Przyczyny upadku Polski. Odczyty*. – Warszawa; Lublin; Łódź; Kraków; Poznań: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1918. – S. 119–134.
245. *Papée F.* Zapatrzowania dotychczasowe // *Przyczyny upadku Polski. Odczyty*. – Warszawa; Lublin; Łódź; Kraków; Poznań: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1918. – S. 3–21.
246. *Smolka S.* Wstępny wykład przy objęciu Katedry Historii Polskiej na Uniwersytecie Jagiellońskim. – Kraków: G.Gebethner i Spółka, 1883. – 32 s.
247. *Sobieski W.* Słowo wstępne // *Przegląd Historyczny*. – 1905. – T. 1. – Z. 1. – S. 1–5.
248. *Szujski J.* Z wycieczki do Lwowa. Listów pięć. – Kraków: Drukarnia „Czasu”, 1866. – 34 s.

249. *Tokarz W.* Dwa ostatnie rozbiory // Przyczyny upadku Polski. Odczyty. – Warszawa; Lublin; Łódź; Kraków; Poznań: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1918. – S. 235–257.
250. *Zakrzewski S.* Pesymizm a optymizm w ocenianiu rzeczywistości // *Gazeta Wieczorna*. – 1920. – 11 maja. – R. 11, № 5222. – S. 1–2.
251. *Zakrzewski S.* Zagadnienia historyczne. – Lwów: Nakładem Księgarni H. Altenberga; Warszawa: E. Wende i Spółka, 1908. – 294 s.
252. *Zakrzewski S.* Zagadnienia historyczne: W 2 t. – Lwów: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1936. – T. 2. – 274 s.

МЕМУАРИ

253. *Bobrzyński M.* Z moich pamiętników / Wstęp i przypisy A. Galos. – Wrocław; Kraków: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1957. – 404 s.
254. *Korzon T.* Mój pamiętnik przedhistoryczny. – Kraków: Księgarnia G. Gebethnera i Spółki, 1912. – 144 s.

ЛІТЕРАТУРА

МОНОГРАФІЇ, СТАТТІ, АВТОРЕФЕРАТИ

255. *Аркуша О.* Міхал Бобжинський та українське питання в Галичині // *Вісник Львівського університету. Серія історична*. – Львів, 2000. – Вип. 35–36. – С. 168–206.
256. *Аркуша О.* Політика польських клубів Галицького сейму щодо українського питання (кінець XIX – початок XX ст.) // *Україна: культурна спадщина*,

- національна свідомість, державність. Збірник на пошану професора Юрія Сливки. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 191–220.
257. *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
258. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т. / Редкол.: П.С.Сохань та ін. – К.: Наук. думка, 1995. – Т. 7: Козацькі часи – до року 1625. – 624 с.
259. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Київ, Львів: Накл., авт., 1907. – Т. 4.: Житє економічне, культурне, національне XVI–XVII віків. – 667 с.
260. *Губман Б.Л.* Смысл истории: очерки современных западных концепций. – Москва: Наука, 1991. – 191 с.
261. *Дашкевич Я.Р.* Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна. Наука і культура. – К., 1993. – Вип. 26–27. – С. 44–78.
262. *Дашкевич Я.Р.* Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та менталітети // Україна в минулому. – Київ; Львів, 1994. – Вип. 6. – С. 78–93.
263. *Демкович-Добрянський М.* Потоцький і Бобжинський. Цісарські намісники Галичини 1903–1913. – Рим: Видання Українського Католицького Університету св. Климента Папи, 1987. – Т. 59. – 132 с.
264. *Демкович-Добрянський М.* Українсько-польські стосунки у XIX сторіччі // Український Вільний Університет. Серія: монографії. Ч. 13 / 3 передмовою В.Янева. – Мюнхен, 1969. – 114 с.
265. *Дорошенко Д.І.* Нарис історії України: В 2 т. – К.: Глобус, 1991. – Т. 1.: До половини XVII ст. – 238 с.
266. *Дорошенко Д.І.* Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. – К.: Видав. Українознавство, 1996. – 256 с.
267. *Запшкільняк Л.О.* Історіографічна творчість Михайла Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця XIX – початку XX ст. // Михайло Грушевський і українська історична наука. Збірник матеріалів конференцій / За ред. Я.Грицака, Я.Дашкевича. – Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. Івана Франка; Інститут української

- археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, Львівське відділення, 1999. – С. 31–46.
268. *Зашкільняк Л.О.* Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів: Львівський державний університет ім. І.Франка, 1999. – 224 с.
269. *Зашкільняк Л.О.* Неоромантизм у польській історіографії початку ХХ ст. / до питання про соціальну функцію історії// Проблеми слов'язознавства. – 1993. – Вип. 45. – С. 36–42.
270. *Зашкільняк Л.О.* Формирование и развитие исторической науки в Польше. – Львов: Львовский государственный университет, 1986. – 81 с.
271. *Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г.* Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет ім. І.Франка, 2002. – 752 с.
272. *Историография истории нового времени стран Европы и Америки: Учеб. пособ.* / А.В.Адо, И.С.Галкин, И.В.Григорьева и др.; Под ред. И.П.Дементьева. – Москва: Высш. шк., 1990. – 512 с.
273. *История буржуазной социологии XIX – начала XX вв.* / АН СССР, Ин-т социол. исследований; Отв. ред И.С.Кон. – Москва: Наука, 1979. – 344 с.
274. *История Польши* / Под. ред. И.С.Миллера, И.А.Хренова: В 3 т. – Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1955. – Т. 2. – 712 с.
275. *Історія України* / За ред. Ю.Зайцева. – 2-ге вид. – Львів: Світ, 1998. – 488 с.
276. *Касьянов Г.В.* Теорії нації і націоналізму: монографія. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
277. *Коко Е.* Польсько-українські відносини в суспільно-культурній галузі в ХІХ–ХХ ст. (до 1914 р.): Пер. з пол. // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 8–13.
278. *Колесник І.І.* Українська історіографія (ХVІІІ – початку ХХ ст.). – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
279. *Кондратюк К.К.* Видатні історики України ХІХ – початку ХХ ст.: Історіографічні нариси. – Львів, 1996. – Ч. 1. – 159 с.

280. *Кордуба М.* [Рец.]: Jorga N. Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen. Gota, 1905 // Записки НТШ: Бібліографія. – 1907. – Т. 76. – С. 202–213.
281. *Кугутяк М.В.* Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст.–1939 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1993. – 199 с.
282. *Лаврецький Р.В.* Історична освіта і наука у Львівському університеті в 1919–1939 роках: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Львівський національний університет ім. І.Франка. – Львів, 2000. – 20 с.
283. *Лисяк-Рудницький І.* Польсько-українські стосунки: тягар історії // Історичні есе / Центр досліджень історії імені Петра Яцека Канадського інституту українських студій Альбертського університету. Західна історіографія України: В 2 т. – К.: Основа, 1994. – Вип. 1. – Т. 1. – С. 83–110.
284. *Лисяк-Рудницький І.* Проблеми термінології та періодизації в українській історії // Історичні есе / Центр досліджень історії імені Петра Яцека Канадського інституту українських студій Альбертського університету. Західна історіографія України: В 2 т. – К.: Основа, 1994. – Вип. 1. – Т. 1. – С. 41–46.
285. *Лисяк-Рудницький І.* Україна між Сходом і Заходом // Історичні есе / Центр досліджень історії імені Петра Яцека Канадського інституту українських студій Альбертського університету. Західна історіографія України: В 2 т. – К.: Основа, 1994. – Вип. 1. – Т. 1. – С. 1–9.
286. *Лисяк-Рудницький І.* Українці в Галичині під австрійським пануванням // Історичні есе / Центр досліджень історії імені Петра Яцека Канадського інституту українських студій Альбертського університету. Західна історіографія України: В 2 т. – К.: Основа, 1994. – Вип. 1. – Т. 1. – С. 411–450.
287. *Лисяк-Рудницький І.* Формування українського народу й нації // Історичні есе / Центр досліджень історії імені Петра Яцека Канадського інституту українських студій Альбертського університету. Західна історіографія України: В 2 т. – К.: Основа, 1994. – Вип. 1. – Т. 1. – С. 11–27.

288. *Макарчук С.А.* Етносоціальне розвиток і національні відносини на західноукраїнських землях в період імперіалізму. – Львів: Вид-во “Вища школа”, 1983. – 255 с.
289. *Марущенко О., Педич В.* Проблеми історії Польщі в дослідженнях учнів М.Грушевського на початку ХХ ст. // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 73–76.
290. *Михальський Ю.В.* Польські демократи та українське питання в Галичині наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття (до 1914 р.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1998. – Вип. 33. – С. 122–130.
291. *Михальський Ю.В.* Польські політичні партії та українське питання в Галичині на початку ХХ століття (1902–1904). – Львів: Каменярь, 2002. – 166 с.
292. *Мудрий М.Р.* Галицькі намісники і їх вплив на українсько-польські відносини // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 91–94.
293. *Мягков Г.П.* «Русская историческая школа». Методологические и идейно-политические позиции. – Казань: Вид-во. Казанського університету, 1988. – 199 с.
294. *Нагельський М.* Переяславська угода 1654 р. // Переяславська Рада 1654 р. (історіографія та дослідження). – К.: Смолоскип, 2003. – С. 653–679.
295. *Полонська-Василенко Н.Д.* Історія України: В 2 т. – К.: Либідь, 1993. – Т. 1: До середини ХVІІ ст. – 640 с.
296. *Потульницький В.А.* Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії ХVІІ–ХХ століть. – К.: Либідь, 2002. – 480 с.
297. *Свідерський Ю.* Проблеми дослідження Берестейської унії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Інститут Українознавства імені І.Крип'якевича НАНУ. – Львів, 2002. – Вип. 7. – С. 569–571.
298. *Сисин Ф.* “Історія України-Руси” Михайла Грушевського та творення національної історіографії / Михайло Грушевський і українська історична наука.

- Матеріали конференцій / За ред. Я.Грицака, Я.Дашкевича. – Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. Івана Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, 1999. – С. 3–30.
299. *Суліма-Камінський А.* У колі моральної та політичної спільноти: Україна і українці в очах поляків // “Сучасність” 1961–1985. Вибране. Сучасність. – 1987. – С. 410–425.
300. *Цамутали А.Н.* Борьба направлений в русской историографии в период империализма. – Ленинград: Наука, 1986. – 331 с.
301. *Adamus J.* O syntezach historycznych J.Szujskiego. Szkic z dziejów polskiej myśli historycznej. – Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1938. – 27 s.
302. *Adamus J.* Problemy polskiego neoromantyzmu historycznego // КН. – 1958. – R. 65, № 1. – S. 16–36.
303. *Baranowski B., Libiszowska Z.* Problem narodowo-wyzwoleńczej walki ludu Ukraińskiego w XVII w. w historiografii polskiej // КН. – 1954. – R. 61, № 2. – S. 197–217.
304. *Barycz H.* Do charakterystyki Stanisława Smolki // *Życie i Myśl.* – 1951. – R. 2, № 7–8. – S. 398–418.
305. *Barycz H.* Historyk gniewny i niepokorny. Rzecz o Wacławie Sobieskim. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1978. – 493 s.
306. *Barycz H.* Neoromantyk w historii // *Kultura.* – 1972. – R. 10, № 49. – S. 4.
307. *Barycz H.* Stanisław Smolka jako organizator nauki, profesor i wychowawca // Spór o historyczną szkołę krakowską. W stulecie Katedry Historii Polskiej UJ 1869–1969. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1972. – S. 119–144.
308. *Barycz H.* Stanisław Smolka w życiu i w nauce. – Kraków: Cracoviana, Wydawnictwo Literackie, 1975. – 411 s.
309. *Barycz H.* Wśród gawędziarzy, pamiętnikarzy i uczonych Galicyjskich. Studia i sylwety z życia umysłowego Galicji XIX w.: W 2 t. – Kraków, 1963. – T. 2. – 390 s.
310. *Beauvois D.* Mit „kresów wschodnich”, czyli jak mu położyć kres // *Polskie mity polityczne XIX i XX w. Polska myśl polityczna XIX i XX w.* / Pod. red.

- W. Wrzesińskiego. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. – T. 9. – S. 93–105.
311. *Bibliografia* prac Franciszka Rawity-Gawrońskiego // Rzeczpospolita. – 3 lipca 1909. – № 13. – S. 164–167.
312. *Bienkowski W.* Jabłonowski Aleksander Walerian (1829–1913), historyk, etnograf i podróżnik // Polski słownik biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1962–1964. – T. 10. – S. 214–216.
313. *Błachowska K.* Dzieje średniowiecznej Rusi w pracach historyków lwowskich przełomu XIX i XX w. // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. / Pod. red. J. Maternickiego, L. Zaszkilniaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004. – T. 2. – S. 172–191.
314. *Boratyński L.* Wincenty Zakrzewski // KH. – 1918. – R. 32, № 2/3. – S. 393–407.
315. *Breisach E.* Historiography. Ancient, Medieval and Modern. – Chicago; London: The University of Chicago Press, 1983. – 487 p.
316. *Charewiczowa Ł.* Bibliografia prac Jana Ptaśnika // KH. – 1930. – R. 44. – T. 1. – S. I–IX.
317. *Czapliński W.* Czermak Wiktor (1863–1913), historyk, prof. Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie // Polski słownik biograficzny. – Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1937. – T. 4/1. – Z. 16. – S. 336–337.
318. *Czapliński W.* W sprawie oceny dzieł Wacława Sobieskiego // KH. – 1979. – R. 86, № 4. – S. 1066–1067.
319. *Czapliński W., Wereszycki H.* Kubala Ludwik, działacz powstańczy 1863, historyk // Polski słownik biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Polska Akademia Nauk, 1971. – T. 16. – Z. 68. – S. 2–5.
320. *Czapliński W., Wereszycki H.* Dorobek naukowy Adama Szelągowskiego // KH. – 1962. – R. 69. – Z. 3. – S. 615–636.
321. *Czermak W.* Anatol Lewicki (1841–1899). – Kraków: Czas, 1899. – 15 s.
322. *Dobrowolska W.* Z powodu książki Antoniego Prochaski „Hetman Stanisław Żółkiewski”. – Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1930. – 26 s.

323. *Dobrowolski M.* Aleksander Jabłonowski. Zarys żywota i przegląd dzieł. 1829–1913 // *Przegląd Historyczny*. – 1913. – T. 17. – Z. 2. – S. 239–253.
324. *Dutkiewicz J.* Szymon Askenazy i jego szkoła. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1958. – 250 s.
325. *Dutkiewicz J., Śreniowska K.* Zarys historii historiografii polskiej. – Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1959. – Cz. 3: 1900–1939. – 278 s.
326. *Feldman J.* Dzieje Unji Jagiellońskiej w świetle badań historiografii polskiej // *Przegląd Powszechny*. – 1924. – R. 41. – T. 164, № 490. – S. 31–54.
327. *Feldman W.* Dzieje polskiej myśli politycznej 1864–1914. – Warszawa: Instytut Badania Najnowszej Historii Polskiej, 1933. – 387 s.
328. *Feldman W.* Stronnictwa i programy polityczne w Galicyi 1846–1906: W 2 t. – Kraków: Książka, 1907. – T 2. – 371 s.
329. *Gieysztor A.* Stanisław Smolka jako mediewista // Spór o historyczną szkołę krakowską. W stulecie Katedry Historii Polskiej UJ 1869–1969. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1972. – S. 95–118.
330. *Grabowski T.* Prof. Hruszewskij o stosunku Polski do Rusi // *Rok Polski*. – 1917. – R. 2, № 3. – S. 48–57.
331. *Grabski A. F.* Dzieje historiografii / Wprowadzenie R.Stobiecki. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2003. – 866 s.
332. *Grabski A. F.* Orientacje polskiej myśli historycznej. Studia i rozważania. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972. – 429 s.
333. *Grabski A.F.* Perspektywy przeszłości. Studia i szkice historiograficzne. – Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1983. – 541 s.
334. *Grabski A.F.* Poglądy Władysława Smoleńskiego na dzieje Polski // *Przegląd Historyczny*. – 1974. – T. 65. – Z. 2. – S. 317–337.
335. *Grabski A.F.* Warszawska szkoła historyczna. Próba charakterystyki // *Polska myśl filozoficzna i społeczna* / (aut. S.Borzym et al.); Pod red. B. Skargi. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1975. – T.2. – S. 456–534.
336. *Grabski A.F.* Z zagadnień metodologicznych tzw. krakowskiej szkoły historycznej // *Studia metodologiczne*. – 1969. – T. 6. – S. 49–86.

337. *Grabski A.F.* Zarys historii historiografii polskiej. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2000. – 278 s.
338. *Grzybowski K.* Szkoła historyczna krakowska // Polska myśl filozoficzna i społeczna / Pod red. B. Skargi. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1975. – T. 2. – S. 535–592.
339. *Halecki O.* Wacław Sobieski // KH. – 1935. – R. 49. – Z. 1–2. – S. 478–493.
340. *Handelsman M.* Historycy. Portrety i profile. – Warszawa: Nakładem Księgarni F.Haesicka, 1937. – 187 s.
341. *Jagiello B.* Historycy wojen i wojskowości w latach 1918–1939 (zarys problematyki) // Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji naukowych w Cedzynie i Białymstoku w 1986 i 1987. – Warszawa, 1987. – Cz 2. – S. 321–333.
342. *Jasinowski B.* Podstawowe znaczenie kresów południowo-wschodnich w budowie polskiej psychiki i świadomości narodowej // Księga Referatów. Zjazd Naukowy im. I.Kraśińskiego we Lwowie w dniach 8–10 czerwca 1935 r. / Pod. red. L.Bernackiego.– Lwów: Druk. Zakł. Ossolińskich, 1936. – Z. 2. – S. 214–220.
343. *Jaskólski M.* Historia i mit historyczny w doktrynie politycznej // *Historyka. Studia Metodologiczne.* – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1984. – T. 14. – S. 49–66.
344. *Jaskólski M.* Konserwatyzm – Nacjonalizm. Studia nad konfrontacjami ideowymi konserwatyzmu krakowskiego i demokracji narodowej przed 1914 r. // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z nauk politycznych.* – Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1951. – Z. 36. – 153 s.
345. *Jaskólski M.* Naród w ujęciu J.Szujskiego i jego rola w myśli politycznej konserwatystów krakowskich // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. DXXXIII. Prace Prawnicze.* – Warszawa; Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1980. – Z. 86. – S. 79–93.
346. *Jaworski J.* Michał Bobrzyński // *Ateneum Wileńskie.* – 1936. – R.11. – S. 902 – 904.
347. *Kaczmarczyk K.* Prof. Stanisław Krzyżanowski. – Kraków: Czas, 1917. – 8 s.

348. *Kaute W.* Synteza dziejów Polski Michała Bobrzyńskiego // *Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach.* – № 1275. – Katowice: Uniwersytet Śląski, 1993. – 146 s.
349. *Kijas J.* Źródła historyczne powieści „Ogniem i mieczem”. – Lwów, 1927. – 19 s.
350. *Kochanowski J.* *Dziejopisarstwo polskie w latach 1903–1907 // Przegląd Narodowy.* – 1909. – R. 2. – T. 3. – S. 267–291.
351. *Kochanowski J.* *Dziejopisarstwo polskie w latach 1903–1907 (Dokończenie) // Przegląd Narodowy.* – 1909. – R. 2. – T. 3. – S. 421–441.
352. *Koko E.* „Jak Mohort”. Franciszek Rawita-Gawroński a dawna Rzeczpospolita // *Polacy i sąsiedzi – dystanse i przenikanie kultur / Pod. red. R. Wapińskiego.* – Gdańsk: STEPAN design, 2002. – Cz. 3. – S. 82–89.
353. *Konarski K.* Ludwik Kubala // *Przegląd Historyczny.* – 1917/1918. – T. 21. – S. 430–432.
354. *Konopczyński W.* *Dzieje nauki historycznej w Polsce // Przegląd Powszechny.* – 1949. – T. 228, № 7–8. – S. 27–45.
355. *Konopczyński W.* Korzon [...] Tadeusz Sylwester (1839–1918), historyk // *Polski słownik biograficzny.* – Wrocław; Warszawa; Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1968–69. – T. 14. – S. 178–181.
356. *Konopczyński W.* *Stronictwa nasze wobec historii // Przegląd Wszechpolski.* – 1923. – Seria 2. – №. 1. – S. 191–214.
357. *Kreczmar M.* *Poszczególne nauki społeczne a historia jako nauka o społeczeństwie // Serejski M. Historycy o historii. Od Adama Naruszewicza do Stanisława Kętrzyńskiego 1773–1918.* – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1963. – S. 485–490.
358. *Krzemieńska-Surowiecka B.* *Polemika wokół „Dziejów Polski w zarysie” Michała Bobrzyńskiego (w latach 1879 – 1890) // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-społeczne. Seria 1.* – Łódź, 1956. – Z. 4. – S. 107–130.
359. *Kubiak A.* *Badania nad dziejami wojskowości w twórczości Ludwika Kubali // Studia z dziejów polskiej historiografii wojskowej. Seria Historia / Pod. red.*

- B.Miśkiewicza. – Poznań: Uniwersytet im. A.Mickiewicza w Poznaniu, 1975. – T.1, № 65. – S. 101–115.
360. *Łazuga W.* Michał Bobrzyński. Myśl historyczna a działalność polityczna. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982. – 278 s.
361. *Łazuga W.* Trzej historycy: Sobieski, Askenazy, Bobrzyński w 50 rocznicę śmierci // Środowiska Historyczne II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji naukowych w Krakowie i Lublinie 1984 i 1985 / Pod. red. J.Maternickiego. – Warszawa, 1986. – T. 3. – S. 189–195.
362. *Łosowski J.* Anatol Lewicki. – Przemyśl: Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Przemyślu, 1981. – 16 s.
363. *Ludwikowski R.* Polska kultura polityczna. Mity, tradycje i współczesność // Nauka dla Wszystkich. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1980. – № 312. – 56 s.
364. *Ludwikowski R.* Szkice na temat galicyjskich ruchów i myśli politycznej (1848–1892) // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. – DLXXXVII. – Prace z nauk politycznych. – Warszawa; Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1980. – Z. 15. – 198 s.
365. *Mądzik M.* Wojny kozackie w polskiej historiografii przełomu XIX i XX w. // Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995) / За ред. Л.Зашкільняка. – Львів; Люблін, 1996. – С. 213–224.
366. *Manteuffel T., Serejski M.* Polskie Towarzystwo Historyczne (1886–1956) // Przegląd Historyczny. – 1957. – T. 48, № 1. – S. 3–23.
367. *Marmon W.* Krakowskie środowisko historyczne w latach 1918–1939. – Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP, 1995. – 162 s.
368. *Maternicki J.* Adam Szelański i jego poglądy na historię (Cz. 1) // Przegląd Humanistyczny. – 1989. – R. 33, № 11. – S. 123–153.
369. *Maternicki J.* Adam Szelański i jego poglądy na historię (Cz. 2) // Przegląd Humanistyczny. – 1989. – R. 33, № 12. – S. 105–137.

370. *Maternicki J.* Historia polityczna czy historia integralna? Dyskusja nad zagadnieniem przedmiotu syntezy dziejów narodowych w dziejopisarstwie polskim lat 1914–1939 // *Zeszyty Historyczne Uniwersytetu Warszawskiego. Studia z zakresu historii Polski nowożytnej i najnowszej.* – Warszawa, 1961. – S. 330–376.
371. *Maternicki J.* Historiografia i kultura historyczna. Studia i szkice. – Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 1990. – Cz. 1. – S. 1–405.
372. *Maternicki J.* Historiografia i kultura historyczna. Studia i szkice. – Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 1990. – Cz. 2. – S. 407–758.
373. *Maternicki J.* Historiografia Polska XX wieku. – Wrocław: Ossolineum, 1982. – Cz. 1: 1900–1918. – 244 s.
374. *Maternicki J.* Idee i postawy. Historia i historycy polscy 1914–1918. Studium historiograficzne. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1975. – 545 s.
375. *Maternicki J.* Kontrowersje wokół idei jagiellońskiej w historiografii polskiej przełomu XIX i XX wieku // *Przegląd Humanistyczny.* – 1992. – R. 36, № 4. – S. 17–29.
376. *Maternicki J.* Kultura historyczna dawna i współczesna. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979. – 444 s.
377. *Maternicki J.* Michał Bobrzyński wobec tzw. idei jagiellońskiej. Ewolucja poglądów i jej uwarunkowania // *Przegląd Humanistyczny.* – 1977. – R. 21, № 12. – S. 131–142.
378. *Maternicki J.* Między tradycją a nowoczesnością. Spory metodologiczne na III zjeździe historyków polskich w Krakowie w 1900 r. // *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki.* – 1980. – R. 25, № 2. – S. 269–297.
379. *Maternicki J.* Problem, treść i funkcja syntezy dziejów ojczyźnych w historiografii polskiej w latach 1907–1914 // *Zeszyty Historyczne Uniwersytetu Warszawskiego.* – 1963. – T. 3. – S. 216–256.
380. *Maternicki J.* Rola historiografii w rozwoju polskiej myśli niepodległościowej na przełomie XIX i XX wieku // *Przegląd Humanistyczny.* – 1989. – R. 33, № 6. – S. 45–63.

381. *Maternicki J.* Stanisław Smolka i powrót historiografii polskiej do mitu Jagiellońskiego // *Przegląd Humanistyczny*. – 1989. – R. 33, № 1. – S. 83–101.
382. *Maternicki J.* Wacława Sobieskiego synteza dziejów Polski // *Przegląd Humanistyczny*. – 1993. – R. 37, № 6. – S. 75–89.
383. *Maternicki J.* Zmierch szkoły krakowskiej i opozycja historyków warszawskich // *Przegląd Humanistyczny*. – 1976. – R. 20, № 2. – S. 15–28.
384. *Maternicki J.* Zmierch szkoły krakowskiej i opozycja historyków warszawskich // *Przegląd Humanistyczny*. – 1976. – R. 20, № 3. – S. 17–42.
385. *Michalak H.* Józef Szujski 1835–1883. Światopogląd i działanie. – Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1987. – 304 s.
386. *Mienicki R.* Wacław Sobieski // *Ateneum Wileńskie*. – 1936. – R. 11. – S. 881–892.
387. *Mitkowski J.* Koneczny Feliks Karol (1862–1949) // *Polski słownik biograficzny*. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1968. – T. 13. – Z. 59. – S. 498–499.
388. *Mitkowski J.* Krzyżanowski Stanisław (1865–1917), historyk i archiwista, profesor UJ // *Polski słownik biograficzny*. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Nakładem Polsk. Akad. Umiejętności, 1970. – T. 15/1. – Z. 64. – S. 619–621.
389. *Mitkowski J.* Lewicki Anatol (1841–1899), historyk, profesor UJ // *Polski słownik biograficzny*. – Warszawa; Kraków; Gdańsk: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1972. – T. 17. – Z. 64. – S. 224–225.
390. *Modelski T.* Ze wspomnień i zapisek redaktora // *KH*. – 1963. – R. 70. – Z. 3. – S. 599–603.
391. *Olszewski H.* Rozważania o szkołach historiograficznych // *Historyka*. – 1984. – T. 14. – S. 129–140.
392. *Papée F.* Towarzystwo Historyczne 1886 – 1900 // *KH*. – 1937. – R. 51. – S. 3–18.
393. *Partacz C.* Od Badeniego do Potockiego: stosunki Polsko-Ukraińskie w Galicji w latach 1888–1908. – Toruń: Marszałek, 1996. – 280 s.
394. *Pawlik S.* Na marginesie „Galicyi” d-ra Bujaka. – Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządem J. Filipowskiego, 1911. – 83 s.
395. *Rederowa D.* Z historiografii Ludwika Kubali // *Przegląd Socjologiczny*. – 1977. – T. 29, № 2. – S. 181–201.

396. *Serczyk J.* 25 wieków historii. Historycy i ich dzieła. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu M.Kopernika, 1994. – 448 s.
397. *Serejski M.* Historycy o historii. Od Adama Naruszewicza do Stanisława Kętrzyńskiego 1775–1918. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1963. – 665 s.
398. *Serejski M.* Naród a państwo w polskiej myśli historycznej. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1977. – 331 s.
399. *Słoczyński H.* Z dziejów czarnej legendy krakowskiej historiografii konserwatywnej. Józef Szujski w opiniach współczesnych i potomnych // KH. – 1995. – R. 102, № 3/4. – S. 209–244.
400. *Śreniowska K.* Młodzi historycy w walce z krakowską szkołą historyczną w r. 1896 // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Seria 1. – 1956. – Z. 4. – S. 161–177.
401. *Śreniowska K.* Stanisław Zakrzewski. Przyczynek do charakterystyki prądów ideologicznych w historiografii polskiej 1893–1936 // Łódzkie Towarzystwo Naukowe. – Wydział II. – Łódź: Zakład im. Ossolińskich we Wrocławiu, 1956. – № 20. – 190 s.
402. *Śreniowska K.* Uwagi o nauce historycznej polskiej w latach 1887–1900 w świetle „Kwartalnika Historycznego” // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Seria I: Nauki Humanistyczno-społeczne. Historia. – Łódź, 1960. – Z. 15. – S 153–163.
403. *Śreniowska K.* W sprawie kryteriów podziału szkół historycznych doby pozytywizmu na ziemiach polskich // Historyka. Studia Metodologiczne. – Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1977. – T.7. – S. 93–98.
404. *Stępnik A.* Ukraina i stosunki Polsko-Ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczystych okresu porobiorowego 1795–1918. – Lublin: UMCS, 1998. – 320 s.
405. *The Cambridge History of Poland* / Ed. by: W.F. Reddaway, a.o. – New York: Octagon Books, 1971. – 630 p.
406. *Topolski J.* Prawda i model w historiografii. – Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1982. – 392 s.

407. *Tymieniecki K.* Charakterystyka naukowej działalności Stanisława Smolki (1854–1924) // *Życie i Myśl*. – 1950. – R. I, № 5–6. – S. 476–509; № 7–8. – S. 727–766.
408. *Tymieniecki K.* Okres średniowieczny // *KH*. – 1937. – R. 51. – S. 258–288.
409. *Wapiński R.* Miejsce ziem wschodnich Rzeczypospolitej przedrozbiorowej w polskiej świadomości politycznej lat 1864–1918 // *Acta Universitatis Wratislaviensis* № 1636. Historia CXVI. Polska-Kresy-Polacy. Studia Historyczne / Pod. red. S.Ciesielskiego, T.Kulak, K.Matwijowskiego. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. – S. 53–60.
410. *Wapiński R.* Mit dawnej Rzeczypospolitej w epoce porzobiorowej // *Polskie mity polityczne XIX i XX w. Polska myśl polityczna XIX i XX w.* / Pod. red. W.Wrzesińskiego. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. – T. 9. – S. 77–92.
411. *Wereszycki H.* Historia polityczna Polski 1864–1918. – Wrocław; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1990. – 310 s.
412. *Wereszycki H.* Limanowski Bolesław // *Polski słownik biograficzny*. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1972. – T. 17. – Z. 74 – S. 340–346.
413. *Wierzbicki A.* Spory o polską duszę. Z zagadnień charakterologii narodowej w historiografii polskiej XIX i XX w. – Warszawa: Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, 1993. – 289 s.
414. *Wierzbicki A.* Wschód – Zachód w koncepcjach dziejów Polski. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984. – 346 s.
415. *Wojciechowski Z.* Oswald Balzer jako historyk ustroju Polski. – Poznań: Fiszer i Majewski, 1926. – 25 s.
416. *Wojciechowski Z.* Oswald Balzer. – Lwów: Nakładem Tow. „Biblioteka słuchaczy prawa”, 1933. – 131 s.
417. *Wojcik Z.* Gawroński (Rawita) Franciszek (1845–1930) // *Polski słownik biograficzny*. – Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1948–1958. – T. 7. – S. 330–331.

418. *Wyrozumski J.* Smolka Stanisław, krypt.: S.A.S., SS, St. Sm. (1854–1924), historyk i publicysta, profesor UJ // Polski słownik biograficzny. – Warszawa; Kraków, 1999–2000. – T. 39. – Z. 162/3. – S. 320–325.

СЛОВНИКИ

419. Polski słownik biograficzny / [Kom. red. W.Konopczyński (red. gł.) et al.]: W 39 t. – 1935–2000.
420. Słownik historyków polskich / [Koncepcja i oprac. red. M.Prosińska-Jacki; aut. biogramów K.Baczkowski et al.]. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1994.
421. Wybitni Polacy XIX wieku: leksykon biograficzny / [Red. Naukowa T.Gąsowski; aut.: W.Bernacki [et. al.]. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1998.

ДОДАТКИ

Додаток А

Бальцер Освальд Мар'ян (1858–1933), історик права.

Народився 23 січня 1858 р. У 1879–1881 рр. навчався у Львівському університеті на юридичному факультеті, у 1881–1882 рр. – на юридичному факультеті Ягеллонського університету. У 1883 р. захистив докторську дисертацію з права. У 1883–1884 рр. відбув наукову подорож до Берліна. У 1885 р. габілітувався у Львівському університеті з польського права. У 1887 р. у цьому ж університеті отримав звання надзвичайного професора польського права, а в 1890 р. – звичайного. Проводив семінари з польського права, серед його учнів були Ю.Семенський, В.Семкович, А.Шельонговський та інші. На посаді декана юридичного факультету перебував двічі, у 1892–1893 рр. та 1913–1914 рр., а посаду ректора обіймав у 1895–1896 рр. З 1891 р. був директором Крайового архіву актів гродських і земських у Львові. Йому належить низка праць з архівної проблематики.

Досліджував історію права, устрою, судочинства польських вірмен, займався публікацією джерел, допоміжними історичними дисциплінами. Серед робіт – “Генеалогія Пястів” (1895). “Боротьба за краківський трон 1202 і 1210–1211 рр.” (1894), “Столиці Польщі 963–1138” (1916). Рано розпочав видавничу діяльність. На основі архівних джерел видав “Реєстр злочинців саноцького городу” (1891) та інші.

Предметом його особливих зацікавлень був устрій Польщі, однак не залишив узагальненої праці з цієї проблематики, натомість видав низку наукових роздумів, критичних оглядів: “Про наступництво трону в Польщі” (1897), “Нарис історії устрою Австрії” (1899), “Порівняльна історія слов'янських прав” (1900).

З 1888 р. член-кореспондент Академії знань, а з 1900 р. – дійсний член. У 1901 р. прилучився до створення ТППН, яке очолював з 1912 до 1933 р. Не брав участі в політичній, партійній роботі. Після здобуття незалежності Польщі наблизився до народницького табору. Помер 11 січня 1933 р. у Львові.

Додаток Б

Бобжинський Міхал (1849–1935), історик, політик.

Народився 30 вересня 1849 р. Навчався у Ягеллонському університеті, де 1872 р. захистив докторську дисертацію з історії права, а 1873 р. – габілітувався. Після наукової подорожі до Німеччини досліджував історію німецького права. У 1877 р. отримав звання надзвичайного професора історії німецького й польського права, а 1879 р. – звичайного професора. З 1879 р. – директор Архіву актів гродських і земських у Кракові. З 1878 р. – член-кореспондент Академії знань, а з 1883 р. – її дійсний член.

Написав низку праць: “Про давнє польське право, його вивчення та вмiле дослідження” (1874), “Історія німецького права” (1876), “Про розширення польської політичної літератури вглибину середніх віків” (1884), підручник “Історія Польщі в нарисі” (1-ше вид. 1879; 2-ге вид. 1880; 3-тє вид., 2 т., 1887–1890; 4-тє вид., 4 т., 1927–1931) та інші.

Окрім наукової діяльності, займався політичною. За політичними переконаннями – консерватор. У 1881 р. обраний до краківської міської ради, у 1885 р. – до Галицького крайового сейму та Державної ради у Відні. У 1891–1901 рр. – віце-президент Крайової шкільної ради, у 1908–1913 рр. – намісник Галичини. Свої політичні погляди виклав у працях “Про наше майбутнє” (1916), “Діалог про засади й компроміси” (1916).

Від часу створення незалежної Польщі займався написанням “Відродження польської держави” (1920–1925) та четвертого видання “Історії Польщі в нарисі” (1927–1931). У 1922 р. було видано збірник попередніх його праць під назвою “Історичні нариси та вчення”.

Помер 3 серпня 1935 р. в Познані.

Додаток В

Буяк Францішек (1875–1953), історик, економіст.

Народився 16 серпня 1875 р. У 1894–1900 рр. вивчав у Ягеллонському університеті гуманітарні науки (історію, право). У 1899 р. здобув звання доктора наук з історії географії, після чого змінив наукові зацікавлення в напрямі соціальної та економічної історії. Наслідком цієї зміни стала перша в польській науці габілітація з економічної історії на тему: “Студії над малопольським осадництвом”, яку він захистив 1905 р. З 1905–1906 рр. Ф.Буяк розпочав проводити заняття з економічної історії, створивши перший дидактично-науковий осередок з економічної історії. У 1909 р. Ф.Буяку присвоєно звання надзвичайного професора польської та загальної економічної історії, а у 1920 р. – звичайного. З 1919 р. викладав у Варшавському університеті. З 1920 р. працював у Львівському університеті, де, окрім викладацької діяльності, керував Закладом соціально-економічної історії (з 1931 р. перейменованій на Інститут соціально-економічної історії). З кінця 20-х років співпрацював з Науковим інститутом сільського господарства в Пулавах. З 1927 по 1931 р. був редактором серії соціально-економічних праць “Пулавської бібліотеки”. З 1931 р. разом з Я.Рутковським видавав часопис “Річники соціальної та економічної історії”.

У 1932–1934 рр. – голова Польського історичного товариства, а в 1933–1937 рр. – голова Наукового товариства у Львові. Також займався виданням монографій, статей, критичних оглядів. З 1945 р. викладав у Ягеллонському університеті.

Його перу належали такі праці, як “Бюджет селянина” (1903), узагальнювальна робота “Західногалицьке село наприкінці XIX ст.” (1906), “Суспільно-економічна замітка для селян” (1916), “Про найдавніше осадництво польських земель” (1916), “Економічний розвиток Галичини (1772–1914)” (1917) та інші.

Помер у березні 1953 р.

Додаток Д

Конечни Фелікс Кароль (1862–1949), історик.

Народився 1 листопада 1862 р. у Кракові. З 1883 р. розпочав навчання на філософському факультеті Ягеллонського університету. У 1888 р. захистив докторську дисертацію. З 1889 по серпень 1890 р. брав участь у т.зв. Римській експедиції. По поверненні з Рима працював в Академії знань (1891–1897), а з 1891 р. був співпрацівником Історичної комісії Академії. У цей період видав дві монографії “Ягайло і Вітольд” (отримав нагороду Історико-літературного товариства в Парижі – 1893 р.) та “Історія Сілезії” (1897), і декілька дрібніших праць, статей, рецензій.

З 1898 р. працював у Ягеллонській бібліотеці, водночас співпрацював з Літературною комісією Академії знань і Слов’янським клубом у Кракові. Видав підручники “Історія Польщі за Пястів” (1902) та “Історія Польщі за Ягеллонів” (1903), інші праці. У 1918 р. за його редакцією вийшов збірник “Польща в загальній культурі”, в якому висвітлено польську економічну історію, культуру та впливи поляків на слов’янські народи.

У 1919 р. отримав посаду заступника професора в Університеті Стефана Баторія у Вільні. У 1920 р. габілітувався на основі праці “Історія Росії до 1449 р.” (1922). У 1920 р. отримав звання надзвичайного професора, а в 1922 р. – звичайного. Очолив кафедру історії Східної Європи. За цей період написав історичні праці: “Нарис історії адміністрації в Польщі” (1924), “Історія Литви і Русі напередодні унії з Польщею” (1924) та інші

У 1929 р. вийшов на пенсію і повернувся до Кракова, де займався викладацькою, науковою, публіцистичною і політичною діяльністю. Написав низку праць, серед яких “Основи латинського права та цивілізації” (1941), “Історичні закони” (1943).

Помер 10 лютого 1949 р.

Додаток Е

Корзон Тадеуш Сильвестр (1839–1918), історик.

Народився у 1839 р. у Мінську. У 1859 р. закінчив юридичний факультет Московського університету. По закінченню навчання працював учителем у Литві. За участь у польських патріотичних маніфестаціях висланий в Оренбург (1861). У 1869 р. повернувся у Варшаву, де викладав історію в приватних навчальних закладах. Свої статті публікував у часописах “Атенеум”, “Варшавська бібліотека”, “Ілюстрований тижневик”, “Історичний кварталник” та інших. Представник варшавської історичної школи, відомий як автор монографій, підручників з загальної історії, статей з теорії та методики історичного дослідження, історіографії. Однією з найбільших його праць стала шеститомна робота “Внутрішня історія Польщі за Станіслава Августа 1764–1794, історичні дослідження з економічного та адміністративного погляду” (1882–1886), що була опублікована в період розгортання полеміки навколо “Історії Польщі в нарисі” М.Бобжинського та прилучилася до критики поглядів краківського вченого.

У 100-ту річницю повстання Костюшка історик опублікував його біографію “Костюшко...” (1894), у якій змалював апологетичний образ польського національного героя. У 1898 р. видав працю “Доля і недоля Яна Собеського”.

З 1898 р. працював бібліотекарем в бібліотеці ординації Замойських, що пожвавило його наукову діяльність. У 1902 р. обраний дійсним членом Краківської академії знань.

Серед останніх його монографій були “Історія війн і воячини в Польщі” (3 т., 1912) та “Нарис історії торгівлі” (1914). Під кінець життя наблизився до табору націонал-демократів.

Помер 1918 р.

Додаток Ж

Кубаля Людвік (1838–1918), історик.

У 1857 р. записався на юридичний факультет Ягеллонського університету, у 1858–1861 рр. навчався у Відні на філософському факультеті. По поверненні до Кракова (1861) зосередився на вивченні історії, разом з Т.Войцеховським організував студентський гурток істориків. З 1862 р. очолив радикальну академічну молодь. У 1863 р. був заарештований за політичну діяльність, у 1865 р. – амністований. У 1867 р. захистив докторську дисертацію на основі праці “Станіслав Ожеховський, історико-літературна праця” (видана 1870 р.).

У 1870 р. переселився до Львова і з перервами до 1906 р. викладав у III гімназії ім. Франца Йосифа. Головним предметом його наукових зацікавлень було XVII ст. З 1873 р. почали публікуватися нариси, присвячені певним подіям і постатям з історії Польщі XVII ст., які ввійшли до збірки “Історичні нариси”, що видавалася у 1880–1881 рр. у двох серіях. Однак викладені у ній думки суперечили поглядам панівної на той час краківської історичної школи. Краківські вчені гостро розкритикували роботу. У 1883 р. історик видав монографію “Єжи Оссолінський”. Свої роботи вчений базував на обширному джерельному матеріалі, в тому числі, використовуючи документи місцевих архівів. З 1883 р. був членом-кореспондентом, а з 1901 р. – дійсним членом Академії знань.

Наступні наукові праці з’явилися після довгої перерви 1910 р. Серед них були “Війна московська 1654–1655” (1910), “Війна шведська 1655–1656” (1913), “Війна бранденбурзька та напад Ракоці 1656–1657” (1917).

Помер 30 вересня 1918 р.

Додаток З

Кшижановський Станіслав (1865–1917), історик і архівіст.

Народився 5 травня 1865 р. У 1882–1886 рр. вивчав право та історію в Ягеллонському університеті. У 1887 р. здобув звання доктора юридичних наук, а у 1888 р. – доктора філософських наук. З експедицією Академії знань виїхав до Рима (здобув ступінь палеографо-архівіста), згодом – до Відня, де остаточно оформилися його зацікавлення медієвістикою та спеціальними історичними дисциплінами. По поверненні до Кракова 1890 р. опублікував праці “Дипломи Болеслава Соромливого для краківської кафедри” (1890) та “Дипломи й канцелярія Пшемисла II” (1890). З 1890 р. обіймав посаду архіваріуса Кракова. У 1891 р. унаслідок габілітації став першим доцентом спеціальних історичних дисциплін на польських землях, читав курс лекцій з даної спеціальності у Ягеллонському університеті. У 1898 р. отримав звання надзвичайного професора допоміжних історичних дисциплін і середньовічної історії, а в 1905 р. – звичайного. З 1897 р. призначений на посаду директора Архіву давніх актів м. Кракова. Запровадив низку нововведень, почав публікувати каталоги та старовинні праці, які зберігалися в архіві. Був деканом філософського факультету (1910–1911), у 1916 р. очолив кафедру історії Польщі, з цієї нагоди виступив з лекцією “Східна проблема в історії Польщі” (1916). Розвинув дидактичну діяльність, до його учнів належали С.Кентшинський, О.Галецький, Я.Птасьнік, С.Закшевський та інші.

У його науковому доробку – праці “Початки польської дипломатики” (1892) (заклала основи польської палеографії та дипломатики), “Посольство Казимира Великого до Авіньйону та перші університетські привілеї” (1900), декілька нарисів з історії Кракова.

Був членом-кореспондентом (з 1902), пізніше дійсним членом (з 1911) Академії знань, членом архівної ради (з 1912). Заснував Товариство любителів історії та пам’яток Кракова, у 1896–1897 рр. був його віце-президентом, а у 1900–1916 рр. президентом, у 1916–1917 рр. почесним членом.

Помер 15 січня 1917 р.

Додаток И

Левицький Анатоль (1841–1899), історик.

Народився 4 квітня 1841 р. Навчався у Львівському університеті (1862–1866). У 1867–1879 рр. працював учителем у гімназії м. Перемишля. Здобув ступінь доктора філософії (1875) на підставі праці “Мешко II”. Був членом Педагогічного товариства та Повітового перемишльського відділу (1875–1879). У 1879–1883 рр. викладав у IV львівській гімназії, входив до Історичної комісії Академії знань у Львові (1879–1883), написав низку рецензій і праць з ранньої п’ястівської епохи. За дорученням Крайової шкільної ради написав підручник з історії “Нарис історії Польщі та об’єднаних з нею руських земель” (1884), згодом доповнив його подіями 1795–1897 рр. і розширив у третьому виданні (1897). За його життя підручник видавався сім разів, подальші видання мали місце й після його смерті.

У 1883–1899 рр. проживав у Кракові. Працював надзвичайним професором з 1883 р., а з 1887 р. – звичайним на кафедрі історії Австрії Ягеллонського університету. У своїх лекціях акцентував увагу на польській історії. У 1894–1895 рр. обіймав посаду декана філософського факультету. Був членом Історичної комісії (1883–1899), згодом секретарем цієї ж Комісії (1889–1899) та членом-кореспондентом Академії знань (1889).

Публікував джерела з польської історії XV ст. Десятки його статей, рецензій з історії XIV–XV ст. були опубліковані в різних часописах. Серед більших наукових праць – “Вступлення на трон Казимира Ягеллончика” (1886), “Король Сигізмунд Люксембурзький і Польща 1420–1436” (1896), “Повстання Свидригайла” (1892) (нагороджена Історико-літературним товариством у Парижі) тощо. Помер 25 квітня 1899 р.

Додаток К

Лімановський Болеслав (1835–1935), публіцист, історик, соціолог.

Псевдоніми й криптоніми: В. Л. J. Płakań, Janek Płakań, Janko Płakań, Litwin, Pobudka, X.Y.

Народився 18 жовтня 1835 р. У 1854 р. записався на медичний факультет Московського університету, де зблизився з польськими демократами. За дорученням польської студентської організації переїхав у Дорпат, де, навчаючись в університеті (формально вивчав медицину, але відвідував лекції з історії, економіки, соціології), встановив зв'язки з польськими студентами.

У 1860 р. переїхав до Франції, де здобув військову освіту. У березні 1861 р. виїхав у Вільно, за участь у маніфестаціях був засланий в Архангельську губернію. Там познайомився з політичними в'язнями, під впливом яких еволюціонував у бік соціалізму. У 1867 р. оселився у Львові, працював коректором у львівських часописах. У цей період пропагував соціалістичні ідеї, за що був звільнений з роботи. У 1873–1877 рр. працював у редакції “Національної газети”. Закінчив філософський факультет Львівського університету, у 1875 р. захистив докторську дисертацію. У 1877 р. написав працю “Соціалізм як необхідний прояв історичного розвитку” та кілька брошур.

У 1878 р. переїхав до Женеви. Досліджував історію Січневого повстання (1863 р.): “Історія національного руху від 1861 до 1864 р.” (1882). опублікував роботи “Історія суспільного руху в другій половині XVIII ст.” (1888), “Історія суспільного руху в XIX ст.” (1890), “Історія польської демократії в епоху після поділів” (1901) та інші.

З 1907 р. оселився у Кракові. Це був інтенсивний період його наукової діяльності. Видав праці: “Історія повстання польського народу 1863–1864 рр.” (1909), “Відродження та розвиток польської нації у Сілезії” (1911), “Історія революційного руху в Польщі 1846 року” (1913) та інші, дрібніші. Працею “Стодвадцятилітня боротьба польського народу за незалежність” (1916) завершив свої дослідження польської та всесвітньої історії.

З 1919 р. переселився до Варшави. Написав автобіографію “Польський Плутарх”, та “Соціологію”. Брав участь у соціалістичних виступах. Помер 1 лютого 1935 р. у Варшаві.

Додаток Л

Семенський Юзеф Ян Юліан (1882–1941), історик права, архівіст.

Псевдоніми і криптоніми: Jan Bróg, J.Bróg, S.Sigma, Jota, J.Siem., J.S., S.

Народився 12 лютого 1882 р. Закінчив юридичний факультет Варшавського університету, захистив кандидатську дисертацію. Був членом таємних молодіжних патріотичних організацій. У 1904–1906 рр. навчався у Львівському університеті, здобув ступінь доктора наук. З 1906 по 1915 рр. працював у бібліотеці ординації Замойських у Варшаві, де спільно з В.Собеським, а згодом самостійно, працював над виданням “Архіву Яна Замойського”. Одночасно займався викладацькою діяльністю. У 1911 р. став дійсним членом ВНТ, а з 1913 р. – керівником видань Історичної комісії. З його допомогою було опубліковано “Найдавніші мазовецькі судові книги”, “Сеймові діаріуші”.

За політичними поглядами у 1900–1911 рр. належав до Ліги народової. У 1915–1919 рр. викладав історію устрою Польщі на юридичному факультеті Варшавського університету. Написав низку праць, присвячених устрою шляхетської Польщі. Своє критичне ставлення до краківської історичної школи виклав у роботах “Конституція 3 травня 1791 р. як вияв польської політичної культури” (1916), “Спадок Речі Посполитої” (1918) та інші.

У 1920–1938 рр. – директор Головного архіву давніх актів у Варшаві. У 1925–1932 рр. – віце-президент головного управління ППТ, у 1931–1936 рр. – президент ТЛП. З 1939 р. очолив кафедру історії польського права Ягеллонського університету. Окрім архівістики, головною сферою наукових зацікавлень була історія польського парламентаризму. З даної тематики залишилися лише низка статей, оскільки монографія згоріла під час Варшавського повстання. Помер 14 жовтня 1941 р.

Додаток М

Смоленський Владислав (1851–1926), історик.

Псевдоніми і криптоніми: Władysław Grabieński, W.S., T.L.

У 1874 р. закінчив юридичний факультет Варшавського університету. Ранні наукові праці присвятив польській шляхті “Дрібна шляхта в Королівстві Польському” (1879), “Шляхта у світлі власних бачень” (1880), “Шляхта у світлі бачення XVIII ст.” (1881) тощо. У 80-х роках видав працю “Коллонтаївська кузня” (1885) та низку інших робіт про суспільно-політичний та культурний рухи в Польщі в період Просвітництва. У 1886 р. опублікував “Історичні школи в Польщі. Головні напрями поглядів на минуле”. Найвідомішою його працею була монографія “Інтелектуальний переворот у Польщі XVIII ст.” (1891), пов’язана з поширенням ідей Просвітництва. У відповідь на працю М.Бобжинського “Історія Польщі в нарисі” опублікував підручник “Історія польської нації” (1897). У 1901 р. видано три томи його “Історичних творів”. Його дрібніші роботи були опубліковані у чотири томному виданні “Праці та історичні твори” (1901–1924).

У 1903 р. став членом-кореспондентом Академії знань у Кракові, з 1918 р. – дійсний член. У 1905 р. сприяв створенню часопису “Історичний огляд”, якого був співредактором. Співзасновник ТЛІ (1906). Належав до засновників ВНТ (1907).

У 1919–1920 рр. та 1925–1926 рр. викладав нову та новітню історію Польщі у Варшавському університеті.

Помер 1926 р.

Додаток Н

Смолька Станіслав (1854–1924), історик, публіцист.

Криптоніми: S.A.S., SS, St.Sm.

Народився 29 червня у Львові. У 1870–1871 рр. – вільний слухач у Львівському університеті. У 1873 р. захистив докторську дисертацію. У 1872 р. у Львові видав працю “Генрік Бородатий. Вступ з історії епохи п’ястів”. У 1874 р. включений до Історичної комісії Академії знань і під її егідою відбув кілька наукових подорожей в архіви Познані, Торуні, Гданська тощо. З вересня 1874 р. працював секретарем наукового відділу Національного закладу ім. Оссолінських у Львові, головним його завданням була підготовка джерельних видань. Разом з В.Кентшинським підготував до друку “Дипломатичний кодекс тинецького монастиря” (2 ч., 1875). У 1875 р. габілітувався зі спеціальності “Середньовічна та новітня загальна історія”. У 1876 р. отримав звання надзвичайного професора історії Австрії Ягеллонського університету, а в 1880 р. – звичайного. В 1881 р. обраний членом-кореспондентом Академії знань. До найважливіших праць цього періоду належать “Польща й Австрія в 1526–1527 роках” (1877), “Мешко Старий і його епоха” (1881), “Історичні нариси” (1882, 1883).

У 1883 р. по смерті Ю.Шуйського очолив кафедру історії Польщі Ягеллонського університету. З цією подією пов’язані дві його праці: “Юзеф Шуйський, його місце в літературі і суспільстві” (1883) та “Вступна лекція при очоленні кафедри історії Польщі Ягеллонського університету” (1883). У 1884 р. обраний секретарем Історико-філософського відділу Академії знань, а з 1890 по 1902 рр. – генеральним секретарем. Спільно з В.Закшевським та М.Бобжинським організував Римську експедицію Академії (з 1886 р.), матеріали якої були опубліковані в “Monumenta Poloniae Vaticana” (з 1913 р.).

Займався дидактичною діяльністю, його учнями були Ф.Буяк, С.Кентшинський, Я.Кохановський, Ф.Конечни, С.Кшижановський, С.Кутшеба, В.Собеський, В.Токаж, Б.Уляновський, С.Закшевський та інші. В 1895–1896 рр. – ректор Ягеллонського університету.

У 90-х роках особливе зацікавлення у нього викликала ягеллонська епоха та новітня історія. Його перу належать такі праці: “1386 рік, в п’ятівікову річницю” (1886), “Кейстут і Ягайло” (1889), “Найважливіші пам’ятки русько-литовського історіописання. Критичний огляд” (1889), пізнішому періоду польської історії присвячена робота “Позиція монархів щодо конституції 3 травня” (1891). У 1893 р. з’явилася праця, створена у співавторстві з М.Бобжинським “Ян Длугош, його життя та місце в письменництві”.

У 1891–1892 рр. – член угорської Академії наук, 1898–1899 рр. – чеської Академії, 1898–1899 рр. – південнослов’янської Академії знань у Загребі, почесний член ТДНП (1891–1892), член історичних товариств Петербурга та Риги (1891–1892).

З 1901 р. розпочав роботу над матеріалами родини Любецьких, унаслідок чого в 1907 р. опублікував працю “Політика Любецького перед листопадним повстанням”, а в 1909 р. “Кореспонденція Любецького...”. Окрім того, видав ще низку праць з польської історії.

З 1905 р. очолив Комітет Академії знань з видання “Джерел до історії Польщі перед поділами”. У 1908–1919 рр. призначений на посаду директора Архіву актів гродських і земських у Кракові. У 1909 р. йому довірено керівництво видавництвом Академії знань “Енциклопедія польська”. У 1912–1917 рр. очолював Музей Чарторийських. У 1915–1916 рр. викладав на кафедрі історії Русі Ягеллонського університету, через непорозуміння з керівництвом змушений був покинути викладацьку роботу. У 1924 р. визнаний почесним членом ППТ.

Помер 27 серпня 1924 р.

Додаток II

Фельдман Вільгельм (1868–1919), літератор, історик літератури, критик, політик.

Народився 8 серпня 1868 р. У 1886 р. оселився у Львові, займався самоосвітою, тут проявився талант публіциста, дописував у часописи. Займався громадською діяльністю. Організував кола самоосвіти серед школярів, робітників, читав лекції та доповіді. У 1888 р. уперше заарештований за соціалістичні погляди, у 1891 р. – удруге.

З 1889 по 1895 рр. проживав у Кракові. Досліджував єврейські проблеми, новітні літературні напрями, ідеї соціалізму. Проблеми асиміляції євреїв присвятив низку нарисів “Єврейський жаргон” (1891), “Асимілятори, сіоністи та поляки” (1893) та інші. Приклади ідеальної асиміляції аналізував у працях “Ставлення А.Міцкевича до євреїв” (1890), “Євреї у повістях Ожешкової” (1896) тощо.

1895–1896 рр. провів у Німеччині, це розширило його політичні погляди. Належав до лівого крила Союзу польської молоді “Зет”. Був позапартійним, однак дотримувався соціалістичних ідей. Пропаганду соціалістичного світогляду розвинув з 1896 р. після створення часописів “Краківський журнал” (1896–1897) та “Критика” (1901–1914).

Найбільша праця – “Польське писемництво останніх двадцяти років” (1902), видавалася шість разів. Узагальненням його поглядів на тогочасну польську літературу стала праця “Вибір поезії Молодої Польщі” (1-ше вид. 1903; 2-ге вид. 1918) та “Виписки з польської літератури новітнього періоду, 1864–1905” (1908). Його перу належить низка повістей, новел і драм. Його драматичні твори часто гостро критикувалися.

Не оминув увагою й польської історіографії, написав “Партії та політичні програми в Галичині 1846–1906” (2 т., 1907), “Історія польської політичної думки після поділів” (3 т., 1914–1920). Проблеми польської політики висвітлював на сторінках “Критики”. Брав участь у Першій світовій війні як легіонер. З 1914 р. проживав у Німеччині.

Помер 25 жовтня 1919 р.

Додаток Р

Фіялек Ян (1864–1936), теолог, історик.

Народився 8 травня 1864 р. У 1883 р. вступив у єпископську семінарію в Тарнові, звідки у 1884 р. перевівся до Кракова на теологічний факультет Ягеллонського університету. У 1887 р. висвятився на священика. Продовжив навчання у Ватиканській палеографічній школі в Римі (1887–1889), здобув диплом палеографа-архівіста. Одночасно вивчав канонічне право в Григоріанському університеті. У 1889 р. захистив докторську дисертацію з канонічного права у Папському ліцеї св. Аполлінарія. Під егідою Римської експедиції Академії знань працював у Ватиканському архіві. Після повернення з Рима (1891) здобув ступінь доктора теології Ягеллонського університету, у 1893 р. габілітувався на теологічному факультеті з історії церкви. У 1896 р. очолив кафедру історії церкви на теологічному факультеті Львівського університету на посаді надзвичайного професора, а з 1899 р. – звичайного. У 1901–1902 рр. – декан теологічного факультету, 1903–1904 рр. – ректор. У 1912 р. повернувся до Кракова та очолив кафедру церковної історії Ягеллонського університету. У 1914–1915 рр. – декан теологічного факультету, в 1919–1930 рр. очолював кафедру історії церкви в Польщі. З 1903 р. – член-кореспондент Академії знань, з 1919 р. – її дійсний член. У 1920 р. очолив Історичну комісію Академії знань, з 1927 р. – директор Історико-філософського відділу Академії знань.

Досліджував історію Ягеллонського університету, польську теологічну літературу нового часу, роль польської церкви на литовсько-руському сході. На основі грецьких джерел видав: “Середньовічні єпископства східної церкви на Русі та Литві” (1897), “Грецькі єпископства на руських землях з половини XIV ст.” (1898). З 1922 р. розпочав роботу з опрацювання і видання матеріалів віленського архіву.

Помер 19 жовтня 1936 р.

Додаток С

Чермак Віктор (1863–1913), історик.

Народився 10 серпня 1863 р. Навчався на філософському факультеті Львівського університету, спеціалізувався у загальній і польській історії. Після закінчення навчання переселився до Кракова, де 1887 р. здобув ступінь доктора філософії за працю “Справа Любомирського в 1664 році”. У 1887 р. розпочав як стипендіат наукові подорожі до Рима, Берліна, Відня. Після повернення 1890 р. оселився у Кракові, продовжив навчання як стипендіат Історичного семінару. Згодом став членом Історичної комісії Академії знань і секретарем видавничого комітету Бібліотеки польських письменників. У 1895 р. видав свою найбільшу працю “Плани турецької війни Владислава IV”, яка послужила основою для габілітації 1895 р. У 1899 р. отримав звання надзвичайного професора, а в 1906 р. – звичайного. У 1900 р. разом з Л.Фінкелем був секретарем III з’їзду польських істориків у Кракові. Розгорнув широку викладацьку діяльність, читав лекції з давньої, середньовічної та нової історії. Одним з перших викладав у Ягеллонському університеті історію Польщі XIX ст.

Його наукова спадщина включає низку праць, переважно присвячених XVII ст.. Серед них: “Переправа Чарнецького на острів Альсен” (1884), дрібніші роботи увійшли до двох збірників “З часів Яна Казимира” (1893) та “Історичні студії” (1901). Серед праць, що не стосувалися XVII ст., були “Справа зрівняння у правах схизматиків на Литві” та перший том “Історії Польщі”, доведений до X ст. Учений займався також видавничою діяльністю.

Помер 14 березня 1913 р.

Додаток Т

Яблоновський Александр Валеріан (1829–1913), історик, етнограф.

Народився 19 квітня 1829 р. У 1847–1849 рр. навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету, у 1849–1852 рр. – на факультеті класичної та германської філології, а також вивчав історію в університеті в Дорпаті.

У 1853–1858 рр. не полишаючи наукових зацікавлень, виконував обов'язки приватного вчителя на Київщині та Брацлавщині. Свої знання поглиблював, подорожуючи до Берліна, Лондона, Брюсселя. З 1861 р. оселився в Києві та займався приватним вчителюванням, брав участь у діяльності таємних гуртків академічної молоді, за що відбув кілька років заслання. Після повернення 1868 р. оселився у Варшаві. У 1872–1892 рр. відбув декілька подорожей в Україну та на Балкани. У 1875 р. спільно з А.Павінським розпочав видання “Історичних джерел”, які містили матеріал до економічної історії XVI ст. Був автором публікацій, що стосувалися давніх руських воєводств Речі Посполитої (1876–1910). З 1897 р. (після смерті А.Павінського) самостійно керував виданням джерел, за що отримав нагороду Академії знань (1897).

У “Географічному словнику” опублікував низку статей з історії України. Співпрацював з “Великою ілюстрованою енциклопедією”, “Історичним кварталником” тощо. Висновки своїх досліджень виклав у працях “Історичний атлас Польської Речі Посполитої – епоха перелому з XVI ст. на XVII ст.” (1899–1904), “Києво-Могилянська академія. Історичний нарис на тлі загального розвитку західної цивілізації” (1899–1900), “Історія Південної Русі до падіння польської Речі Посполитої” (1912) та інших.

У 1892 р. став дійсним членом Історичного товариства ім. Нестора Літописця в Києві. З 1894 р. – член-кореспондент, а з 1903 р. – дійсний член Академії знань у Кракові. У 1905 р. став першим головою ТЛІ, а у 1908 р. – очолив ВНТ.

Помер 22 серпня 1913 р.